

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

Кривошея І. Значне товариство військового Ніжинського полку на етапі переходу до сталих чинів неурядової старшини (кінець XVII – перша чверть XVIII ст.) 3

Пилипенко В. «Великий кордон» Ф. Дж. Тернера та Запоріжжя. 10

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Адрюг А. Зображення українських міст у графіці XVIII ст. 14

Тимошик М. Усталена версія та прихована правда про радянську колективізацію: на матеріалах сіл тодішніх Носівського та Лосинівського районів. 18

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Травкіна О. До історії повсякденності чернігівських ієрархів та про подорожі у сер. XVIII ст. 34

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Салтан О. Аналіз факту партизанської фальсифікації причин Корюківської трагедії 1943 року. 39

Бойко Н. Нововиявлена автобіографія Ю. С. Виноградського. 52

РОЗВІДКИ

Тимів І. Турецькі й татарські набіги XV–XVII ст. на українські землі у наукових дослідженнях учених Прикарпаття. 58

Петреченко І. Адміністративно-територіальні перетворення останньої чверті XVIII – початку XIX ст. на теренах Північного Лівобережжя. 69

Шара Л. Положення 1892 р.: вплив губернатора та Губернського із земських і міських справ присутствія на процес формування й діяльність міського громадського управління. 76

Діптан І. Чинники і початок «Хмельниччини»: візія Михайла Грушевського. 84

Рахно К. Гончар і відьомство в білоруській та українській міфологічній прозі. 102

ЮВІЛЕЇ

Боровик А. Чернігівський учительський інститут напередодні війни за керівництва Г. І. Носка. 108

Боровик М. Контроль за організацією навчальної діяльності Чернігівського державного педагогічного інституту. 116

ГЕНЕАЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Зайченко В. Рід Березовських на Чернігівщині. 125

КРАЄЗНАВЧІ НОТАТКИ

Гагін В. Буринщина: вплив зручності географічного положення на заселення краю та основні заняття поселенців. 132

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Мицик Ю. Мемуари емігранта. 148

Дмитрієнко М., Іщенко Я. Системні зміни в українському суспільстві першої половини XX століття: структура джерельної бази дослідження: монографія. [Упоряд. Надія Миронець, Валентина Піскун]. – К., 2015. – 263 с. 153

Непомнящий А., Каліновський В. Зогуля С.Ю. Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики. – К. : Видавець Олег Філюк. – 344 с. 161

Клепак А. Рахно Костянтин. Свистопляска і Ренкавка (Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів):

Монографія. – Полтава, 2013. – 488 с. 164

Павленко С. Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря XVII-XVIII ст. / Упорядники: Юрій Мицик, Інна Тарасенко. – Київ, 2015. – 174 с. 167

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянок,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації.

Засновники – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 2 від 30 вересня 2015 р.)

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. № 1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477) 167/173

Ірина Кривошея

ЗНАЧНЕ ТОВАРИСТВО ВІЙСЬКОВЕ НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ НА ЕТАПІ ПЕРЕХОДУ ДО СТАЛИХ ЧИНІВ НЕУРЯДОВОЇ СТАРШИНИ (кінець XVII – перша чверть XVIII ст.)

Досліджується персональний склад значного товариства військового столичного Ніжинського полку в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. Аналіз даних відомих списків товариства доводить, що в полку було два центри влади (Ніжин і столиця), що ускладнило становлення чинів неурядової старшини.

Ключові слова: неурядова старшина, значний товариш військовий, товариш військовий, бунчуковий товариш, значковий товариш, товариш сотні, присяга, Гетьманщина.

Столичний Ніжинський полк здавна вирізнявся з решти полків. Із часів гетьманування Дем'яна Ігнатовича столиця перебувала на його території, і це не могло не відобразитися на всіх соціально-економічних та адміністративних процесах. Фактично в полку формуються два центри: полкове місто Ніжин і столиця, близька до засеймщини. Не складно визначити, де концентрувалася влада й формувалися практики. Батурина, а потім Глухів стають місцем перебування всіх центральних інституцій, а тому і центром тяжіння неурядової старшини полку.

Засеймські сотні вирізнялися в Ніжинському полку вже в другій половині XVII ст. Серед них майбутня столична Глухівська та ще п'ять: Воронежська, Коропівська, Кролевецька, Новомлинська та Ямпільська. Відособленість засеймських сотень пов'язують з підпорядкуванням гетьману та розвитком генеральної військової артилерії, до якої частина сотень була прикріплена [1; 11, с. 501; 12, с. 33].

Перенесення основного центру полку з Ніжина до столиці легко простежується на прикладі складання присяг на вірність російським царям неурядовою старшиною Ніжинського полку [8;9;5;6;7]. Верхівка неурядової старшини полку присягала не в полковому місті, а в столиці з гетьманом. Ні в 1676 р., ні в 1682 р. в Ніжині, на відміну від інших полків, не було зібрано значне товариство для присяги. Як і не було сформовано окремого реєстру товаришів військових. З гетьманом у Батурині присягали найвпливовіші, що свідчить і про основне місце їхньої служби. Загал неурядової старшини полку в згаданих присягах розчинився в середовищі товаришів сотні. Разом із полковими старшинами в Ніжині присягали в 1682 р. лише колишній полковник ніжинський (1676), військовий товариш Марко Іванович Борсук, військовий товариш Тиміш Іванович Борсук та військовий товариш Іван Жданенко (у 1676 сотник конотопський) [9].

© Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

З гетьманом присягали в Батурині в 1676 та 1682 рр. відповідно 7 і 11 товаришів військових, які були на той час його дворянами й особистим почтом. Частина з них залишилася дворянами наступного гетьмана І. Мазепи. У 1687 р. з новим гетьманом присягали значні товариші військові І. Ломиковський, Д. Чечель, А. Михайловський та І. Цеханський [13, с. 64]. Незважаючи на особливий статус військових товаришів, які присягали з гетьманами у 1676, 1682 та 1687 рр., слід більшість із них віднести до товариства Ніжинського полку (крім П. Апостола (Миргород) та П. С. Герцика (Полтава)).

Така невелика кількість значного товариства в столичному полку в XVII ст. просто неможлива. Цікавий момент указаних присяг – доволі великі списки товариства сотень, з яких опубліковано списки товаришів сотень Батуринської й Глухівської [3; 4]. Вірогідно, саме в списках сотень вписано значне товариство полку. На цей момент виокремити військових товаришів із загалу товариства сотень не видається можливим. У присязі 1676 р., окрім списків товариства Батуринської й Глухівської сотні, окремо значне товариство присягало в сотнях Новомлинській (Петро Іванович, Стефан Селиванович, Ярема Марченко, Кіндрат Тимошенко, Фесько Ярмоленко, Грицько Леонтієвич, Андрій Михайленко, Прокіп Зборовський, Грицько Олихвіренко, Іван Савченко), у Конотопській (Прокіп Іваненко, Роман Андрієнко, Улас Іваненко, Панас Бутенко, Павло Стефаненко, Гришко Семененко, Андрій Іваненко, Іван Гончаренко, Леско Гриценко), у Бахмацькій (Іван Грищенко, Іван Федорович), у Борзнянській (Василь Стефанович Гутинський, Костантій Михайлович Забіла, Григорій Пилипович, Іван Тихий, Андрій Шульга, Степан [...], Левко [...], Федір Довгополий, Онисько Блоха, Хома Ярмошенко, Григорій Іванович, Герасим Андрійович), у Воронежській (Яків Савелович, Харко Лук'янович, Мойсей Харитонович, Леонтій Стефанович) та Кролевецькій (Герасим Стасенко, Максим Ковденко Магіровський, Федір Савелович, Остап Лук'янович, Іван Макарович, Лукаш Тимофійович, Микита Гнатівич, Остап Степанович, Сава Федорович Сокальський, Омелян Григорович, Прокіп Федорович Черномаз). Всього 48 товаришів [8, л. 266–281]. Вірогідно, спільно з товаришами, які присягали з гетьманом і товариством, вписаним у Батуринській і Глухівській сотнях, це і є значне товариство Ніжинського полку. Визначення складу значного товариства полку стане можливим після публікації та аналізу повного тексту присяг 1676 та 1682 рр. Реєстр «значнейшого товариства сотні» Кролевецької в 1682 р. має без урядників такий склад: Роман Дубовик, Федір Климович, Герасим Стасенко, Іван Макарович, Федір Данилович, Федір Хасанович, Федір Магіровський, Стецько Остапович, Дмитро Максимович, Федір Якович, Максим Ковда, Конон Іванович, Григорій Васильович, Іван Огій, Кіндрат Задирака [9, л. 431]. У 1676 р. в Кролевецькій сотні було 11 значних товаришів, у 1682 – 15, причому частина старого значного товариства вже посіла уряди (Сава Сокальський став сотенним хорунжим). Загалом, в пору активного переходу в Гетьманщину правобережної старшини кількість значного товариства столичного, ще й великого за територією Ніжинського полку вільно могла сягати кількох сотень чоловік.

У 1718 р. чіткий поділ на бунчукових і значкових товаришів прослідковується ще не в усіх полках. Особливо в цьому сенсі виділяється столичний полк. Ситуація в Ніжинському полку пояснюється його великою територією та наявністю двох центрів. Те, що існували два полкуси влади, засвідчує присяга 1718 р. Присяги всіх полків були вписані в одну книгу, а присяга Ніжинського полку – в дві. Одна складена в Ніжині [7]. Друга присяжна книга вже в самій назві згадує засеймський регіон: «Присяги Малороссийской Генеральной старшини и сотен Глуховской, Кролевецкой, Воронежской, Короповской, Новомлинской, Конотопской и Батуринской духовных и светских жителей в верности наследнику цесаревичу Петру Петровичу 1718 года» [6]. Частина неурядової старшини Ніжинського полку супроводжувала гетьмана до Москви, де й присягала [5]. Ніжинська частина присяги включила полкову старшину, меншу частину неурядової старшини. Глухівська частина містить присяги генеральних старшин, частини полкової старшини, більшості неурядової старшини, що проживала в Глухові чи неподалік, і товариство засеймських сотень. У столиці

присягала старовинна частина неурядової старшини. Впадає у вічі, що в 1718 р. знатний військовий чи старовинний військовий у цій частині присяги все ще стоїть вище за бунчукового. Тобто традиція виявляє себе, незважаючи на вже існуючий поділ на два ранги неурядової старшини. У присязі Глухова і засеймських сотень важко визначити, до якого розряду, бунчукових чи значкових, віднести товаришів, записаних як військові. Складність полягає в тому, що, крім об'єктивної причини перехідності етапу, додаткову проблему створили писарі. У самому Ніжині військових товаришів удалося ідентифікувати як значкових завдяки окремим присяжним відомостям, в яких вони власноруч підписалися як значкові. У Глухові не маємо окремих відомостей щодо всіх військових товаришів. Частина з них себе записала як бунчукові, і такими вони внесені в наступну таблицю. Про інших точних даних немає, вірогідно, більшість із них все-таки значкові товариші Ніжинського полку. Але для точності в таблиці їх зафіксовано як військових. Одразу обумовимо, що найнижча ланка в структурі неурядової старшини, товариство сотні, тут не враховується і не розглядається. Отож у полковому місті присягнули 5 бунчукових і 18 значкових товаришів. Ще 8 неурядових старшин полку супроводжували гетьмана. Всього в присязі фіксується 81 представник неурядової старшини полку. Тобто, в Глухові присягнуло 50 товаришів. У полковому місті писар у чистовику розділив значкове товариство на три категорії: військові товариші, значкові товариші й товариші, хоча самі себе вони всі записали як значкових. Мабуть, на місцевому рівні між ними існувала відчутна різниця.

**Персональний склад неурядової старшини Ніжинського полку
в 1718 р. [5, л. 1; 6, л. 141–143, 197, 228; 7, л. 16, 34–35]**

Бунчукове і значне військове товариство	товариство військове	значкове товариство
<i>товариші бунчукові</i>	<i>товариші, які з 1722 фіксуються бунчуковими</i>	Богдановський Василь Христофорович
Безпалій Федір	Грабовський Яків, житель конотопський	Кужич Тимофій, товариш військовий
Биховець Михайло, житель олишевський	Жилович Яків, житель батуринський	Гулянка Іван, товариш військовий
Бутович Дем'ян	Жураковський Яків, житель глухівський	Борсук Йосип Тимофійович, товариш військовий
Галенковський Василь	Карпека Семен Селіверстович	Кониський Йосип, товариш військовий
Жураковський Андрій Лук'янович	Карпека Федір Семенович	Борсук Іван Артемович, товариш військовий
Жураковський Дмитро, житель конотопський	Козловський Павло	Гуменський Іван, товариш військовий
Жураковський Яків Лук'янович	Лазаревич Стефан, житель воронезький	Петро Григорович Красноставський, товариш військовий
Забіла Данило	Маркович Яків	Борсук Кирило Якович, товариш військовий
Забіла Стефан	Метельський Леонтій, житель новомлинський	Костевич Андрій, товариш військовий
Лазаревич Василь	Михайло Омелянович (Білоцерковець)	Борсук Яків Романович, товариш військовий

Лизогуб Семен	Самойлович Тимофій, житель новомлинський	Стефанович Петро, товариш військовий
Покотило Григорій Якович, житель коботопський	Троцький Іван Григорович, житель новомлинський	Дмитро Денисович
Потап Назарович	Туранський Дем'ян	Пригара Роман
Туранський Йосип	Холодович Микита, житель воронезький	Чекаловський Михайло
Туранський Олексій	Холодович Стефан, житель воронезький	Павелко Іван Григорович, товариш
Харевич Василь, житель коботопський	Чуйкевич Семен, житель батуринський	Савченко Мойсей, товариш
Яків Іванович	Шишкевич Олександр	Тимофій Андреев, товариш
всього – 17	всього – 17	Григорій Самойлович, товариш військовий
товариші Війська Запорозького, з 1722 відомі як бунчукові	товариші, які надалі в реєстрах не згадані	Петровський Іван товариш війська Запорозького, житель батуринський
Савич Федір	Василь Тарасович, житель глухівський	Костенецький Григорій, товариш військовий, житель коботопський
Скоропадський Михайло	Головатий Стефан, житель коботопський	Плисковський Андрій, товариш військовий, житель батуринський
Четвертинський Ян	Жураковський Гаврило, житель глухівський	Андрій Давидович, товариш військовий житель воронезький
Миклашевський Стефан	Жураковський Іван Васильович	всього – 23
Доленський Яків Іванович, житель батуринський	Жураковський Опанас, житель глухівський	
Кандиба Андрій, житель коботопський	Жураковський Петро	
всього – 6	Жураковський Федір, житель глухівський	
знатні військові товариші	Іскра Клим	
Грушинський Опанас Дорофійович, житель глухівський	Костенецький Йосип, житель коботопський	
Уманець Петро, житель глухівський	Молявка Михайло, житель глухівський	
Кондзеровський Андрій	Роман Михайлович	

всього – 3	Сербинович Семен Ілліч, житель батуринський	
разом – 26	Троцький Кирило, житель новомлинський	
	Федір Мартинович	
	Чуйкевич Олександр	
	всього – 15	
	Пучковський Федір, товариш полку Ніжинського, у Москві	
	разом – 33	

У Ніжині неурядова старшина чіткіше означається новими чинами. Вище товариство вписано як бунчукове, а нижче як значкове. Писар, який фіксував тут присягу, не мав сумніву в формі запису. Основні різночитання стосуються товариства, що супроводжувало гетьмана до Москви і присягало в Глухові. Найскладніша ситуація з товариством, внесеним до середньої колонки таблиці, яке служило й присягнуло під старим традиційним званням. Доволі складно вичленити їх за належністю до значка чи бунчука. Перші 17 товаришів з 1722 р. вже точно служили бунчуковими. Відомості з інших джерел дозволяють і в 1718 р. вбачати у вписаних тут Я. Грабовському, П. Козловському, С. Чуйкевичу, згаданих у попередній період як значні військові товариші, бунчукове товариство [2, с. 294, 413, 750]. До останнього, напевно, належали Я. Маркович, згаданий у джерелах як значний військовий і бунчуковий товариш та колишній полковник М. О. Білоцерковець. Ймовірно був бунчуковим товаришем взятий в гетьманську протекцію в 1716 р. Л. Метельський, який з 1723 р. фіксується серед бунчукових. Отже, з 17 військових товаришів можемо ще 6-х додати до числа бунчукових у 1718 р. Таким чином, у 1718 р. в полку було щонайменше 32 бунчукові товариші. Інші 11 товаришів військових із цієї частини таблиці вже в 1722 р. перебували під бунчуком. Складніше розібратися з другою частиною середньої колонки таблиці. Військові товариші Й. Костенецький та К. Троцький невдовзі стали сотниками у Ніжинському полку [2, с. 431, 713]. Тому не фіксуються в той період між неурядовою старшиною. Син б. т. Михайла Омеляновича Роман в 1718 р. був доволі молодим. У 1740 р. він жив у Ніжинському полку і хоча мав значні маєтності, а його батько з 1736 р. був бунчуковим товаришем у відставці, служити не бажав. Тодішній ніжинський полковник включив його в списки старшини, яку хотів вписати в число значкових товаришів полку [14, арк. 8]. Щодо інших 12 військових товаришів не маємо додаткових даних. Частина з них, напевно, мала поважний вік, тому й присягала під традиційним, шанованим ними званням. Можливо, з часом додаткові джерела дозволять ідентифікувати чин указанного товариства.

Присяга Ніжинського полку в 1718 р. рельєфно демонструє боротьбу тенденцій старого й нового в середовищі неурядової старшини. З числа 58 товаришів, які представляли верхівку неурядової старшини полку, лише біля 17 товаришів указано, що вони мали чин бунчукового. Але з цих 17 семеро вписало, що вони товариші військові, а ще один назвав себе знатним товаришем бунчуковим. Інші 9 товаришів, про службу яких під бунчуком у цей час відомо з інших джерел, підписуючись, взагалі не згадали про бунчук, зате наголосили, що вони товариші Війська Запорозького або значні військові товариші. Тобто з 26 бунчукових товаришів 16, присягаючи, наголошують на традиційному військовому званні, а не на чині. Ще більша частина товариства (37 осіб) присягали, вписуючи лише традиційне звання «товариш військовий», залишаючи писарям та на майбутнє історикам розбиратися, служили вони під бунчуком чи значком. Не варто забувати, що частина товаришів могла служити під традиційним званням і станом на 1718 р. не мати ніякого чину. Кількість

таких із кожним роком зменшувалася, так як державна система поступово визначалася з їхнім рангом. І лише менше десятка таких реліктів зустрічаємо в документах початку 30-х років XVIII ст.

Серед значкового товариства зберігалися аналогічні тенденції. З 23-х значкових товаришів 19 указало додатково, що вони товариші військові. І лише 5 записали, що вони значкові товариші, не вказуючи старе звання. Ця ситуація слугує яскравим прикладом неоднозначності як самої епохи, так і сучасної інтерпретації документів. Іноді дуже складно визначити без додаткових джерел, під яким клейнодом, бунчуком чи значком служив товариш військовий і чи взагалі належав до якогось знаку.

У присязі Ніжинського полку 1718 р. щодо 31 товариша з 82 внесених у таблицю маємо інформацію про місце проживання. У Конотопі й Глухові проживало по 8 товаришів, у Батурині – 6, у Воронежі й Нових Млинах по 4 та 1 товариш в Олишівці. Цікаво прослідкувати й представництво окремих родів серед неурядової старшини. 81 особа зі списку представляла 60 родин. Найчисельніше представництво серед неурядової старшини полку мали Жураківські – 9 чоловіків. У значковому товаристві було цього року четверо Борсуків. Серед бунчукових – троє Туранських. Інші родини мали по два представники. Для 1718 р. це доволі високий показник спорідненості в середовищі неурядової старшини (у 1732 р. 57 бунчукових товаришів Ніжинського полку представляли 40 родин, а 53 значкові товариші – 44 родини [10]). В інших полках товариство представляло значно більшу кількість родин. Загалом це початок тенденції до посилення непотизму серед неурядової старшини. Вона яскраво проявиться в 30-х роках XVIII ст. в усіх полках Гетьманщини. Пов'язано це з прагненням старшини закріпити свою належність до привілейованої верстви отриманням відповідних офіційних чинів.

1. Апанович, О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович ; АН Української РСР, Інститут історії. – К. : Наукова думка, 1969. – 223 с.

2. Кривошея, В. В. Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея. – К. : Стилос, 2010. – 792 с.

3. Кривошея І. І. Значне товариство Глухівської сотні в середині XVII – середині XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. – К. : Глухів, 2012. – Вип. 5. – С. 156–161.

4. Кривошея І. І. Присяги російським царям XVII–XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 17–26.

5. Российский государственный архив древних актов в г. Москва (РГАДА). – Ф.140. – Оп.1. – Дело 23. – 55 л.

6. РГАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Дело 24. – 262 л.

7. РГАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Дело 27. – 166 л.

8. РГАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Дело 42. – л. 1-475

9. РГАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Дело 54. – 728 л.

10. РГАДА. – Ф.248. – Дело 8250. – 881 л.

11. Сокирко О. Гетьманські преторіанці : Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII століття / О. Сокирко // *Theatrum Humanae Vitae* : студії на пошану Наталі Яковенко. – К., 2012. – С. 500–510.

12. Сокирко О. Матеріальне забезпечення генеральної артилерії козацького гетьманату в середині XVII–XVIII ст. / О. Сокирко // Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. праць. – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 31–41.

13. Універсали Івана Мазепи : (1687–1709). – К. : Львів : НТШ, 2002. – Ч. I. / упор. І. Бутич. – 757 с. : іл. – (Універсали українських гетьманів).

14. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр. 7875. – 22 арк.

Исследуется персональный состав знатного товарищества войскового столичного Нежинского полка в конце XVII – первой четверти XVIII в. Анализ данных известных списков товарищества доказывает, что в полку было два центра власти (Нежин и столица), что осложнило становление чинов неурядовой старшины.

Ключевые слова: неурядовая старшина, знатный товарищ войсковой, товарищ войсковой, бунчуковый товарищ, значковый товарищ, товарищ сотни, присяга, Гетманщина.

Significant military society of Nizhyn regiment at the step of transfer to permanent ranks of the neuryadova starshyna (the end of the XVII century- the first quarter of the XVIII century).

Personal staff of the Significant Society of Military Capital Nizhyn Regiment at the end of the XVII – the first quarter of the XVIII century is examined. Data analysis of known society oath registers proves that there were two centers of power (Nizhyn and the capital). This complicated the formation of the ranks of the Neuryadova Starshyna. The Neuryadova Starshyna was not separated apart in oaths of 1676 and 1682. It was recorded among Hetmanate Nobility and Sotnia Society. Division into two ranks of the Neuryadova Starshyna (Bunchukove and Znachkove) is seen in 1718. But still the rank of the Significant Comrade Military and the Military Comrade remains more socially important.

Key words: Neuryadova Starshyna, Significant Comrade Military, Military Comrade, Bunchukove Comrade, Znachkove Comrade, Sotnia Comrade, oath, the Cossack Hetmanate

Володимир Пилипенко

«ВЕЛИКИЙ КОРДОН» Ф. ДЖ. ТЕРНЕРА ТА ЗАПОРІЖЖЯ

Розвідка присвячена теорії Великого кордону та застосуванню її для пояснення історії України. Здійснено порівняння «класичного» американського фронтиру та Запоріжжя. Як головну особливість українського Великого кордону автор називає його статичність.

Ключові слова: теорія Великого кордону, фронтір, Запоріжжя, порівняння.

Із падінням залізної завіси та незалежністю України вітчизняні історики отримали доступ не лише до закордонних архівів та досліджень своїх колег із інших країн, а й до нових ідей та концепцій, які не мали розвитку у радянській історичній науці. Однією з таких ідей стала теорія Великого кордону, яку наприкінці XIX ст. запропонував молодий американський історик Фредрік Джексон Тернер. Протягом перших декад наступного століття теорія Великого кордону стала панівною у середовищі американських дослідників для пояснення власної історії. З часом вона зазнала значної і слушної критики, втратила майже монополітні позиції, але не перестала справляти вплив на історичну думку не лише у США, а й у інших країнах світу.

Якщо коротко, то теорія зводилася до твердження, що Великий кордон: постійний рух американських колоністів на Захід, їх життя у диких умовах, постійні війни із індіанцями породили специфічний американський державний устрій, демократичні інституції та свободи. Одним словом, Америка є продуктом Великого кордону.

До української історіографії теорію Великого кордону наприкінці 80-х рр. запровадив Ярослав Дашкевич, хоча не можна сказати, що вона була цілком незнаною у колі істориків¹. На сьогодні найвідомішими інтерпретаторами та популяризаторами теорії в українській історіографії є Віктор Брехуненко, Владислав Грибовський та Сергій Лепявко, які в межах власних історичних зацікавлень намагаються застосувати елементи теорії Великого кордону в дослідженнях.

Однією з найбільш припасованих до теорії Великого кордону тем української історії є запорозьке козацтво. Прикордонне існування запорожців, їхні постійні сутички із татарами, непідконтрольність державній владі та витворення ними власних державних інституцій, пронизаних духом демократизму, неодноразово привертали до себе увагу дослідників.

Історики часто наголошували, що теорія Великого кордону – продукт конкретної епохи і її не можна беззастережно переносити на інші «Великі кордони», як то Австралія, Центрально-Східна Європа чи Китай. В Україні ж тереном Великого кордону називають Дике поле XVI-XVIII ст. та Запорозьку Січ, як найяскравіший його прояв. Спробуємо в'яяснити, у чому Великий кордон, як його описав Тернер, співпадає із українським кордоном та Запоріжжям. Для цього порівняємо головні тези тернерової теорії² із реаліями життя в українському Дикому полі XVI-XVIII ст.

На початку зроблю застереження стосовно вживаних термінів. Оскільки я буду порівнювати Запоріжжя та Великий кордон Америки, то термін «козаки» буде стосу-

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

ватися саме запорожців. Якщо ж буде йтися про реєстрових чи городових козаків, то це оговорюватиметься окремо. «Великим кордоном» в українському варіанті я вважаю Дике поле – степову зону сучасної території України, яку в XVI ст. активно почало колонізувати селянство українських воєводств, перетворюючись там на козаків.

Порівняння американського фронтиру та українського Дикого поля почну із твердження про рухливість кордону. Американський кордон рухався зі Сходу на Захід. При чому завжди підкреслюється, що рух відбувався лише в одному напрямку. Індіанці не спромоглися відвоювати у колоністів свої території. Кордон же Запоріжжя і Криму стояв майже на місці. Я би краще використав слово «пульсував», бо, і на це звертав увагу Я. Дашкевич у одній з перших статей, присвячених теорії Тернера у вітчизняній історіографії³, безпосередня «лінія зіткнення» переміщалася то північніше, то південніше, у залежності від того, кому належала військово-політична ініціатива. Твердження про рух кордону на Запоріжжі мені видається сумнівним, адже, за великим рахунком, не було куди рухатися. Перед американськими колоністами був майже безмежний континент, а південніше Запоріжжя було дві сотні кілометрів, за якими вже починалися заселені татарами землі. Найпівденніша паланка запорожців – Прогноїнська – виникла лише 1735 р. і була козацьким анклавом на території татар.

На американському фронтірі можна було зустріти представників різних народів та адептів різних релігій. Так найбільше з-поміж колоністів було німців, скандинавів, поляків. Усі вони могли вільно культивувати свою рідну культуру, і часто американські політики виявляли занепокоєність, що новостворені міста були не американськими у сенсі, що там домінувала «чужа» традиція. Теж саме можна сказати про поширення різних релігійних сект на фронтірі, де їм ніхто не заважав. Зовсім інша ситуація була на Запоріжжі. Домінуючим етносом завжди були українці. Звісно, у складі запорожців були представники багатьох народів: поляки, волохи, молдавани, московити. Але запорожці, як вітчизняний варіант «людей фронтиру», завжди асоціювалися виключно із українцями. Теж саме можна сказати і про поширення різних конфесій на українському Великому кордоні – безальтернативно домінуючим було православ'я. Тут варто згадати думу про Байду, коли навіть перед перспективою смерті отаман відмовився від пропозиції султана прийняти іслам. Уже сучасники називали запорожців християнськими лицарями. Важливо відмітити, що таку репутацію запорожці заробили не відразу. Історики пов'язують «християнізацію» козаків із активною роботою православних полемістів початку XVII ст.⁴, які вбачали у них єдиних захисників від утисків польської влади. Але навіть це не зупинило козаків від грабунку одновірних православних поселень. Такі вчинки вкладалися у концепцію «жовнірського хліба» та були звичними для усіх воєнних дій незалежно від місця та часу їхнього проведення. Навіть більше, С. Лепявко припускає, що такий спосіб оплати військових послуг був «санкціонований державною владою», адже козаки часто служили без офіційної плати⁵. Але все ж таки запорожці – православні і їхня відданість власній церкві увійшла до переказів та фольклору. Мабуть, можна говорити про дуже активні асиміляційні процеси у середовищі низовців.

Великий кордон Америки зміцнювався централізовано за гроші та з ініціативи держави. На Запоріжжі такого не було. Ці землі належали Речі Посполитій і заселялися її підданими. Королівська влада втратила момент, коли на козаків ще можна було впливати і взяти їх під контроль, а пізніше лише імітувала спроби контролю над Запоріжжям на вимогу султана. І хоча держава не здійснювала ні колонізацію, ні фортифікацію у Дикому полі, слід визнати, що такі заклики постійно були присутні у суспільно-політичному дискурсі Речі Посполитої – шляхта, особливо українських земель, на сеймах та інтелектуали у літературі часто закликали до цього. Як приклад, можна назвати коротеньку брошуру одного із найвідоміших інтелектуалів Речі Посполитої першої половини XVII ст. Шимона Старовольського «*Робудka або rada na zniesienie Tatarów perekopskich*» (Краків, 1618 р.). Колонізація прикордонних територій залишалася майже завжди приватною справою або власників землі на кордоні – значних кресових магнатів, або ініціативою окремих політиків, як великий

коронний гетьман Ян Амор Тарновський, який заснував поселення на Поділлі з метою протидії татарським нападам на Польщу. Чи не єдиним прикладом державної колонізації Дикого поля є побудова Польщею 1635 р. фортеці Кодак, але далі однієї фортеці справа не пішла.

Як на американському, так і на українському фронтах часто землі отримували крупні власники, які там не жили. Лише у американському варіанті це були землі безпосередньо на кордоні, а у нас – на широкій смузі прикордоння (Лівобережжя, Південна Київщина), де вже було місцеве населення. І навіть, якби магнати на українських землях надавали територію для її заселення усім охочим, як часто траплялося на американському фронтірі, то ці поселення не просунулися б далі північного кордону Війська Запорозького.

Як одну із характерних рис населення фронтиру, Тернер відмічав мобільність. Американські колоністи могли по кілька разів за життя кардинально змінювати місце проживання. І дослідник яскраво описує, як поселенець завантажував воза шкірами тварин та іншим скромним майном і перебирався на інше місце. При чому причини переселення часто були побутовими, а не військовими – в іншому штаті чи на іншій ділянці фронтиру пропонувалися кращі умови оренди землі. У той же час на Запоріжжі такої мобільності не було. Можна говорити про повільну експансію козацтва на південь до Чорного моря, де у XVII ст. була утворена одна із паланок. Також було переселення частини козаків у міста і спроба нав'язати містам і волостям свої норми життя. Але найбільші переселення запорожців були вимушеними і пов'язані зі знищенням Січей. Тому, на мою думку, можна говорити, що Запоріжжя – нерухливий кордон.

Але протягом XVI-XVIII ст. відбувалася зміна лінії реального кордону. У геополітичному квадраті: Річ Посполита, Московія, Крим та Туреччина, укладалася значна кількість угод, що стосувалися лінії кордону. При цьому саме Запоріжжя, як контактна зона – фронтір, залишалося незмінним.

Включення нещодавно колонізованих територій у економічну систему США, у активну торгівлю із узбережжям супроводжувалося будівництвом доріг та прокладанням каналів на великих американських ріках. Це поступово вводило нові землі не лише до економічного, а й до політичного життя. І з часом деякі секції Великого кордону (термін, який вживає Ф. Дж. Тернер) ставали домінуючим у політиці регіоном держави. Запоріжжя ж від самого початку перебувало на маргінесі економічного життя держави і після того, як на волості вийшли городові козаки (середина XVII ст.), майже не втручалося у політику держави, проводячи власні політичні ігри із усіма сусідами. Воно не було прив'язане до решти українських земель і навіть у XVIII ст., коли економічна потуга козацтва зросла, Дике поле залишалося анклавом зі своїми правилами ведення господарства і торгівлі. Я схильний назвати Запоріжжя «джокером» у політиці причорноморських країн. Демократичний імпульс, який надали запорожці українському суспільству того часу і який важко переоцінити, з часом з'єднався з олігархічно-клановим устроєм Гетьманщини, а на самому Низу часто перетворювався на охлократію. Найкращим прикладом якої, як на мене, є Чорна рада у Ніжині 1663 р., коли саме запорожці стали головним і непрогнозованим аргументом у боротьбі за гетьманську булаву.

Тепер повернуся до головної тези Тернера, із використанням котрої щодо історії України я не згоден, – Великий кордон створив Америку. В українському випадку я не вважаю, що Запоріжжя «створило» Україну. Можна говорити про часткове перенесення традицій демократизму із козацького низу на волості, але не про створення. Американський кордон виникав на індіанських землях, де не існувало державного механізму, а самі індіанці жили в умовах племінного устрою. Україна виникла на землях зі столітнім досвідом державного життя. Навряд можна говорити про вплив державницького досвіду Київської Русі на устрій Гетьманщини, але значення литовського та польського минулого незаперечне. Також незаперечним є вплив політичної традиції Речі Посполитої на устрій та функціонування козацької

держави. Але на відміну від Америки, де фронтір постійно рухався і втягував до себе величезну кількість людності, український фронтір – Запоріжжя – залишався майже на місці, не рахуючи незначних коливань.

1. Докладніше про знайомство вітчизняних істориків із теорією Великого кордону дивись: Чорновол І. Дискурс колонізації, теорія фронтіру та історіографія України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2013 – Вип. 23. – С. 260-282. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Uks_2013_23_22.pdf

2. За базовий текст із теорії Великого кордону слугуватиме: Тернер Фредерик Дж. Фронтір в американській історії. – М., 2009. – 403 с.

3. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССХХІІ : Праці історико-філософської секції. – 1991.

4. Плохій С. М. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні – К., 2006. – 495 с. Дивись розділ 3: Борці за віру.

5. Лепявко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – Вип. 1 – К., 2000. – С. 145.

Стаття посвячена концепції фронтіра (границы) и использованию ее для объяснения истории Украины. Автор сравнивает «классический» американский фронтір и Запорожье. Главной особенностью и отличием Запорожья определяется его статичность.

Ключевые слова: теория фронтіра, Запорожье, сравнение.

The article is dedicated to the Frontier Thesis and the opportunities of its usage for the history of Ukraine explanation. F. Turner's ideas about the history of the USA are been compared with ideas about Ukrainian variant of the Frontier – Zaporizhzhya. The initiative of American frontier colonization belonged to the state and was financed by the state. On the contrary, Zaporizhzhya was colonized spontaneously. The state didn't participate in the process. Author considers huge assimilation process to be the peculiarity of Ukrainian Frontier, because all immigrants on Cossacks' lands had to make a conversion to Orthodoxy. The Cossacks always proclaimed their faith to Ukrainian people. American Frontier was integrated to the state gradually and turned into region dominating in the politics. However, Zaporizhzhya always stayed beyond political borders.

The main peculiarity of Ukrainian Frontier is distinguished as static. American Frontier was always moving to the West, though the Ukrainian one didn't have such territory as the lands in front were populated by the Tatars.

Key words: Frontier Thesis, Zaporizhzhya, comparison.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Анатолій Адруг

ЗОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ У ГРАФІЦІ XVIII ст.

Стаття присвячена графічним зображенням українських історичних міст у народних картинках XVIII ст.

Ключові слова: графіка, історичні міста України, народні картинки.

У багатьох виданнях наукового і популярного характеру можна бачити графічні зображення історичних українських міст. Найчастіше це – Чернігів, Батурин, Глухів. Датують ці графічні аркуші по-різному, походження їх залишається достеменно невідомим. Ця публікація є спробою заповнити згадані прогалини. Перш за все потрібно з'ясувати, що це за твори і коли вони були створені. Такі твори називають лубками чи лубочними народними картинками. Назва походить від слова «луб», тобто липової дошки, на якій різьбили зображення для отримання відбитків на папері. Згідно з іншим варіантом, назва походить від кошиків з липової кори, в яких носили картинки для

продажу. Вважається, що найдавніші лубки з'явилися у Китаї. Спочатку вони просто малювались, а з восьмого століття виконувались у техніці гравюри на дереві. У Європі перші лубки в цій техніці відомі з XV ст., у XVII ст. почали їх робити і в техніці гравюри на міді, а в XIX ст. в літографії. Становлення і розвиток європейського лубка пов'язані з таким видом образотворчої продукції як паперові іконки, які продавались на ярмарках, поширювались серед паломників. Також набули популярності

листівки, які виконували функції засобів масової інформації.

У Росії лубочні картини з'явилися у кінці XVII – на початку XVIII століть, а в Україні у XVIII ст. Сюжети лубочних картинок були найрізноманітніші – легенди, казки, оповіді, пісні, приказки, літературні твори. Для них властиві простота технічного виконання, лаконізм виражальних засобів, прихильність до оповідності. Побачили світ цілі серії лубочних картинок, книжки-картинки, призначені для масового поширення серед людей, і вони набули великої популярності. Ними люди прикрашали свої житла. На це в XIX ст. звернув увагу М. В. Гоголь [1]. Любов народу до лубочних картинок засвідчив І. П. Котляревський у поемі «Енеїда». Він описав, як готувались у царя Латина до зустрічі Енея.

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

Послав гінця до богомаза,
Щоб мальовання накупить,
І также розного припаса,
Щоб що було і їсть і пить...
Ось привезли і мальовання
Роботи первійших майстрів,
Царя Гороха пановання,
Патрети всіх богатирів:
Як Александр цареві Пору
Давав із військом добру хльору;
Чернець Мамає як побив,
Як Муромець Ілля гуляє,
Як б'є половців, проганяє, –
Як Переяслів боронив;
Бова з Полканом як водився,
Один другого як вихрив;
Як Соловей-харциз женився,
Як в Польщі Желізняк ходив.
Патрет був француза Картуша,
Против його стояв Гаркуша,
А Ванька Каїн впереді.
І всяких всячин накупили,
Всі стіни ними обліпили;
Латин дивився їх красоті! [2].

У XIX ст. лубочні картинки почали колекціонувати і вивчати. У тому числі звернули увагу і на зображення міст Росії, включаючи історичні міста України. Їхне зображення із пояснювальним текстом оприлюднив Михайло Максимович, про які повідомив йому І. М. Снегірьов. Згідно з його описом, лубочна картина із чотирьох склеєних аркушів має назву «Описание славных и великих провинциальных градов Всероссийской Имперіи». Вгорі посередині двоголовий орел з Андрієм Первозванним на грудях. Праворуч від нього «высокопрестольный град Москва», ліворуч «царствующий Санкт-питер-бурх новопрестольная Російская столица».

Другий ряд починає зображення Києва. Під ним розлогий напис: «Богохранимый славный град первопрестольная Російская столица. В нем же множество честных монастырей святых церквей от него же благодать Божія возсіяла в Російскую землю чрез стога Апостола Андрея и стога равноапостольнаго великого князя Владимира иже Російскій народ стым крещением просветивших и от тьмы идолослужения к христiанской вере обративших. В киевской епархии соборов 21, церквей 143, монастырей и пустынь 41; в растоянии от Москвы и до Киева чрез Калугу 960 версты». Крім Києва, вміщено ще чотири зображення українських історичних міст. До зображення Чернігова додано напис: «Град Чернігов також де преизрядный и великий при реке Десне, в растоянии от Москвы чрез Калугу 640 верст. В Черниговской епархии соборов 10 церквей 500, монастырей и пустынь 20». Про Переяслав сказано так: «Град Переяславль чрез Калугу в растоянии от Москвы 700 верст. В Переяславской епархии 20 соборов, церквей 573, монастырей и пустынь 51». Про Глухів: «Град Глухов також де преизрядный в растоянии от Москвы чрез Калугу 560 верст». Про Батурин: «Град

Батурин во стране Черкасской в растоянии от Москвы чрез Калугу 660 верст». В нижній частині аркуша вміщено розлогий напис, в якому зокрема говориться: «яже и ныне ея Императорскаго Величества Елисавет Петровна и Самодержица Всероссийская благополучным здравием и непремненным щастием Всероссийское Имперіе славою и честію процветает» [3].

Як відомо, Єлизавета Петрівна була імператрицею в 1741 – 1761 роках. У 1744 р. під час подорожі

Україною відвідала Глухів, Козелець, Київ [4]. Тому можна припустити, що графічні аркуші із зображеннями українських історичних міст були створені приблизно в середині XVIII ст. Такої ж думки дотримувався і П. М. Жолтовський. Він справедливо зауважив, що ці зображення не носять документального характеру, а є схематичні й умовні. Можливо, через те, що вони були не первинними і мали якийсь більш ранній першотвір [5]. З цими думками не можна не погодитись. На користь цього свідчить і згадка Д. О. Ровинського про 50 видів міст Росії кінця XVIII ст. Серед них є зображення українських міст. Під панорамою Києва такий самий напис (як і в раніше згаданому зображенні Києва) з доданням слова «намісництво». Про Чернігів сказано так: «Град Чернигов наместничество славное и великое стоит при реке Десне в растоянии от Москвы 676 верст». Про Батурин: «Град Батурин в стране черкасской в

растоянии от Москвы 633 верст». Про Глухів: «Град Глухов Новгородского наместничества тако же преизрядный в растоянии от Москвы 550 верст». Згадуються також два Переяслави. Один Рязанського намісництва (від Москви 180 верст) і Переславль Заліського намісництва Володимирського (від Москви 125 верст). Про українське місто Переяслав в цьому документі не йдеться. У заключній фразі замість імператриці Єлизавети Петрівни (як було раніше) вміщено ім'я Катерини Олексіївни (імператриця Катерина II) [6]. Як відомо, Катерина II правила Росією у 1762 – 1796 роках, а намісництва існували з 1782 року до 1796 року. Отже, можна уточнити датування цих творів – у проміжку між 1782 і 1796 роками, тобто приблизно біля 1790 року. Таким

чином, зафіксовано два варіанти зображень міст Росії (в тому числі і українських) у XVIII ст. Можливо, існував і більш ранній першотвір, який правив за взірць для наступних зображень.

1. Балдина О.Д. Русские народные картинки / Ольга Балдина. – М.: Молодая гвардия, 1972. – С. 3 – 9.

2. Котляревський І. Енеїда : поема / Іван Котляревський. – К.: Дніпро, 1988. – С.111 – 112.

3. Максимович М. Лубочныя изображения малороссийских городов / М.Максимович // Киевлянин. – 1850. – Кн. 3. – С. 186 – 190.

Максимович М.А. Лубочныя изображения малороссийских городов / М.А.Максимович // Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1877. – Т.II. – С.380 – 382.

Лубочныя картинки русского народа в московском мире / Сочинение И.М.Снегирева . – М.: В университетской типографии, 1861. – С. 74 – 75. Перше видання цієї книги побачило світ у Москві 1849 р.

Д.О.Ровинський у своїй праці про народні картинки навів цитати про ці зображення із згаданої праці І.М.Снегирьова (Рускія народныя картинки / Собрал и описал Д.Ровинский. – СПб. – 1881. – Кн. IV. – С.383 – 385).

4. Панащенко В.В. Єлизавета Петрівна / В.В. Панащенко // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т.3. – С.116 – 117.

5. Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI – XVIII століть / П.М.Жолтовський. – К.: Видавництво АН УРСР, 1958. – С.69 – 71.

6. Рускія народныя картинки / Собрал и описал Д.Ровинский. – СПб. – 1881. – Кн.IV. – С.474 – 479.

Статья посвящена графическим изображениям украинских исторических городов у народных картинках XVIII ст.

Ключевые слова: графика, исторические города Украины, народные картинки.

The article is dedicated to the graphics of the Ukrainian historical cities in the national pictures of the XVIII c.

Key words: graphics, Ukrainian historical cities, national pictures.

Микола Тимошик

УСТАЛЕНА ВЕРСІЯ ТА ПРИХОВАНА ПРАВДА ПРО РАДЯНСЬКУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ:

на матеріалах сіл тодішніх

Носівського та Лосинівського районів

На основі архівів колишніх спецфондів, які досі не вводилися до наукового обігу, автор переконливо руйнує усталену радянську версію колективізації сільського господарства в Україні у 20-30- роках ХХ століття. В основу аналізу взято матеріали сіл Носівського і колишнього Лосинівського районів.

Автор розкриває методи, за допомогою яких більшовицька влада прагнула нав'язати українським селянам колгоспну форму господарювання, а згодом і виконати спущені згори нереальні державні плани хлібозаготівлі в 1932-1933 роках. Висвітлено форми репресій, до яких вдавалася в цій справі влада. Йдеться про діяльність маловідомого у науковій літературі інституту уповноважених із хлібозаготівлі, виїзні показові сесії районного народного суду в найнепокірніших селах, виїзні засідання райсільгоспінспекції. Завдяки послідовній реалізації таких форм репресій, підкреслює автор, влада наблизила штучно створений голодомор українського народу 1932-1933 років. У публікації зримо проглядаються передумови настання такого голодомору: продрозкладка періоду воєнного комунізму; суцільна колективізація; акція, спрямована за нищення куркулів.

Через ретельний аналіз публікацій детально розкрита роль районної преси у реалізації згубної політики партії на селі.

Подається хроніка спротиву владі у хлібозаготівлях, яку чинили найбільш непокірні села району – Данина і Шатура та репресії влади в цих селах.

Окремо проаналізовано назви тодішніх колгоспів, що мали яскраво виражений ідеологічний характер, названі причини перейменувань у наступних історичних періодах та прокоментовані наявні на той час процедури щодо таких найменувань.

Ключові слова: колективізація, колгосп, одноосібне господарство, куркулі, спротив владі, хлібозаготівля, суди над непокірними, уповноважені, голодомор, Носівський район, Данина, Шатура.

У своїй кіноповісті Довженко критикує політику партії в галузі колгоспного будівництва. Він зображує справу так, нібито колгоспний лад вбив у людях людську гідність і почуття національної гордості... Довженко не розуміє і не хоче зрозуміти, що тільки колгоспи посправжньому розкріпачили радянську жінку... Завдяки трудовневі колгоспниця перестала бути економічно залежною від сім'ї, від чоловіка.

(Зі стенограми виступу Й. В. Сталіна на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 30 січня 1944 р., де піддано гострій критиці фільм О. Довженка «Україна в огні»).

Наведена вище маловідома цитата належать одному з найодіозніших творців комуністично-більшовицького режиму, що упродовж десятиліть примусом, обманом, обіцянками, залякуванням і безпощадним знищенням мільйонів незгодних стверджувався на одній шостій земної кулі. Завдяки масованій войовничій пропаганді в умовах панування в

© Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор, зав. кафедри видавничої справи та мережових видань Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв.

інформаційному полі винятково однієї, комуністичної, ідеології провідники цього режиму зуміли переконати десятки мільйонів людей у тому, що будують найкращу і найсправедливішу в світі державу комуністичного раю. Насправді ж породили своїми діями неймовірну вакханалію незнаного доти в світовій цивілізації за масштабами і наслідками терору, що став початком геноциду цілого українського народу.

Найстрашнішим у цьому явищі стало те, що войовничою демагогією була отруєна свідомість не одного покоління радянських людей, багато з яких відійшли за межу земного життя так і не усвідомивши величину трагедії цілої нації, її культури, мови, свого роду-племени, вихідцями із яких були. А серед їхніх спадкоємців є немало тих, хто й досі заперечує чи сумнівається в справжніх причинах і масштабах цієї трагедії, списуючи все на суворість історичної доби, прагнучи відбілити тих, хто безпосередньо причетний до мільйонів безневинних людських жертв.

У цій статті читач довідається про те, як ця людська трагедія не лише всеукраїнського, а й всепланетарного масштабу починалася, розвивалася й дійшла до свого апогею в окремо взятому українському селі та його околицях. Основним фактологічним тлом оповіді слугуватимуть досі не оприлюднені архівні матеріали, а також підшивки маловідомих нині газет 20-40-х років, які виходили в окружному центрі Ніжині («Нове Село») та районних центрах Носівці («Червона Носівщина») і Лосинівці («Ударний труд» та «Жовтнева Зоря»), куди в різні радянські роки входили Даніна і Шатура.

Організація колгоспів

Про колективізацію українського села написано упродовж радянської доби гори літератури, знято сотні фільмів, зафіксовано кілометри плівок радіо- та телепередач. Із ранньої шкільної пори і аж до глибокої старості радянську людину супроводжували різноманітні бравурні сюжети про це непересічне явище радянської історії, яке нібито вивело відстале й забите пореволюційне українське село на передові рейки розвитку і зробило мільйони сільських трудівників щасливими та заможними.

Дитяча пам'ять автора цих рядків зафіксувала малюнок із назвою «У черзі до колгоспу», вміщений в одному із шкільних підручників «Історії СРСР» періоду 60-х років минулого століття: простенький стіл посеред сільського майдану, за яким сидить заклопотаний писар, зусбіч обступили десятки молодих і старших, із дітьми на руках, селян, тримаючи в руках щойно заповнені для реєстрації заяви про вступ до колгоспу. Обличчя в усіх світяться радістю, збудженістю, надією.

У художній літературі, здається, чи не найпереконливіше опоетизував період становлення колгоспної пори неперевершений майстер художнього слова, класик української радянської літератури Михайло Стельмах. Його «Кров людська – не водиця», як також і епопеї «Хліб і сіль» та «Велика рідня», стали воістину гімном новому радянському селу і тогочасній владі. Не випадково за кожен із цих творів автор отримував найвищий вияв тогочасного офіційного визнання митця – Сталінську чи Ленінську премії. Уведені до шкільних програм, ці хрестоматійні твори хвилювали душі сотень тисяч молодих українців, народжених після описаних автором подій. Утім, ті читачі й не здогадувалися, що події ці описувалися крізь призму панівного тоді в літературі й мистецтві принципу соціалістичного реалізму, який, як з'ясувалося згодом, був досить далеким від суворой життєвої правди поза всілякими її ідеологічними обгортками.

Принагідно ще можна згадати про такі ж хрестоматійні фільми, як зняті в Росії на замовлення Сталіна «Свинарка і пастух», «Кубанські козаки», «Було те в Пенькові» та створені київською кіностудією агітки за кон'юнктурними творами О. Корнійчука «Приїздить у Дзвонкове» «В степах України» тощо, які десятиліттями не сходили з радянських кіно- та телеекранів. То були наперед продумані потужні ідеологічні акції, що усталювали в свідомості мас офіційну версію подій, яку, здавалося, ніхто й ніколи не зможе зрушити з п'єдесталу. Ті з незначної когорти мислячих і небайдужих митців, хто пробував це робити, негайно оголошувалися лютими ворогами радянського народу із беззастережною заборонаю їхніх «крамольних» творів.

З-поміж таких виявився кіномитець світової величі, виходець із чернігівської Сосниці, в якому завжди жила душа великого українця, – Олександр Довженко. Це

він відважився у своєму новому фільмі «Україна в огні» подивитися на політику правлячої компартії в галузі колгоспного будівництва очима простої селянки, це він уклав їй в уста запитання до влади, під яким могли підписатися мільйони таких же: «...Чому я виросла не горда, не достойна і не гідна? Чому в нашому районі до війни ви міряли дівочі наші чесноти головним чином на трудодень і на центнери буряків?..» Довженко відважився відобразити у своєму фільмі той колгоспний лад, який «убив у людях людську гідність і почуття національної гордості». За що й поплатився. Після розгромного виступу на пленумі ЦК ВКП(б) самого товариша Сталіна, який особисто прочитав сценарій фільму, доля цього митця, як і вся його творчість, одним розчерком пера стали приреченими на забуття.

Та все ж, поряд із усталеною версією передумов та головних колізій колективізації, була й інша, тривалий час приховувана владою за сімома замками. Щоправда, останні давно вже зняті, але документи із тих своєрідних концентраційних таборів української правди витягнені на світ Божий ще далеко не всі. Особливо ті, які стосуються так званої локальної, місцевої, історії, із збірки якої й мала б творитися історія національна.

Отож на початку аналізу – слово документу, який оприлюднюється вперше. Йдеться про донесення з грифом «цілковито таємно, серія К», які періодично передавали пошто-телеграфами співробітники ГПУ на місцях до головного управління ГПУ у тодішню столицю України Харків. Цей наділений нечуваними повноваженнями каральний центральний орган через своїх спеціальних представників збирав у таємний спосіб паралельну інформацію про реальний стан справ на місцях. Така необхідність викликана була тим, що партійні органи передавали до центру часом згладжену або дещо прикрашену інформацію. Ось що передав до Харкова такий працівник ГПУ в Носівському районі 16 березня 1930 року. Повідомлялися деталі про збори з приводу створення колгоспів у двох населених пунктах Носівщини – Степових Хуторах і Шатурі. До речі, цей документ весь цей час зберігався в архівній теці з досить промовистою назвою – «Оперативно-інформаційні зведення і донесення окружного відділу держполітуправління про дискримінацію в ході колективізації, про інші випадки кримінального характеру». Отож всього лиш чотири факти, які були, звичайно ж, не для преси.

Факт перший: «Під час проведення сходу селян 2-ї сотні Степно-Хутірської сільради, на якому обговорювалося питання колективізації сільського господарства, виступаючи в дебатах селяни висловилися проти колективізації. Голова робітничого комітету Саранчук Опанас Федорович, який проводив сход, замість відповідного роз'яснення, заявив селянам: **«Ми вас просити не будемо, а ви будете проситися в колектив, та буде вже пізно. Але тоді вас, не записаних до колгоспу, переселять на погану землю, як куркулів»**. Незважаючи на те, що селяни відмовилися від проведення колективізації, Саранчук написав резолюцію про те, що селяни згодні. Селяни, довідавшись про це, намагалися вирвати протокол, чого їм не вдалося зробити» [1, арк. 54].

Факт другий: «На 3-й сотні Степно-Хутірської сільради, після доповіді про колективізацію сільського господарства селяни поставили кілька запитань особам, які організували сход. Так, було задано питання: «А що буде тому, хто не піде в колектив?». Уповноважений райвиконкому Добрицький на це відповів: **«Хто не піде в колектив, тому не буде місця ні в колективі, ні в радгоспі, а доведеться жити з куркулями на найгірших місцях – землях, а тому можна буде їх вільно приєднати до куркулів як класу»**. Ті селяни, які на зборах відмовлялися від вступу в колектив, були арештовані за розпорядженням голови сільської Ради Мархая як за зрив зборів. Так були арештовані: Мазур Степан – середняк, Брус Яків Тихонович – середняк, Хуртак – бідняк і дві жінки-середнячки. Протримавши їх деякий час, голова сільради з-під стражі їх звільнив» [2].

Факт третій: «20 березня ц. р. на сході селян 1-ї сотні Степно-Хутірської сільради обговорювалося питання про колективізацію сільського господарства. Сход проводив прикріплений до сільради агроном бурякоспілки Мархотко. Він заявив селянам: **«Хто не піде в колектив, тому дорога за межі України, разом із куркулями, як класовим ворогам»**. Незважаючи на те, що селянин не згодився на колективізацію, в протоколі сходу було записано, що всі присутні на сході увійшли в колектив без заперечень.

Однак, довідавшись із газет, як повсюдно добровільно люди записуються в колгоспи, багато подали заяви про вихід із такого» [3].

Факт четвертий. У цьому ж документі детально описана ситуація й про те, настільки «добровільно» і «одностайно» записувалися в колгосп у Шатурі. **«За вказівкою уповноваженого із райвиконкому Данильченка прямо на зборах відбулися арешти тих бідняків і середняків, які не захотіли вступати до колгоспу.** Арештованих направили в міліцію та до райуповноваженого ГПУ як злісних контрреволюціонерів. Так були арештовані на тому сході: Дяченко Сидір Мойсейович – середняк, Сюр Іван Іванович – середняк та інші. На середняка Сюра було складено акт за те, що він вголос висловлював сумнів щодо доцільності вступу до колгоспу» [4, арк. 54-55].

Таким чином, народжена в центрі ідея змусити українського селянина добровільно передавати своє господарство якомусь ефемерному, досі не знаному в краї, колективному господарству зазнавала краху. Привчений від діда-прадіда працювати на своєму полі одноосібно й самостійно, будь-який більш-менш путній господар уперто висловлював свою незгоду на підозріле усуспільнення. Він і надалі хотів залишатися вільним власником на своєму, нехай і невеликому, наділі.

Про те, що спротив колективізації в чернігівському краї був повсюдним і сильним, засвідчують її темпи. Розпочата ще 1928 року, акція Кремля на усуспільнення в Україні сільськогосподарського виробництва забуксувала відразу: в той рік удалося колективізувати лише 5 відсотків селянських господарств. Через два роки, коли від березня 1930 року центр оголосив курс на суцільну колективізацію, натягнули ще 15 відсотків [5, с. 76]. Слабо допомагали навіть погрози переселяти незгодних на гірші землі або й взагалі виселяти з України в холодні краї.

Виникає запитання: що спонукало присланого в село вищестоящим партійним органом уповноваженого вдаватися до залякування та фальшувати протокол зборів селян конкретного села? Безумовно одне: боязнь за власну шкіру, відчуття неминучості покарання за невиконане важливе партійне доручення. Цей ефективний метод влада успішно засвоїла, коли створювала сільради, призначала на їхнє керівництво лояльних активістів та через них «викачувала» продовольство в період запровадження продрозкладки.

Утім, повідомлення з місць, які засвідчували неможливість досягнути запланованих наперед темпів колективізації, не могли не насторожити владу. Під тиском обставин вона змушена була поміняти тактику. Політика батога перевтілилася незабаром у політику пряника. 2 березня 1930 року в газеті «Правда» з'являється стаття Й. Сталіна під заголовком «Головокружіння від успіхів». У ній уперше йшлося про недоліки в організації проведення колективізації, визнавалися перегини та підкреслювався принцип добровільності. Вину за ці перегини центр у чергове списав на місцевих керівників. Однак таке «списання» декларувалося для ока. На ділі ж темпи колективізації мали не знижуватися, а, навпаки, наростати.

Обіцянкам партії досягнути у скорому часі процвітання свого життя в колгоспах найбільше повірив найбідніший та середній прошарок селянства. Саме такі найсильніше відчували себе ошуканими. Це сталося незабаром після формування першої мережі колгоспів та доведення їм перших планів хлібозаготівлі державі. Припала ця пора на збирання врожаю першого року Голодомору – 1932 року.

Про назви колгоспів та процедуру їхніх найменувань

На сторінках газети «Червона Носівщина» перші публікації про створення колгоспів у районі відносяться до початку 30-х років. Привертає увагу той факт, що в колишньому волосному селі Володькова Дивиця, перейменованій 1927 року в Червонопартизанське, а ще трохи незабаром – у Червоні Партизани, таких колгоспів не середину 30-х років було сім, а в Лосинівці – вісім. Повідомлялося про три різні назви колгоспів із Данини. В інформації з більшості сіл йшлося про один колгосп. Чому так?

Напередодні проведення кампанії зі створення колгоспів влада розділяла кожен населений пункт на окремі кутки – в середньому по сто дворів. На кожен сотню таких дворів (у межах кожного села вони нумерувалися на першу, другу, третю і т. д. сотню,

в залежності від кількості дворів) посилала свого уповноваженого, який спочатку обходив кожний двір, а потім проводив загальні збори з незначної досі в українських селах справи усунування майна та колективного господарювання. Тоді ж, коли приймалося рішення такими сесіями про створення колгоспу, вирішувалося питання і про його назву.

Ідентифікація будь-чого (особистості, населеного пункту, вулиці, торгової марки, окремого виробничого підрозділу тощо) в усі часи ніколи не було справою друго-рядною. Будь-яка прибрана добровільно чи нав'язана збоку назва несе печатку епохи і в результаті тривалого побутування помітно впливає на спосіб поведінки і мислення тих, хто перебуває під цим своєрідним омофором.

Оскільки Данина й Шатура упродовж 30-х років перебували у двох районах (до лютого 1935 – в Носівському, а від лютого того ж року – в Лосинівському), проаналізуємо назви колгоспів цих двох районів разом. До речі, на середину 1936 року довкола тодішнього райцентру Лосинівка був уже 41 колгосп.

Упадає в око, що в пору того страшного більшовицького терору в українських селах найреволюційнішим і найвитребуванішим у активістів радянської влади було слово «червоний». Привнесене партійними керманічами у свідомість тодішніх будівників нового ладу, це слово асоціювалося із пролитою кров'ю трудящих мас у боротьбі робітничо-селянських мас, що повсюдно проводилася під лозунгами «Мир – хатам, війна – палацам». Своєрідними символами такої боротьби новопосталої влади з усіма її тодішніми опонентами були словосполучення червона армія, червона міліція, червоні козаки, червоні партизани тощо.

Саме це слово найбільше зустрічається в назвах перших радянських колгоспів краю: «Червоний шлях», «Червоний маяк» (Лосинівка), «Червоний лан», «Червона зірка» (Червоні Партизани), «Червона бригада» (Рівчак-Степанівка), «Червоний пахар» (Вікторівка). У Галиці й Степних Хуторах вирішили бути українськими патріотами, але на новий, радянський, лад: перші назвали свій колгосп «Червоний українець», а другі – «Червоний козак».

Щодо українського патріотизму селян, якого на той час нова влада ще не встигла витравити своїми жорстокими репресіями, то сюди можна віднести і данинців: вони були єдині в Носівському районі, хто назвав свій перший колгосп іменем генія свого народу Тараса Шевченка. Дещо пізніше колгоспи з таким ім'ям постали в Макіївці та Великій Дорозі.

Щоправда, другий і третій колгоспи у Данині отримали імена живих ще українських партійно-радянських діячів, діяльність яких пізніше оцінювалася неоднозначно: Петровського і Ворошилова. Петровський постійно був «присутнім» також у щоденних справах колгоспників Леонідівки, а Ворошилов, – окрім Данини, ще й у Лосинівці і Сальному. Імена Ворошилова, Будьонного та назви «Ударник» отримали три окремі Хутори колишніх Степових Хуторів. Ім'ям діючого партійно-більшовицького діяча Куйбишева названо було два колгоспи краю: один у Червоних Партизанах, інший – у Лосинівці, німецького комуніста Тельмана в Коломійцівці, всеросійського старости Калініна – в Калинівці, московського діяча Постишева – в Макіївці, українського радянського діяча Чубаря – в Лосинівці.

Коли вже говорити про персоналістичний підхід до присвоєння назв колгоспів, то не можна не звернути увагу на дивний вибір шатурян. Вони назвали (скоріш за все, їм запропонували назвати) своє єдине господарство іменем Блюхера. Навряд, чи знали вони достеменно, хто такий був Блюхер, звідки він походив, хто за національністю і за що йому слід було віддавати таку пошану. Пізніше цей Блюхер був репресований своїми ж, і шатуряни вдруге вступають у ту ж воду, нарікаючи своє господарство іншим, ну дуже далеким від свого села, героєм – Чкаловим (із цим іменем вони й працювати всі радянські роки). Те ж можна сказати і про Маркітана, ім'я якого отримав один із колгоспів Лосинівки. Щоправда, другий колгосп, який існував у Шатурі в 1936 році, назвали «Новим життям».

У переліку назв носівсько-лосинівських колгоспів – імена першої величини світового пролетаріату – Карла Маркса (Татарівка), Леніна (Сальне), Сталіна (Богданівка), «Ленінський шлях» (Лосинівка). Тут же – і назви, пов'язані із утопічним дітищем цих

діячів – жовт-невим переворотом у Петрограді та комунізмом: «Світанок комунізму» (Пустотино), «Шлях до комуни» (Калинівка), «Комуніст» (Рівчак-Степанівка), «Жовтнева революція» (Терешківка), «Соціалістична перебудова» (Гармашина).

Уходило в моду називати господарства на честь чергової, навіть не ювілейної, річниці, пов'язаної із тим же жовтневим переворотом чи з'їздом компартії. Такий набір має місце і в нашому аналізованому списку: «13-річчя Жовтня» (Ганнівка), «17-го партз'їзду» (Терешківка).

Колгоспникам із Галиці сподобалася, напевне, аббревіатура КІМ, що розшифровувалася як Комуністичний Інтернаціонал Молоді. Так і назвали свій колгосп – імені КІМ. Ця назва, до речі, також проіснувала аж до епохи розвалу колгоспів на початку 90-х років ХХ століття. До речі, з утворенням у 1935 році Лосинівського району слово «Кімовець» стало назвою органу Лосинівського райкому комсомолу – тематичної сторінки, що виходила раз на квартал як додаток до райгазети «Ударний труд».

Важко зрозуміти рішення частини лосинівців назвати своє господарство «Вільний пролетар». Таке б підійшло більше до назви шахти чи заводу і аж ніяк не для села, де пролетарів у партійному розумінні днем з вогнем не знайдеш. Утім, зі словом «воля» зустрічаємо ще дві назви колгоспів – «Вільна праця» (Рівчак-Степанівка) та «Вільне життя» (Макіївка). Можна лише уявити, як сприймали колгоспники це слово згодом, коли переконалися, що життя їхнє в умовах наростаючих репресій поступово перетворюватиметься на ненависну панщину гіршого зразка, що існувала до 1861 року.

Цілком очевидно, що духом революційної епохи викликані такі назви перших колективних господарств на тодішній Носівщині, як «1 Травня» (Лосинівка, Макіївка і Богданівка), «Боротьба» (Лосинівка), «Велике начало» (Адамівка), «Серп і молот» (Макіївка), «Світова зірниця» (Селище), «Перша п'ятирічка» (Лісові Хутори), «Новий господар» (Ганнівка), «Оборона» (Вікторівка) і навіть «Шлях бідноти» (Зруб). А от частина макіївчан, на протигагу зрубівцям, не хотіли довго бути бідними в своєму колгоспі, тому назвали своє господарство «Незаможником».

І, здається, вже зовсім дійшли до межі здорового глузду ті, які запропонували частині лосинівців назвати свій колгосп... «Могила глитая». Назвали. І в офіційних зведеннях про стан справ у колгоспному будівництві району ця неоковирна назва зустрічалася упродовж 30-х років на сторінках районної газети «Червона Носівщина». Результатом напевно таки істеричної боротьби з релігією, що проводилася на ідеологічному фронті з ініціативи правлячої партії, постав у середині 30-х років «Безбожник» – новий підводний радянський човен, на побудову якого всі учні Носівського району збирали кошти.

Та є у цьому переліку народжених у 30-ті роки назви прості, без зайвих витівчатостей та політичного присмаку. Тому й віє від них добротою, щирістю, вірністю й любов'ю до свого рідного краю й надією на краще майбутнє своїх дітей. Цілком очевидно, що ці назви не «спускалися» згори, а народилися в гурті самих хліборобів. Ось ці назви: «Надія» (Степні Хутори), «Зелена діброва» (Лосинівка), «Веселе поле» та «Чисте поле» (Коломійцівка), «Рідний край» (Рівчак-Степанівка).

На червень 1941 року, до моменту залишення краю радянськими військами, в Лосинівському районі було вже 56 колгоспів. У назвах новачків (або перейменованих) із загального зведення райземвідділу про змагання колгоспів на збиранні врожаю 1941 року (Ударний труд, – 19 червня) дізнаємося про нові імена першого десятка тогочасних радянських вождів та героїв, увічнених у назвах лосинівських колгоспів – Сталіна (Богданівка), Кагановича і Жданова (Галиця), Орджонікідзе (Макіївка), Фрунзе (Лосинівка), Кірова (Яхнівка), Будьонного і Котовського (Ганнівка), Чапаєва (Макіївка і Лосинівка), Крупської (Галиця).

Цілком очевидно, що за всесоюзною «рознарядкою» до цієї однотипної компанії потрапив і кульговий на той час російський пролетарський письменник Горький, іменем якого назвали новий колгосп у Галиці.

З'явилися назви й до чергових річниць – «10-річчя ВЛКСМ» (Яхнівка) та Комінтерна (Шняківка). В останньому випадку йшлося про фінансовану Москвою однієї прорадянської міжнародної організації – Комуністичного інтернаціоналу.

Після розвінчування культури особи Сталіна на ХХ з'їзду КПРС у 1956 році та часткового визнання партією перегинів своєї політики в період 20-30-х років імена деяких одіозних діячів зникають із назв колгоспів (йдеться про Кагановича, Ворошилова,

Блюхера, Постишева, Жданова, Орджонікідзе, Будьонного, Чубаря). Та й колгоспів у районі стає помітно менше: із 56 у 1941 до 25-ти в 1959-му. Змінила на той час назву і Лосинівська районна газета – з «Ударного труда» вона стала «Жовтневою Зорею».

* * *

Завершуючи огляд назв колгоспів на етапі їхнього становлення від початку 30-х до початку 40-х років, варто акцентувати увагу на двох особливостях цього явища.

Перша. Немає підстав стверджувати, що на початку районна влада директивно запроваджувала в кожному окремому випадку конкретну назву. Скоріш за все, подавався примірний перелік назв для вибору. У тому, що в переліку домінували комуністично-радянські назви чи імена, сумніватися не доводиться. Проте наявність у назвах колгоспів таких рівновіддалених від політичного моменту понять, як «Веселе поле», «Рідний край», «Надія» тощо засвідчує, що за наполяганням селян на початках такі назви могли бути прийняті й затвержені.

Друга. Назви ці не були раз назавжди усталені. Вони надалі змінювалися в залежності від партійно-політичної кон'юнктури. Так, із середини 50-х років ХХ століття, після розвінчування культу особи Сталіна, було введено заборону публічно вживати імена низки партійно-радянських діячів високого рангу, які піддалися репресіям самого режиму. Таких у списках назв колгоспів початкової доби радянзації були десятки. Поступово зникає й ім'я самого Сталіна.

Наданням нових назв колгоспів, радгоспів чи підприємств місцевого значення стали займатися райкоми партії. Так, за тодішньою практикою, одне з господарств району (воно мало бути однозначно передовим) нагороджувалося іменем Леніна. Таким мав бути і колгосп «Ленінський шлях». Наперед визначені були й інші власні та загальні назви для всіх колгоспів. Із загальноукраїнських світочів духу позарадянської доби до цього списку офіційно був допущений лише Тарас Шевченко, та й то не як провідник української нації, а як богоборець, оборонець бідних та розвінчувач царського самодержавства. Нікому і в голову не приходило тоді називати колективні господарства іменами справжніх українських діячів чи героїв із давнього чи ще свіжого в пам'яті старшого покоління минулого, хто ще за свого життя ставав своєрідним національним символом, совістю нації, зразком для наслідування.

Виходило так, що упродовж десятиліть у свідомості українців побутували імена героїв чужих за духом і походженням, фальшивих, вигаданих, які стали справжніми катами українського народу, в яких не лише помисли, а й конкретні дії, руки виявилися в крові мільйонів безневинних жертв репресій ленінсько-сталінського комуністичного режиму.

Що ж до назв колгоспів у Данині й Шатурі, то вони теж не були статичними. У повоєнний період три малоефективні данинські господарства були об'єднані в одне. Імена Ворошилова та Петровського на той час уже вийшли зі списків офіційно авторитетних. Влада не захотіла, а данинці, напевне, не наполягали, щоб залишити в селі ім'я Шевченка, яким було названо перший, центральний, колгосп. Так з'явилася назва «Дружба».

Із цією назвою, будучи завжди хронічно відстаючим у районі, господарство проіснувало до ехопі запровадження центром ідеї концентрації та централізації сільського господарства, яка повсюди стверджувалася з кінця 70-х років. Комусь у районі прийшла ідея об'єднати двох близьких сусідів – вічних «любих друзів» Данину й Шатуру. Новий гібрид із донедавна передового шатурського колгоспу імені Чкалова і вічно критикованого владою «Дружби» породив «Жовтневу революцію» (єдиний колгосп із такою назвою у 30-х роках коротко існував у Терешківці). І то, як з'ясувалося, виявилось кармою для обох сіл. Три данинські бригади зі своїм давнім менталітетом успішно завалювати будь-яку нав'язану зверху колективну форму праці, швидко переінакшили порядки в одній шатурській. «Жовтнева революція» відразу перебрала недобру традицію «Дружби» замикати чи не всі зведення, що надходили з місць до району. Це шатурянам настільки не сподобалося, що вони незабаром рішуче стали вимагати «розлучення». Уже напередодні розвалу СРСР шатуряни знову стали

самостійним колгоспом, повернувши улюблену їм назву ім. Чкалова. За данинським же господарством залишилася «Жовтнева революція», яка й доконала остаточно той колгосп наприкінці минулого тисячоліття.

Данинські гостряки й тепер кепкують: якби тоді райком запропонував для нас іншу, ніж «Жовтнева революція», назву, може б, усе було інакше...

Хроніка невдалого господарювання в колективі

Колгоспам, які сформувалися взимку-весною 1932 року, вже доводився зверху план хлібозаготівлі в державні засіки. Там, де вони ще не сформувалися, такі плани затверджували за сільськими радами. Цифрові показники, як і у випадку з продрозкладкою в період воєнного комунізму, були нереальними для виконання.

Складалося так, що на місцях думати про те, як доведеться виконувати хлібозаготівлю, ще не приходилося. Там насправду довго не могли розібратися, як і з чого розпочати колективне господарювання. Сигнали із сіл, які надходили з місць, не вселяли оптимізму. Все робилося в тих колгоспах, як мокре горить.

Переконує в цьому ось ця зібрана зі сторінок газети «Червона Носівщина» хроніка невдалого господарювання перших колгоспів. Почнемо з тих, які були створені в Даніні:

«Голова колгоспу ім. Шевченка (с. Даніно) т. Ярина замість керівництва та виправлення хиб, що є в колгоспі, займається лише п'янкою та обдурюванням сільської Ради. Треба негайно такого голову колгоспу зняти та дати гарного керівника, що на ходу налагодив би господарство. Слово за районним комітетом [6].

Завгосп колгоспу ім. Шевченка (с. Даніно) Кулик Іван бездіяльнічає. В колгоспі 20 возів потребують ремонту, але до ремонту не приступають, а тим самим зривається хлібопоставка й виплата натуроплати. Реманент, який потрібен до сівби, також не відремонтований. Кулику не місце завгоспом, в якого відібралась земля після революції. Глова Федоренко повинен врешті притягти кого слід до відповідальності» [7].

У Данінському колгоспі ім. Шевченка гусінь геть доїдає 20 га цукрового буряку. Агроном Кайдаш жодного разу не з'явився до керівництва («іще успеем!») [8].

Данінська сільська Рада на чолі з головою Яриною питанням готування до третьої більшовицької посівної ще не займалася. Посівматеріал не чиститься, реманент не ремонтується. Куркульській пропаганді про нереальність плянів сільрада відсічі не дає. Голова сільської Ради займається хниканням, члени сільради не кутках не роблять, а коли й бувають там, то теж у тон голові хничуть. РВК та РСІ мусять негайно припинити опортуністичні дії Ярини [9].

В с. Даніно панує безгосподарність, бо голова тов. Ярина не зацікавлений справою соцбудівництва. Голова пішов до кооперації «гуляти». Бригади по хлібозаготівлі працюють неохоче. Привезли хліб, знятий твердоздавців, щоб, обмолотивши, здати на хлібозаготівлі, але з самого початку роботи в двигуні загорілось, бо всі п'яні були й намагалися зірвати роботу [10].

У колгоспі ім. Ворошилова (с. Даніно) в другій бригаді бригадира Вовкогона Ніла Антоновича абортувалась кобила Машка. Про це було складено акт ветлікарем, що абортування сталося з вини бригадира (перевозив важке дерево для будови сараю). Акт забрав голова Ярина. В цій бригаді абортувалось ще дві конематики, але до права нікого не притягнуто. Літом цей же бригадир брав багато сіна в урочищі «Якушовщина». Треба слідчим органам за це явне шкідництво притягнути Вовкогона до відповідальності [11].

Звичайно, перелічені факти безгосподарності на прикладі одного села не можуть слугувати приводом для узагальнень. Адже окремо взяте село може бути винятком. Однак насправді така ситуація із становленням колгоспів спостерігалася і в інших селах району. На підтвердження цієї думки пошлемося на низку публікацій носівської райгазети. За змістом вони мало чим відрізняються в тієї, що подавалася по Даніні.

В артілі «Травнева перемога» (Носівка) завдяки недогляду та халатності в ямі загинуло

біля 2000 пудів картоплі. Під час молотіння, замість організації своїх колгоспників, наймали одноосібників і платили хлібом в той час, як можна було впоратися самим [12].

У Вікторівському колгоспі «Червоний Пахар» через безгосподарність та нерозпорядливість правління загинуло біля 3000 пудів картоплі, розбазарили фрукти біля 1000 пудів, розтягнули кормову соломку та дрова. Через несвоєчасне парування та кепський догляд дохнуть поросята, розбазарене передане куркульське майно на 14000 крб. Обліку намолоченого хліба ніхто не знає, хоч рахівників мається аж три. Конюшина до цього часу не молочена, а молотарка стоїть заметена снігом, бо брезентом із неї накрили хліб, де він ізгнів разом із хлібом. Ремені від молотарки хтось украв. Правління ж не бачить і не реагує [13].

У Калинівському колгоспі ім. Калініна правління само розкладає артілі, бо член правління Набок Омелян Ів. украв у артілі 10 пуд квасулі, а голова Новик М. С. якшається з куркулями, тримає в себе розкуркулену сім'ю. Правління загноїло 16 тонн картоплі, дало дозвіл розібрати по домах кожному колгоспнику коні [14].

Голова товариства «Розум» (Лісові Хутори) систематично займається п'янками. Насіння для сівби не очистили [15].

Члени рівчацької артілі «Рідний край» і на сьогодні не знають, хто у них голова, бо обирали Ткаченка Анатолія, а головує його замісник Якименко С., тому що голова ніколи в колгоспі не буває. РКС, відшукай голову [16].

У Лосинівці коло млина та сільської Ради лежить біля 100 возів гною. Кожного дня на нього дивляться голова сільради та голови колгоспів, але не зверне ніхто уваги. Треба негайно гній зібрати [17].

Ганебно відстають у сівбі буряка виробничі товариства: Носівське 1 і 2-ге, Лосинівське, Тертишницьке, Степно-Хутірське, Данінське, Макіївське і Татарівське [18].

А ось узагальнюючий коментар щодо ситуації з колгоспним господарюванням по району: «Годі панькатися з керівниками відсталих сіл. Пленум ЦК КП(б)У лютий оголосив за ударний місяць вивершення хлібозаготівель. Це каже про те, що ряд районів і на сьогоднішній день не закінчив плану хлібозаготівель, а звідси – і вся Україна. Такі села, як Богданівка, Вікторівка, Данино, Калинівка, Мрин, Степанівка, Хотинівка, Шатура надіються на самоплив і тим самим відтягають виконання планів. Ці настрої треба розвіяти і примусити виконати плян» [19].

І насамкінець – ще одне узагальнення: «Наш район плентається в хвості: шкідники опортуністи намагаються зірвати планові завдання. У Червоних Партизанах, Мрині, Лосинівці, Данино та ін. слід негайно виявити опортуністів, які грають на дудку куркуля, покарати їх та дати злам у роботі сінозаготівель» [20]

У людини, яка виростала в селі і змалку від батьків, а потім і власноруч пізнала ціну праці на землі, від читання такої добірки матеріалів неодмінно виникне відчуття моторошності і якоїсь навіть недовіри до цих текстів. Чи й можливе таке? Чи можна уявити господаря, який цілий рік зі спітнілим чолом порався на своїй ниві для того, щоб потім усе це, відплачене вдячною землею за таку працю, згноїти? А чи можна бодай припустити, щоб худоба в дворі такого селянина була негодованою? Та він же скоріш сам не поїсть, а зробить усе, щоб його корова-годувальниця чи мале поросятко, на якого покладалася така надія для добробуту родини, вкладалися спати ситими. І так було в українському селі спредковіку.

Та настали інші часи. Господар переставав бути справжнім і переставало бути реальним власне добро. Нажите упродовж десятиліть тяжкою працею, те добро в нього «добровільно-примусово» відбирали. Зібравши докупи відвічних трудяг і невинуватих ледарів, прибулі звідкись чужі дядьки змусили відтепер усіх працювати в одній упряжці. Земля враз ставала чужою і добутий від неї врожай вже не був своїм...

Хто з чесних і працюючих змириться з цим?

Сільради і колгоспи провалюють плани здачі хліба державі

Ще до початку жнив починається щоденний пресинг на селян. Окрім численного партійно-радянського апарату, який жорстко і систематично контролював хід збирання врожаю, своєрідну роль «сторожового пса» відігравала місцева партійна преса.

Так, на сторінках газети «Червона Носівщина» перше зведення про хід виконання плану хлібозаготівлі державі врожаю 1932 року, з'являється в числі від 27 серпня. Набрані на цілу шпальту побільшеним шрифтом заголовки і підзаголовки говорять самі за себе: «Ганебні цифри: На 25 серпня район виконав лише 1,2 процента плану хлібозаготівлі. Серпневий план зірваний». Називаються сільські ради, які ще не здали державі жодного кілограму хліба. Серед них: Данинська, Селишанська, Адамівська, Колесниківська, Іржавська, Шевченківська. «Такий стан, резюмує редакція, можна пояснити правим опортунізмом, бездіяльністю, безвідповідальністю керівників» [21].

Через три тижні в газеті вміщується розгорнута відомість про хід хлібозаготівлі в розрізі кожного із 40 сіл району. Картина так само не оптимістична: здавачів-передовиків немає. Серед усіх відстаючих газета знову називає ті села, які продовжують бути в опозиції до влади. Так, незважаючи на завершення обмолоту ранніх зернових, жодного центнера хліба не надійшло в державні комори з Григорівки, Калинівки, Степових Хуторів. Суто символічно (від 43 до 8 центнерів) «відмітилися» селяни з Данини, Держанівки, Тертишників, Шатури, Носівки, Лісових Хуторів, Шевченківського. Скажімо, данинці із планових 1879 центнерів здали лише 47, а шатуряни із 2020 – 27 центнерів [22].

У наступних зведеннях від 21 та 25 вересня кількість сіл, які не подолали і п'ятивідсотковий показник плану, збільшується: Данина – 4,7, Коломійцівка – 4,3, Гармашина – 4,2, Богданівка – 3,6, Лихачів – 2,5, Степові Хутори та Лісні Хутори – по 2,4.

У цілому для начальства району на кінець жовтня ситуація складалася вкрай драматичною – виконано лише п'яту частину плану. 30 жовтня «Червона Носівщина» виходить із шапкою «Ганебну пляму 20,8 % річного пляну хлібозаготівлі нашого району зняти».

Провальними були показники не лише в Носівському, а й в інших районах Чернігівщини, а також інших областях України. Навчені гіркими уроками продрозкладки, селяни не хотіли в чергове бути ошуканими державою, тому не поспішали віддавати тижко вирощений хліб, а дбали насамперед про власні запаси. Тоді вони ще не знали, чим обернеться незабаром для них така завбачливість.

Цілком очевидно, що такий сценарій розвитку подій наперед прорахувало кремлівське керівництво. Воно вирішило вжити серію попереджувальних заходів. Наприкінці жовтня 1932 року всі районні, обласні та республіканські газети вміщують на своїх сторінках лист ЦК ВКП(б) «До всіх обкомів і райкомів КП(б)У». Текст цього листа складено відразу по закінченні жовтневого пленуму партії, на якому розглядалося питання про причини відставання України з виконанням плану хлібозаготівлі. Тому зрозумілим є акцент на необхідності «посилити бойову мобілізація в боротьбі за хліб, рішуче пришвидшити відставання України». Прикінцевий текст цього директивного листа в поданні «Червоної Носівщини» набраний крупним шрифтом:

«Тільки нещадно придушуючи всі спроби класового ворога і його агентури, спрямовані на зрив хлібозаготівель, тільки розгортанням непримиренної боротьби з прямим саботажем хлібозаготівель, так і з елементами інетрности, розгублености, дрібнобуржуазности, розпущености, дизертирського пасування перед труднощами, тільки широко розгорнувши масову організаторську роботу над мобілізацією мас колгоспників і трудящих одноосібників на виконання пляну хлібозаготівель,... напруживши всі сили партійних і радянських організацій на селі, більшовики України вирішального місяця хлібозаготівель зуміють подолати ганебне відставання в боротьбі за хліб і вийти в число передових республік СРСР» [23]. Завершальний акорд цього звернення московського проводу правлячої партії до партійного активу областей і районів України потребує короткого коментаря.

Передусім звертає увагу наступальна тональність документа. У звичній для директивних текстів цієї епохи партійно-революційній риториці чітко проглядається багато промовистих і тривожних для українців деталей. Виокремимо їх:

- вказівка на причини ганебного відставання України (саботаж хлібозаготівлі);
- натяк на присутність ворогів соціалізму та колективізації в органах влади (класовий ворог та його агентура);

– перелік головних вад влади на місцях (інертність, розгубленість, дрібнобуржуазність, розпущеність, дезертирство),

– визначення головних сил, на які передусім опиратиметься партія в подальшій боротьбі за викачування хліба на селі (партійні та радянські організації на селі).

Акцент на понятті «ганебне відставання України» і необхідність у короткім часі виходу її «в число передових республік СРСР» ні в кого не залишав сумніву в тому, що Москва такого відставання не подарує. Вона налаштована зробити все, щоб визначені напередодні цифрові показники хлібоздачі з України стягнути, чого б це не коштувало самим українцям та їхнім партійно-більшовицьким поводириям.

Як вирішили знімати «ганебну пляму» невиконання пану хлібозаготівлі в Носівці?

Хронічне ігнорування низкою сіл вказівок центру, безрезультатність критики зі сторінок районної газети діяльності, а частіше бездіяльності, голів колгоспів та сільських рад приводили до думки, що надалі довіряти місцевому керівництву, яке здебільшого займало сторону своїх односельців, більше не можна. *Райком партії приймає рішення послати в кожне село своїх уповноважених.* Це були перевірені радянські й партійні працівники, керівники й спеціалісти промислових підприємств райцентру – жорсткі, рішучі й наполегливі в своїх діях члени партії. Список таких довірених активістів, закріплених за кожним із 40 сіл району, друкується в «Червоній Носівщині» 30 жовтня. Для прикладу, за Даниною – Довгопол, Червоними Партизанами – Передня, Шатурую – Онищенко, Лосинівкою – Курочкін.

Від тої пори присутність уповноважених від районної влади на весь період весняних і осінніх польових робіт стане постійною. Так, у числі райгазети від 12 лютого 1933 року, задовго до початку сівби, публікується новий список уповноважених, затверджений президією райвиконкому та бюро райкому партії. Цього разу контролерами колгоспного життя в Данині й Шатурі стають представники Носівської цукроварні.

Таких уповноважених наділять не лише контрольними, а й адміністративними функціями. Це означало, що вони мали право втручатися в діяльність керівників села, приймати рішення щодо покарань неслухняних. Та найголовнішим завданням перевіряльників стане «безумовне забезпечення виконання хлібопоставок державі». Їх фактично зобов'язують жити в селах до повного виконання поставлених завдань.

Установлюється також жорсткий контроль влади за результатами роботи уповноважених. Їм не дозволялося без спеціального на те дозволу райкому покидати село навіть на день. До тих, хто порушував цей наказ, вживалися на початку дисциплінарні форми впливу. Щоб застрахати інших, такі факти оприлюднювалися на сторінках райгазети.

Так, у числі від 29 березня вміщується виклад постанови бюро райкому партії «Про уповноваженого райпарткомісії до села Шатури тов. Лавриновича». Ось текст постанови: «За самовільне залишення 19.03. села Шатури тов. Лавриновича РПК уповноваженому РПК т. Лавриновичу (представник цукроварні) оголосити сувору догану з занесенням до облікової картки. Вказати Старобінському на відсутність контролю з боку його за виконанням рішень бюро РК».

Суди над непокірними

Наступною після запровадження інституту уповноважених застрашуючою формою впливу влади на непокірних селян стали *виїзні (показові) сесії районного народного суду*. Його країни називали «червоним». Приїзд «червоного суду» в те чи інше село означав, що тамтешнє населення «удостоїлося» своєю неправильною поведінкою потрапити на своєрідну чорну дошку району з усіма її негативними наслідками.

Першими на власні очі побачити, як відбувалося показове виїзне засідання того суду, мали «честь» мешканці невеликої, але гордої Шатури.

Чим провинилися шатуряни?

Злочин їх перед державою зафіксовано в преамбулі постанови суду: «За зрив підготовки до весняної посівкампанії (не очищення посівматеріалу та не здачу страхового фонду)». На перший раз було обрано трьох селян із цього села. Міра покарання їх посправжньому шокувала кожного присутнього на тому суді. Подаємо витяг із вироку, опублікований у «Червоній Носівщині» (число від 15 квітня 1932 року):

«Іменем УССР засудити:

1. Татаренка Бориса Н., твердоздавця, на 3 роки позбавлення волі та обмеження прав на 3 роки з застосуванням штрафу в 200 крб.

2. Романченка Ісая С. – на 2 з половиною року позбавлення волі.

3. Романченка Івана Йосиповича – до примусової не кваліфікаційної праці на 1 рік із застосуванням штрафу в 150 крб. Нарсуддя Кльова» [24].

Відтоді подібними судами були накриті практично всі села. Провина інкримінувалася тепер всім однаково: зрив хлібозаготівлі, переховування зерна та злісне не виконання плану. Після кожного засідання суду його рішення майже повністю передруковувала районна газета. Все населення було залякане, кругом з острахом чекали, коли й куди нагряне цього разу «червоний суд».

У Данину суд прибув усередині листопада 1932 року. Причина поважна: показники виконання плану хлібозаготівлі – чи не найгірші в районі (менше п'ятої частини). Ось покара данинцям, заодно й сусідам-шатурянам, про яку райгазета повідомила в числі від 21 листопада публікацією «Зривників хлібозаготівлі та переховувачів хліба покарано». Подаємо із цього великого за обсягом матеріалу текст вироку:

«Виїзною сесією Носівського райсуду в селі Данино та Шатура за зрив хлібозаготівлі, за переховування та злісне не виконання засуджено:

Громадян Шатури:

1. Герасименка Федора – на 5 років відбуття в далеких таборах СРСР з поразкою в правах на 3 роки та з конфіскацією майна.

2. Семенця Грицька Ів. – на 3 роки з поразкою прав на 2 роки та штрафу 400 крб.

Громадян с. Данино:

1. Твердоздавця Хлібика Зота Даниловича (ст. 58 КК) – позбавлення волі на 4 роки в далеких таборах СРСР та поразкою прав на 3 роки після відбуття та штрафу 100 крб.

2. Свирида Євмена Якимового (ст. 119 КК) – позбавлення волі в загальних місцях на 1,5 року та з конфіскацією майна на користь державі в 100 крб.

Нарсуддя Бойко» [25].

Третя форма репресій – *запровадження практики виїзних з'їздів колегії райсільгоспінспекції (РСІ) у тих колгоспах, де показники хлібоздачі були гіршими*. Результати такого розгляду з конкретними попередніми пропозиціями щодо міри покарання зазвичай передавалися до слідчих органів. Обсяг роботи «червоного суду» таким чином, збільшувався.

Першими в такому списку віддавна стояли найбільш непокірні в районі – Степові Хутори, де з горем пополам діяли нещодавно утворені два колгоспи – «Більшовик» і «Червоне козацтво». Останній, щоправда, через кілька місяців після примусового створення перестав існувати. Туди й нагрянула РСІ на початку листопада 1932 року. Результати її роботи були подані на цілій шпальті «районки» під крупною шапкою «Дужче вдарити по куркулях, твердознавцях – зривачах хлібозаготівлі» (число за 15 листопада). Під цієї шапкою вміщена постанова колегії РСІ, що мала назву «Про розгляд матеріалів обстеження колгоспів «Більшовик» та «Червоне козацтво» і скарг колгоспників».

Колегія констатувала в обох колгоспах низку фактів, які, на думку членів інспекції, тягнули на кримінал. Що це за факти?

– правління колгоспу потрапило під вплив куркулів;

– низка членів колгоспу до революції мали у власності великі землі (Руденок Ф. – понад 50 десятин, Прищепка М. – 20, Тунік – 40 десятин);

– куркулі і підкуркульники (був, виявляється, і такий ярлик на самодостатніх селян. – **М. Т.**) взяли під свій вплив правління старого складу колгоспу;

– серед колгоспників проводилася агітація за вихід із колгоспу;

– активістів вороги колгоспів споювали горілкою.

– селяни утаюють від держави хліб.

Зібравши під час перевірки таких «жуків», колегія сільгоспінспекції приймає таку ухвалу.

По колгоспу «Більшовик»:

1. Запропонувати нарслідчому прискорити закінчення слідства по справі старого складу правління колгоспу, а нарсуду в показовому порядку провести судові засідання з виїздом на місце.

2. Доручити слідчим органам провести слідство та притягнути до відповідальності комірника Дяченка за утайку 100 пудів збіжжя, що викрито Ревкомісією.

По колгоспу «Червоне козацтво»:

Справу на голову колгоспу т. Михайленка П. за невиконання хлібозаготівлі та осінньої сівби, за розтрату 441 крб. 42 коп. колгоспних грошей, за бездіяльність в організації правління в колгоспі, за не реагування на куркульську агітацію, **що призвело до розвалу колгоспу**, – передати слідчим органам для притягнення до судової відповідальності [26].

З подібною перевіркою, за результатами якої не забарилися показові суди, члени інспекції побували у Лісових Хуторах та Данині.

Довідка про Данину була особливо жорсткою: село вперто відстає із виконанням пану хлібоздачі державі. На 21 листопада його виконано лише на 24,6 відсотка. Деякі члени сільської ради підпали під вплив куркульської агітації. В селі процвітає потакання, плаксієство. Виявлені непоодинокі факти, коли хліб тут приховували від інспекторів, а то й гноїли.

Така перевірка не минула безслідно. Сільських активістів Й. Л. Подолянка та Дворського виведено зі складу членів сільради. Першого за агітацію віддано до суду, Дворського за злісне ставлення й несвоєчасне виконання плану хлібозаготівлі оштрафовано на 10 крб., деяким членам сільради винесені догани [27].

Після судів: хроніка спротиву владі данинців і шатурян

Аналіз архівних матеріалів та підшивки газети «Червона Носівщина» першої половини 30-х років за означеною в цьому розділі темою наводить на думку, що з усіх 40 сіл тодішнього Носівського району переважна більшість уперто і послідовно чинила владі неприхований спротив.

Вільнолюбні й горді хлібороби не могли мовчазно спостерігати за тим, як на очах нищяться їхні господарства, як знекровлюються в результаті забирання останніх хлібних запасів їхні родини, як через грубість і дикунське свавілля більшовицьких начальників принижується гідність селянина, руйнується укорінювана століттями їхніми пращурами християнська мораль, як у стосунках між сусідами, родичами, членами громади поступово поселялася заздрість, підозри, доносництво, підлабузництво, ненависть.

Утім, не буде перебільшенням ствердити, що з-поміж багатьох непокірних сіл краю найбільший спротив владі чинили мешканці саме Данини і Шатури. Залишається дивуватися й захоплюватися сміливістю, відчайдушністю та єдністю більшості селян, яких не змогли залякати й остаточно зламати ні подвоєні продрозкладки, ні безапеляційні вказівки приїжджих уповноважених, ні жорстокі рішення показових судів, ні розгромні виїзні засідання районних інспекцій, ні численні критичні виступи в пресі, ні відправка в «далекі табори СРСР» перших односельців. Виконання, скажімо, данинцями на кінець грудня голодного 1933 року річного плану здачі хліба державі менше ніж на третину – то справді відчайдушний і публічний виклик системі, яку вони від початку не сприйняли і з якою довго не могли змирися.

Спробую розгорнути і ствердити цю думку у такий спосіб: з публікацій газети «Червона Носівщина» у хронологічній послідовності виокремлю й наведу короткі фактологічні витяги з тих, які стосувалися цих двох сіл. Газетні тексти подаю без стилістичних правок і коментарів.

24 грудня 1932 року: «Хлібозаготівля в Данині не набуває зламу»

Станом на 20 грудня по селу Даніно річний план хлібозаготівлі виконано лише на 29,5 відсотка. Робота йде самопливом. Були доведені такі факти куркульського нищення хліба та інших продуктів. В Сардака знайдено в коморі під помостом 2 цнт хліба та 12 кг сала, що до вжитку було непридатне, згнило. У Нишпора Л. теж знайдено 1 цнт хліба в ямі. Цих

громадян оштрафовано та передано справу до слідчих органів щодо притягнення до суду. Крім цих злісних нездавців хліба викрито інших кілька твердоздавців, які намагались зірвати плян хлібоаготівлі, проти яких направлено зараз весь огонь поразки клясового ворога.

24 грудня 1932 року: «Шатура в лабетах куркульської ідеології»

На 20 грудня по с. Шатурі річний план хлібоаготівлі виконано менш ніж на половину (48,5 відсотка). По секторах: одноосібники – 46, твердоздавці – 49, колгосп – 59 відсотків. Цифри говорять про безактивність членів сільської ради, колгоспного активу. Працюють незадовільно: 15 грудня зробили вихідний, 19-го член президії Білоусенко відзначав релігійного Миколая дводенним пияцтвом, другий – Денисенко виїхав на ярмарок. Члени сільради Литвин, Герасименко та Романченко зовсім відмовилися виконувати свої обов'язки. Те ж – і актив колгоспу.

Коли було взято у злісних контрактників немолочений хліб, то актив не зміг зробити своєчасно обмолот. Прийнято до колгоспу міцних середняків, які не успіли озимих посівів, а також посівматеріалу не давали.

Такий стан господарювання шкідливо відбився на господарському зміцненні. Покража хліба, на що сільська рада не реагувала, покража поросят із свинарника – правління спокійно мовчить, безглуздо кидають себе в руки класовому ворогові.

27 січня 1933 року: «В Даніно немає справжньої більшовицької боротьби за хліб»

Влада ділить село на кутки і доводить уповноваженим щоденні завдання. Однак, на 25 січня процент виконання складає лише цифру 66. Все йде самопливом. Секретар КСМ Голопапа навіть вороже ставиться до аготівлі хліба. Будучи до того учителем, він зовсім не веде ніякої масово-агітаційної роботи в осередку. Не мобілізує його, а також трудящі маси на боротьбу за хліб. Уповноважений сільської ради на 4 кутку Ярина систематично не виконує своїх щоденних завдань. Уповноважений по 5 кутку Риндя завжди п'яний. Так же не виконує своїх обов'язків голова виробничого товариства Вискірка. Не місце таким активістам як Риндя, Вискірка, Ярина в керуючих ланках радпарату на селі. Контрольна комісія РСІ повинна притягнути до права Риндю і Вискірка, як розбазарювачів мірчука. РК ЛКСУ також повинен поставити питання про перебування Голопапи не тільки секретарем осередку КСМ, а й в лавах комсомолу. Сільська Рада повинна організувати такий актив, який, не боячись труднощів, боротиметься за хліб».

6 лютого 1933 року: «Остаточно натиснувши на заможньо-куркульську частину села, вивершити хлібоаготівлю»

Даніно, Носівка, Червонопартизанське та Хотинівка злочинно гальмують вивершення річного пляну хлібоаготівлі в районі. Всіма засобами пролетарської диктатури розгромити опортуністичні настрої в цих селах та по-бойовому включитись на мобілізацію насінньових і фуражних фондів.

6 лютого 1933 року: «Про перебіг хлібоаготівлі по району на 31 січня»: Постанова президії Носівського райвиконкому від 1 лютого 1933 року

У багатьох селах переважають опортуністичні настрої. Особливо злочинно віднеслися до виконання планів хлібоздачі державі такі сільські Ради: Данинська (66,9 відсотка річного плану минулого, 1932, року), Носівська (66), Хотинівська (68), Червоно-Партизанська (75,2), Лосинівська (84), Коломійцевська (86 відсотків). Головам колгоспів і сільських рад винести попередження: в разі ближчими днями не буде завершена хлібоаготівля, – справи на них будуть передані до суду за зрив хлібоаготівель.

6 лютого 1933 року: «Про хід державних хлібоаготівель»

Найменше з усіх виконали: Носівка (66,7 відсотка), Даніно (66,9), Шатура (74,6), Червононі Партизани (75,2).

30 вересня 1933: «У відсталому Даніно без змін»

Строки, що їх визначено партією і урядом для сівби, вже минули. Проте голова Данинської сільської Ради Гудименко своєю бездіяльністю і покладанням на самоплив: з 320 га ледве спромігся засіяти по одноосібному сектору 207 га, що є 60 відсотків до плану. Гудименко працює в посівній без щоденного обліку, не знає, де працюють уповноважені кутків, і

не знає, що вони роблять кожен день. Уповноважений 1 кутка Коваленко провалює посівну кампанію по кутку... Злочинно зриває роботу посівної 20-хатник Кулик А., який навіть не буває на своїх 20-хатах. Ряд уповноважених 20-хатників (Литвин, Авраменко та ін.) не організують одноосібників, не допомагають їм посіяти своєчасно озимини, потурають саботажу сівби. Ось чому тягнеться відставання села Даніно і бездіяльність уповноважених та 20-хатників на чолі з головою сільради Гудименко. Цього терпіти не можна – рішуче і до кінця розтроцити саботаж сівби, негайно припинити відставання, будь-що закінчити сівбу в найкоротший термін та винних притягти до судової відповідальності».

3 жовтня 1934 року: «Сільрада с. Шатури провалює хлібопоставку»

Сільрада с. Шатури одна з тих, що ганебно провалює хлібопоставку по одноосібному сектору (всього 38 відсотків). Куркульська частина села чинить опір, зриває плани. Як же працюють уповноважені по кутках? Уповноважений 2-го кутка Кічка сам не виконав план, навмисно обходить господарства злісних не податників, приховує їх. **Крім того, знятий хліб не відправляють, а він лежить у сільській Раді.**

18 жовтня 1933: «Список відсталих сіл по поставці зерна державі»:

Найбільше заборгували хліба державі такі села: Даніно, Держанівка, Татарівка, Шевченківка, Хрещате, Лосинівка, Галиця. Ці відсталі села й далі тягнуть район на низ. І це в той час, коли вся увага парторганізації спрямована на вивершення річного плану хлібозаготівлі. **Керівники перелічених сіл не зважили на останнє попередження від облбюра нашому районному проводу, а навпаки продовжують ігнорувати постанови бюро РПК від 10.10.1933, де зобов'язано партійні, радянські організації кинути всі свої сили, аби до 29 жовтня закінчити річний план хлібопоставки.** В цих селах опортуністичні самопливні настрої досі не розгромлено.

Розуміючи приреченість своєї боротьби, данинці й шатуряни все ж не здавалися. Це був один із рідкісних випадків, коли часто й довго ворогуючих сусідів об'єднало на час передчуття неминучої біди. Втім, жорстокіші й цинічніші методи розправи влади над ними були ще попереду.

1. Оперативно-информационные сводки и донесения окротдела госполитуправления о дискриминации, о ходе коллективизации, о приспешствиях уголовного характера. Начато 1 янв 1930. – ок. 3 июня 1930. На 100 арк. // ДАЧО. Ніжиська філія. – Ф. Р-60. – Оп.1. – Од. зб.19. – Арк. 54.

2. Там само.

3. Там само.

4. Там само.

5. Коваленко О, Ткаченко В. Політика розкуркулення і голодомор 1932-1933 років на Чернігівщині // За них скажемо: Голодомор 1932-1933 років на Чернігівщині. – Чернігів, 2003.

6. Курочкін. Гловує п'яниця // Червона Носівщина. – 1932. – 24 квіт.

7. Кулик «бездіяльнічає» // Там само. – 1934. – 27 серп.

8. На боротьбу з гусінню // Там само. – 1932. 12 лип.

9. Око. Забули про сівбу // Там само. – 9 квіт.

10. Роботи немає, бо голови гуляють // Там само. – 12 вер.

11. Колгоспник. За абортвання конематок – до права // Там само. – 1935. – 9 січ.

12. Загальна безгосподарність // Там само. – 1932. – 3 лют.

13. Надоїдливий. У «Червоному пахарі» негаразд // Там само. – 5 бер.

14. Колгоспник. Правління розкладає артіль // Там само.

15. В Лісних Хуторах до сівби ще не готові // Там само. – 12 бер.

16. Дзюба. Шукаємо голову // Там само. – 24 квіт.

17. Гній гине // Там само.

18. Посів цукробуряку під загрозою // Там само. – 30 трав.

19. Годі панькатися з керівниками відсталих сіл // Там само. – 3 лют.

20. Зведення про хлібозаготівлю // Там само. – 15 вер.
21. Ганебні цифри // Там само. – 27 серп
22. Відомість про хід хлібозаготівлі // Там само. – 15 вер.
23. До всіх обкомів і райкомів КП(б)У: Лист ЦК ВКП(б) // Там само. – 30 жовт.
24. Виїзне засідання нарсуду в Шатурі // Там само. – 15 квіт.
25. Зривників хлібозаготівлі та переховувачів хліба покарано // Там само. – 21 листоп.
26. Дужче вдарити по куркулях, твердоздавцях – зривачах хлібозаготівлі // Там само. – 15 листоп.
27. Чуткий. Зривачів хлібозаготівель – з радапарату // Там само. – 3 груд.

На базе архивов бывших спецфондов, которые раньше не вводились в научный оборот, автор убедительно разрушает устоявшуюся советскую версию коллективизации сельского хозяйства в Украине в 20–30-е годы XX столетия. В основу анализа взят материал сел тогдашнего Носовского и Лосиновского районов Черниговской области.

Ключевые слова: коллективизация, колхоз, едилогичное хозяйство, кулаки, сопротивление власти, хлебозаготовка, суды над непокорными, уполномоченные, голодомор, Носовский район, Данина, Шатура.

ASCERTAINED VERSION AND CONCEALED TRUTH ABOUT SOVIET COLLECTIVIZATION (BASED ON THE ARCHIVE MATTER OF VILLAGES OF FORMER NOSIVKA AND LOSYNIVKA DISTRICT)

The author persuasively destroys the ascertained Soviet version about the collectivization of farming in Ukraine in the 20-30th of the XXth century on the basis of archive matter unknown before to the scientists. The analysis is based on the materials of villages of former Nosivka and Losynivka district. The author reveals the methods used by the Bolshevik power to impose collective form of farming on the Ukrainian peasants and later on to fulfill unreal governmental plans of grain purchases in 1932-1933. The author reports the forms of repressions used by the Bolsheviks mainly the activities of authorized people in grain purchases, sessions of people's court in insubordinate villages and ambulatory sessions of agricultural inspection. Due to successive realization of such forms of repressions the Soviet power drew the famishment of Ukrainian people in 1932-1933. The publication shows the premises of famishment such as the system of grain purchases during the period of so called «war communism,» all-embracing collectivization and action directed on annihilation of rich peasants. Thorough analysis of the publications reveals the role of district press in the realization of party destructive policy in the villages. It also depicts the ways of resistance in the most insubordinate villages of Danyina and Shatura and the repressions of the authority in them. The article also gives the analysis of collective farms' names which at that time had brightly marked ideological character, denominates the reasons for renaming them in later periods and comments on the procedures of such renaming.

Key words: collectivization, collective farm, individual farm, rich peasants, resistance against the authority, grain purchase, courts over the insubordinates, authorized people, famishment, Nosivka district, Danyina, Shatura.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 94(477.51) «17»

Ольга Травкіна

ДО ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ІЄРАРХІВ ТА ПРО ПОДОРОЖІ у сер. XVIII ст.

У статті на основі архівних джерел висвітлюється питання практики вилучення грошей, культових предметів, посуду ієрархів сер. XVIII ст. після їхньої смерті та доправлення в Синод, а також перевезення цих речей і грошей, тобто детальної подорожі в цей час із Чернігова до Москви.

Ключові слова: ієрархи, гроші, хрести, посуд, Синод, подорож.

Інтерес до історії повсякденності, розпочатий в Україні в кінці минулого і на початку нашого століття під впливом західноєвропейської історіографії, постійно зростає. З'являються численні наукові розвідки, етнографічні та краєзнавчі студії, монографії, в яких висвітлюються питання різноманітних аспектів повсякденного життя різних верств населення: побуту, їжі, одягу, житла, розваг, подорожей, соціальної адаптації, звичаїв, норми поведінки тощо. У запропонованій розвідці на основі архівних джерел розглядаються питання щодо деяких елементів побуту (грошей, культових предметів, посуду) ієрархів сер. XVIII ст., які підлягали вилученню після їхньої смерті та доправленню в Синод, а також перевезення цих речей і грошей, тобто детальної подорожі в цей час з Чернігова до Москви.

У лютому 1753 р. чернігівський єпископ Іраклій Комаровський отримав наказ Синоду про складання реєстрів грошей, срібного, мідного і олов'яного посуду духовних осіб, що померли, а саме архієреїв, архимандритів, ігуменів та доправлення їх в Синод. Згідно з наказом, був складений реєстр речей чернігівського єпископа Амвросія Дубневича, архимандрита чернігівського Єлецького монастиря Тимофія Максимовича та ігумена Костянського Троїцького монастиря Товія Смержевського [1, арк.73].

Відомо, що Амвросій Дубневич народився 1688 р. у селі Підгур'є (Західна Україна) у родині шляхтича. Освіту він здобув у Києво-Могилянській академії. Після закінчення кількох латиномовних рукописних курсів філософії. З середини 30-х років XVIII ст. Амвросій Дубневич — один з найкращих викладачів Києво-Могилянської академії, очолював Кодифікаційну комісію з підготовки першого українського кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ», над складанням якого були задіяні кращі інтелектуальні сили України. З академії неодноразово надходили прохання замінити його в комісії іншою особою, бо в ній відчувався брак високопрофесійного викладача «в виде происходящих чрез его отсутствие затруднений в преподавании богословия».

У 1737 р. Амвросій висвячений на ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, з 1739 р. — настоятель Троїцько-Сергієвої лаври. 8 вересня 1742 р. Дубневич був висвячений на єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського. У 1744 р. він зу-

© Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

стрічав імператрицю Єлизавету Петрівну в Глухові і читав проповідь в її присутності.

Освічений єпископ велику увагу приділяв Чернігівському колегіуму. У 1749 р. він запровадив курс філософії в колегіумі, який викладали, через нестачу приміщень, у монастирській трапезній кафедрального Борисоглібського монастиря (нині відому, як приміщення колегіуму), потіснивши ченців. Амвросій Дубневич турбувався про забезпечення колегіуму учнями та їхнє матеріальне утримування. Він упорядкував збір грошей та продуктів з монастирів і церков, який йшов на потреби малозабезпечених учнів. За часів єпископства Амвросія Дубневича Чернігівський колегіум переживав період розквіту. З введенням курсу філософії Чернігівський колегіум можна було вже віднести до навчального закладу вищого рівня.

1746 р. єпископ Амвросій Дубневич організував засвідчення чудес ікони Охтирської Богородиці. Єпископ здійснив ревізію церков у Чернігівській єпархії з описом їхнього стану та церковного майна, ведення прибутково-витратних книг.

Помер Амвросій Дубневич раптово у м. Глухові 15 лютого 1750 р., де був присутній на церемонії обрання гетьмана Кирила Розумовського. Його поховали у кафедральному Борисоглібському соборі, в південній наві, поряд з гробницею чернігівського архієпископа Феодосія Углицького. У 1915 р. Я. Жданович повідомляв, що в Чернігівському музеї українських старожитностей знаходився хрест (енколпійон) (Амвросія Дубневича. — **О. Т.**) — срібний, позолочений, з литим рельєфним зображенням, з одного боку, — Розп'яття і святими, а з іншого — Богоматері з немовлям і святими; при ньому частина срібного ланцюга. Цей хрест належав небіжчику і був узятий у музеї з праху єпископа зі склепу, що завалився [2, с. 135]. Місцезнаходження хреста на сьогоднішній день невідоме.

У реєстрі 1753 р. «умершого Преосвященного Амвросія Єпископа Черніговского з сребра», які призначалися до доправлення в Синод, був перелік таких речей:

«Крестъ сребный позолоченный нагрудный с цепкою сребною позолоченою.

Крестъ сребный позолоченный, въ которомъ камушков расных равнихъ одинадцать съ цепкою сребною позолоченою.

Два крести маленькіє золотіє с маленькими колечками безъ цепокъ, в которыхъ весу четири золотника.

Часи карманніє тумпаковіє (сорт латуні: сплав міді та цинку. — **О.Т.**).

Червонцовъ Россійскихъ двадцать шесть да рублевъ сто тридцать.

Чайничокъ жолтой медь малой.

Поднось четверугольній оловяній.

Шесть блюд оловянихъ старихъ.

ТалѢрокъ дванадцать старихъ же.

Передачокъ с кришками две большихъ, а две меньшихъ оловянихъ старихъ.

По двѢ щипковъ мосенжнихъ (латунних. — **О.Т.**) два съ однимъ при тѢхъ футляремъ и щипками одними же.

Печатей сребранихъ з вензелями три.

Три кострулѢ мѢднихъ с кришками медными старіє.

Казанковъ два единъ большій, а другій меньшій старіє же.

Тростъ з сребною головкою.

Очки в сребною оправкою в футляри сребномъ золоченомъ» [1, арк. 73].

Як бачимо, серед речей єпископа Амвросія Дубневича був єпископський нагрудний срібний хрест, який у XVIII ст. мали право носити лише єпископи, інший був прикрашений камінцями, а також два маленькі золоті хрестики, мабуть, натільні. Реєстр майна архімандрита Тимофія Максимовича та ігумена Товія Смержевського, як буде показано нижче, хрестів не фіксує. Статусними речами єпископа були також срібні печатки та тростина зі срібною «головкою». Серед майна єпископа привертає увагу годинник кишеньковий та окуляри у срібному футлярі. А от посуд єпископа був доволі скромний: чайничок мідний, шість блюд олов'яних, дванадцять тарілок, три каstrулі та два казанка. У реєстрі зафіксовано кількість грошей Амвросія Дубневича, а саме: двадцять шість червонців та сто тридцять рублів.

Стосовно Тимофія Максимовича відомо, що він три роки викладав у Чернігівському колегіумі, освіту, найімовірніше всього, отримав у Києво-Могилянській академії. Потім 10 років перебував на посаді кафедрального писаря, можливо, у 1714–1717 рр., а у 1727 р. Тимофій Максимович був висвячений на архімандрита Єлецького монас-

тиря. Він, мабуть, опікувався студентами колегіуму і деяких утримував за свій кошт, бо у 1730 р. Т. Максимовичу був піднесений від учнів Чернігівського колегіуму панегірик, який свого часу зберігався у відомого збирача рідкісних книг та рукописів М. Білозерського [3]. Факт піднесення Тимофію Максимовичу полоно-латинського панегірика, можливо, від своїх клієнтів — студентів, яких він утримував, свідчить про те, що він був досить впливовою духовною особою, враховуючи його вчителювання в Чернігівському колегіумі, досить довге перебування на значній посаді кафедрального писаря та архімандрита Єлецького монастиря. Ще одним штрихом до його портрета та інтелектуальних запитів є відомості про покупку ним у продавця книг Корвіна Квасовського у 1725 р. книги «Concordantia Bibliorum» (Moguntiae 1685 р.) [4, с. 66]. Це латиномовна біблійна конкорданція, яка вийшла друком у німецькому місті Майнці у 1685 р. (Конкорданція або симфонія — зібрання та розміщення в алфавітному порядку слів, висловів, які зустрічаються в Біблії з зазначенням місць, де вони знаходяться). Це було досить ґрунтовне, солідне видання, яке нараховувало близько 700 сторінок. Тимофій Максимович помер 1749 р. Похований в Єлецькому монастирі.

Реєстр майна 1753 р. покійного архімандрита Тимофія Максимовича фіксує такі речі та гроші:

«Зъ денег

Червонныхъ по единовихъ двадцать.

Рублей цѢлковыхъ пять.

Гривенникъ одинъ.

З сребра

Чарокъ сребнихъ сребра подлого пять четири, з нихъ на ножкахъ и една всредине с позолотою, а пятая без ножекъ.

Горшечокъ сребный на ножкахъ с крышкою и ручкою одинъ.

Ложечка една маленькая сребная чаевая, а две присма (?) талкихъ.

Кофейникъ мѢдный побелянй одинъ.

Чайникъ оловяній одинъ.

Подносковъ оловянихъ два.

Лихтарикъ маленькй жолтой медь одинъ.

Чайникъ жолтой мѢдь.

Сахарница такъ же жолтой медь [1, арк. 73].

Фаерка одна.

Каделничка медная з ручкою.

Звонокъ мосенжний (латунний. — **О.Т.**) ручный маленькй» [1, арк. 74].

Тимофій Максимович грошей мав двадцять червонців та п'ять рублів і один гривеник. Посуду також було небагато: це кавник, чайник, цукерниця, срібні чарки з міді, олова, срібла.

Ієромонах Товія Смержевський був префектом Чернігівського колегіуму в 1732—1734 рр. Навчався, мабуть, у Києво-Могилянській академії. Потім він призначається настоятелем Рябцевського Успенського монастиря та «духовним управителем» Стародубської, Почепської, Погарської протопопій, а також Мглинського намісництва. У 1743 р. — настоятель Костянського Троїцького монастиря [5, с. 383]. Свого часу Смержевський славився як правознавець і був запрошений у відому Глухівську «комісію прав» [5, с. 383]. Серед п'ятнадцяти членів комісії, що підписалися під остаточною редакцією «Прав» у 1743 р., стоїть і його підпис. Реєстр його майна засвідчує такі речі і гроші:

«Денегъ сорок рублей.

Лаханя большая медная.

Лаханя медь жолтой.

Рукомйика мѢдная побеленая.

Кадейка медная побеленая.

Рукомйика медная побеленая, глубокая. круглая.

ТалѢрокъ восѢмь двѢ оловянихъ да шесть меднихъ.

Чайникъ оловяній.

Казань мѢдный подорожній.

Подносковъ два оловянихъ.

ЛѢхтаровъ мосенжнихъ два.

Можчеръ свежевіе (?) в единомъ складе два фунта.

Звонокъ келейній ручній.

Перчанка оловяная.

Гузенковъ (гудзиків?) сребнихъ из одеже со пятих.

Чатири головки от трости старой от трости (?) пятая сребная» [1, арк. 74].

Згідно з наказом Синоду, гроші, срібний, мідний, олов'яний посуд єпископа Амвросія Дубневича, архімандрита Тимофія Максимовича, ігумена Товія Смержевського, окрім «святыхъ образовъ, книг и всякого платья и другихъ вещей тленных», які залишили на місці, склали в скриню, опечатали та з донесеннями і реєстрами відправили у Синод [1, арк. 65]. Доставляти гроші та речі в Синод доручили священику з с. Ріпок Чернігівської протопопії Іоанну Нікіфорову. Йому було видано паспорт і 26 рублів на дорогу. Жителю чернігівському Якиму заплатили за «оковку сундука» 60 коп., а також на «накрытие сундука рогожею и на увязъ оногo веревками» витратили ще 29 коп. [1, арк. 111]. Цікаво простежити маршрут, кількість грошей та часу, які були витрачені на проїзд до Москви і зворотню дорогу, оскільки залишився звіт про цю поїздку.

Виїхали, наймовірніше всього, 10 вересня 1753 р., бо за проїзд четвіркою коней від Чернігова до Брусилова (16 верст) цього дня чернігівському магістрату заплачено 32 коп. 11 вересня жителю брусиловському Федору Гусці (?) з товаришем за проїзд четвіркою за 17 верст заплачено 34 коп. Взято у ратуші Березного за четвірку коней (22 версти) — 58 коп., 12 вересня в ратуші за четвірку коней до Сосниці (18 верст) — 36 коп. 14 вересня житель сосницький Петро ... (?) на четвірку коней за 26 верст до Оболоння отримав 52 коп. 15 вересня жителям села Оболоння Олексію Дорошенку та Трохиму ... (?) до Кролевця (30 верст) за четвірку коней заплачено 60 коп. 16 вересня від Кролевця до Глухова (39 верст) — 78 коп. 18 вересня для «укрытія воза і сундука от дождя» в Глухові куплено за 12 коп. «рогожу циновку» [1, арк. 111].

Отже, маршрут пролягав від Чернігова до Брусилова, далі до Березного, потім до Сосниці, далі до Оболоння, звідти до Кролевця, потім до Глухова. Їхали четвіркою коней. У кожному з вищеназваних населених пунктів наймали місцевих жителів для перевезення скрині з речами та грішми до наступного пункту і відповідно до відстані платили за проїзд. Від Чернігова до Глухова їхали 8—9 днів: з 10 по 17—18 вересня. Було також заплачено ямщику Єлисею Софронову за «посланное доношеніе преосвященному» 1 руб. 50 коп. Окрім цього, на утримання сторожа «при вещах» та папір витрачено 1 руб. 66 коп. [1, арк. 111].

З Глухова до Москви виїхали 30 вересня, в Москву прибули 10 жовтня. Добиралися всього 11 днів. Таким чином, їхали від Чернігова до Москви приблизно 20 днів. За проїзд від Глухова до Москви двом візникам Іллі (?) та Григорію Макарову було заплачено 10 руб., ще на харчі та квартиру витрачено 86 коп.

12 жовтня візнику «за своз сундука с вещами» з Новоспаського монастиря до Синоду заплачено 6 коп., йому ж ще 14 коп. «за простой ... при Синоде» [1, арк. 112]. Караульні солдати синодальні, «кои сундук вносили на гору на верх полатъ в ризницу за труды взяли денег 16 коп.» [1, арк. 112]. 18 жовтня синодальному ризничому за приймання речей та видачу розписки заплачено 1 руб., протоколістам за внесення до книги дано 50 коп., копіїстам синодальним «за написаніе сказки о 26 руб. ...на проезд данных сколько оних и куда здержано дано 20 коп.» [1, арк. 112]. «Прийомщику денежному канцеляристу синодальному Федору Круглову за расписку в приеме денег дано денег 50 коп.» [1, арк. 112]. Як бачимо, платили синодальним службовцям як за приймання речей та грошей, внесення до книг, так і за видачу розписок.

На харчі під час проживання у Москві з 10 по 31 жовтня всього було витрачено 1 руб. 64 коп., на проїзд до Синоду в очікуванні його резолюції ще 60 коп. [1, арк. 112].

Назад з Москви до Чернігова виїхали 19 листопада 1753 р. Підмосковному візнику селянину Єлисею Данілову Кастрименку (?) за проїзд з Москви до Сосниці двома кіньми заплачено 6 руб. 50 коп., а також за полагодження «катедральной телеги» ще 30 коп. Замість неграмотного візника у прийманні цих грошей розписався послушник Миколаївського Макошинського монастиря Кирило Соболєнський [1, арк. 112]. Далі від Сосниці до Чернігова найняли візника жителя сосницького Максима Порторєнка (?) двома кіньми за 80 коп. Мабуть, він також був неграмотний і тому замість нього

розписався Павло Калиновський. Їхали з Москви до Чернігова через дощі та сніги, бездоріжжя три тижні [1, арк. 112]. За цей час було витрачено на харчі та ночівлі, за сплату постільного, мостового, перевозів ще 2 руб. 26 коп. А всього на поїздку від Чернігова до Москви і назад було витрачено 33 руб. [1, арк. 112].

Таким чином, поїздка від Чернігова до Москви у сер. XVIII ст. була досить не-легкою справою, вимагала чималих затрат і часу. Як свідчить звіт про цю поїздку, проїзд до Москви і назад, не рахуючи перебування в Глухові та Москві, зайняв при-близно 40 днів: виїхали до Москви 10 вересня, а повернулися, найімовірніше за все, приблизно, в десятих числах грудня 1753 р., тобто поїздка в цілому зайняла чотири місяці. Затрати на поїздку теж були значними — 33 руб. і могли дорівнювати річній середній зарплаті викладача Чернігівського колегіуму.

1. Указы правительствующего Синода. 1753 г. – Держархів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 678. – 462 арк.
2. Жданович Я. Отдел «Малороссия» на выставке «Ломоносов и Елизаветинское время» /Я. Жданович // Тр. Черниг. губерн. учён. арх. комис. – Чернигов : Тип. Г. М. Веселой, 1915. – Вып. XI. – С. 134–135.
3. Горленко В. Греческие музы в малороссийском изображении /В. П. Горленко. //Киев. старина. – 1884. – Т.8. – С.709-714.
4. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской /Ф. Гумилевский. – Чернигов: Губерн. Тип., 1861. – 363 с.
5. Литинский В. Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии / В. Литинский //Прибавление к Черниг. епарх. Изв.: Ч. неофиц. – 1898.– №9. – С.381 – 384.

Травкина Ольга

К истории повседневности черниговских иерархов и о путешествиях в сер. XVIII в.

В статье на основе архивных источников освещается вопрос практики изъятия денег, культовых предметов, посуды иерархов серед. XVIII в. после их смерти и доставки в Синод, а также перевоз этих вещей и денег, то есть подробное путешествие в это время из Чернигова в Москву.

Ключевые слова: иерархи, деньги, кресты, посуда, Синод, путешествие.

Olha Travkina

In addition to the daily life history of Chernihiv hierarches and about travellings in the middle of 18-th cent.

On basis of archival source the article examines questions connected with a seizure of money, cult-objects, tableware of hierarches of the middle of 18-th cent., after their death and dispatch to Synod, and also conveyance of these things and money, in other words, detailed journey of this period from Chernihiv to Moscow.

The recordation of money, silver, brazen and tin tableware of spiritual people who died, was drawn up in 1753 as per administrative order of Synod, this list includes such names as: Chernihiv bishop of Eletskiy Monastery Tymofiy Maksymovych, hegumen of Kostyanskiy Trinity Monastery Toviy Smorzhevskiy and their dispatch to Synod. The article represents the recordation of money and things of these hierarches, which are remain after their death and characterize the mode of life and some aspects of their daily life.

Also, the article covers the route, amount of money and time, which were spent and wasted for getting to a place money and things of hierarches from Chernihiv to Moscow and for a return journey. The article represents that in the middle of 18-th cent. it was very difficult to travel from Chernihiv to Moscow and it took considerable funds and time.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(4) «1939-1945» / 355.425.4

Олександр Салтан

АНАЛІЗ ФАКТУ ПАРТИЗАНСЬКОЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ПРИЧИН КОРЮКІВСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ 1943 року

На підставі вивчення низки архівних документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України проаналізовано факт приховування керівництвом партизанських загонів Федорова та Попудренка інформації щодо нацистського геноциду мирного населення містечка Корюківка в березні 1943 року.

Здійснено логічне обґрунтування ймовірних мотивів, якими керувалися ватажки партизанських загонів у процесі цілеспрямованого замовчування справжніх причин Корюківської трагедії. Тактика «замітання сліду» з боку народних месників і приховування власної вини стала своєрідним іміджем радянської сторони, яка прагнула уникнути можливого покарання.

Акцентовано увагу на низці незрозумілих і в той же час закономірних епізодів в житті головних персонажів – Дмитра Рванова, Миколи Попудренка й Олексія Федорова, причетних до тих подій. Не виключено, що факт трагічної загибелі М. Попудренка та мовчазного виправдання (а можливо, й возвеличення) О. Федорова радянським керівництвом має безпосереднє відношення до подій, які розгорталися наприкінці лютого – на початку березня 1943 року в районі містечка Корюківка Чернігівської області.

Автор дійшов висновку, що факт партизанської бездіяльності та боягузливого замовчування своєї провини має сприяти свідомій дегероїзації партизанських лідерів, незважаючи на їхній внесок у боротьбу проти німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни.

Ключові слова: архівні документи, воєнна операція, геноцид, карта, партизани, Корюківська трагедія, фальсифікація, шифротелеграма.

Реалізація норм Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» передбачає, зокрема, «розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, здійснених представниками тоталітарних режимів» [2]. Це має сприяти не переписуванню минулого, а правдивому пошуку істини, наріжним каменем якою має стати застосування наративного підходу в оцінці історичних подій та явищ. Особливої гостроти цьому процесу додають трагічні епізоди Другої світової війни, сімдесятиріччя завершення якої весь світ відзначив 2 вересня 2015 року. Спаплювання та фальсифікація резонансних подій тих часів стало закономірним явищем радянської історичної школи. Жорстка цензура та ідеологічна

© Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент (Харківська державна академія фізичної культури).

кон'юнктурність виступили науковими векторами, які призвели до створення догматичної ідеології, більш відомої як міф про Велику Перемогу. Героїзація дій радянської сторони була майже абсолютною. Її вчинки висвітлювались у формі подвигу або як фатальний збіг обставин, що призвели до катастрофічних наслідків. Шаблонні ідеологічні темники дуже часто видозмінювали правду, внаслідок чого історичні події втрачали свою об'єктивність.

Яскравим прикладом напівправди виявилася позиція керівників Чернігівського партизанського з'єднання щодо звірячого знищення окупантами населення містечка Корюківки у березні 1943 року. Як відомо, партизанський напад 27 лютого 1943 року на ворожий опорний пункт, що знаходився у місті, спричинив надасиметричні дії з боку гітлерівців. Планомірна двоетапна операція загартників 1-2 та 9 березня 1943 року призвела до фізичного знищення близько 7000 мешканців вищезазначеного населеного пункту [1]. Попри, здавалось, цілком очевидний факт масового геноциду, описаний свого часу численними свідками та учасниками тих подій, Корюківська трагедія породила багато запитань, більшість із яких до цього часу залишаються відкритими [6].

У наш час зусилля вітчизняних учених та істориків, спрямовані на подолання причинно-мотиваційної амбівалентності протидіючих сторін, фатальні кроки яких стали передумовою Корюківської трагедії. Розв'язання логічного конфлікту між поняттями *causa movens* (лат. – рушійна причина події) та *causa occasionalis* (лат. – випадкова причина події) можливо лише на основі ретельного аналізу та систематизації першоджерел, які можна розділити на три групи: свідчення очевидців, спогади учасників та архівна документалістика. Поряд із мемуаристикою, найголовніші щаблі у об'єктивному виявленні першопричин та мотивів дій радянської та німецької сторін посідають саме архівні джерела.

П'ятдесят шість архівних фондів, які відтворюють події часів німецької окупації УРСР, зосереджені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Із них п'ятдесят чотири належать до фондів організацій та формувань радянського руху Опору в Україні. Підпільно-партизанський рух на Чернігівщині представлений матеріалами Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання (фонд 64, складається зі 109 справ), Чернігівського партизанського з'єднання імені Героя Радянського Союзу М. Попудренка (фонд 94, містить 20 справ) та ін. Фонд 62 – Українського штабу партизанського руху (далі УШПР. – *Прим. О.С.*), налічує 4720 справ. Саме їх опрацювання та ретельний аналіз дозволяє впритул наблизитися до з'ясування реальних обставин, які призвели до масового знищення цивільного населення цього поліського містечка.

Справи фондів 62 та 64, використані автором, умовно можна розділити на дві групи: планово-звітні документи воєнної операції партизан та шифротелеграми, надіслані в УШПР з Чернігівського партизанського з'єднання. Особливе місце серед документів першої групи посідає справа № 19 фонду № 64. Вона містить схеми, описи боїв, пояснювальні записки Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання у період із 16 грудня 1941 по 17 січня 1944 року. Сорок сторінок цієї справи є своєрідною хронікою бойового шляху з'єднання впродовж майже усього періоду руху опору в Україні. Варто наголосити, що корюківській операції приділено найбільшу увагу. Три архівні аркуші містять план, карту та результат нападу сталінських командос на німецько-угорський гарнізон міста Корюківки 27 лютого 1943 року. Навіть знаменита партизанська акція Чернігівсько-Волинського з'єднання, відома як Ковельський вузол (7-10 серпня 1943 року), представлена значно скромніше. Фактично корюківська партизанська операція подається як дещо виняткове, що відбулося за три роки партизанської боротьби [10].

Перший з трьох архівних документів оперативного характеру, зазначений як бойовий наказ № 26, є планом операції [Див. документ №1]. Тактичні дії партизан зафіксовані на стандартному сірому аркуші паперу. Запис зроблено з обох боків твердим простим графітним олівцем типу 9Н, тому документ погано читається. Імовірно, що його було використано під час складання карти операції, де є багато замальовок відповідної тональності.

Почерк автора документа більш-менш розбірливий, але впадають в око граматичні помилки. Власний автограф Рванов зробив червоним олівцем. Єдиний підпис Дмитра Івановича (як командира операції та начальника штабу партизанського з'єднання) є свідченням безглуздості або неабиякої сміливості 26-річного лейтенанта РСЧА. У такий спосіб він фактично взяв на себе відповідальність за проведення Корюківської операції.

Дата розробки опису операції (26.02.43) продубльована вдруге, що є свідченням її нетривалості (максимум одноденної) розробки, фіксації на папері та резолютивного затвердження. Повторення дати викликає певні сумніви щодо завчасного планування операції. Чому людина, що писала це розпорядження, використала папір саме сірого кольору? Тонкий сірий олівець на сірому важко розгледіти. Подвійна дата також викликає підозру. Особа могла поставити її машинально, кваплячись або знаходячись у стані сильного хвилювання. Отже, план операції цілком міг бути «розроблений» після її проведення.

Слід зазначити, що план та результати партизанського нападу на корюківський гарнізон були вперше опубліковані колегою-істориком Олександром Зінченком 4 березня 2011 року [3]. У даній статті вони подані автором у повній автентичності до архівного прототипу.

Наочна диспозиція корюківської операції партизан втілена у вигляді мапи, намальованої механічним способом на форматному шматку ватману 59,4 x 84,1 см. [10, арк. 23]. Навіть у сучасних умовах (зважаючи на масштаб) її майже неможливо відсканувати та важко перефотографувати.

Цей художній артефакт не має назви. На карті вказані лише топографічні об'єкти у поєднанні зі стрілкоподібними напрямками ударів партизанських підрозділів. Мапа є наочною запланованою картографічною схемою подій 27 лютого 1943 року. У справі вона є проміжним (між планом та звітом про напад на Корюківку) документом, який дозволяє сформувати просторову уяву про регламентовані дії радянських фронтіверів у той день.

Дата складання карти (26.03.43) зазначена на зворотному боці аркушу червоним олівцем. Колір олівця автентичний кольору підпису Д. Рванова на описовому плані нападу на корюківський опорний пункт противника. Жодної резолюції на карті немає. Не виключено, що це ексклюзивний документ.

При складанні її топографічних компонентів було використано кольорові олівці червоного, синього, зеленого та сірого кольорів. Для позначення назв стратегічно важливих об'єктів оформлювач скористався синіми чорнилами. Слід зазначити, що картографічна схема операції автентична її письмовому опису.

Незважаючи на поважний вік, карта виглядає майже як нова. На ній відсутні брудні плями, розриви, загини (відповідно до розміру офіцерського планшету чи ширини халяви чобота), тютюновий запах та сліди кіптяви, властиві іншим документам такого типу. Згини карти не проклеєні, що вказує на її нечасте використання. Це є ще одним підтвердженням того, що карту могли намалювати вже після корюківського бою. Якщо ж вона була розроблена заздалегідь, то скоріш за все до штабу було запрошено всіх командирів підрозділів з метою визначення координації дій партизанських загонів. На тиражування схем, як мінімум для п'яти підрозділів (задіяних в акції. – *О.С.*), був потрібен додатковий час та більш-менш кваліфіковані креслярі. Художнє клонування інших карт знижувало ступінь секретності та раптовості, що є запорукою успіху воєнних акцій такого типу. Дмитро Рванов мав це чітко усвідомлювати, тому піддав операцію певному ризику, покладаючись на пам'ять керівників диверсійних груп.

Ми не можемо знати, як насправді діяли партизанські загоны впродовж 27 лютого 1943 року. Чи все відбувалося так, як планувалося й малювалося? Спогади учасників тих подій короткі, неконкретні. Воєнна цензура мала привести їх у відповідність до фактологічного унісону. На жаль, у даній архівній справі відсутній опис партизанського бою за Корюківку в передостанній день зими 1943 року. Тому сучасним дослідникам залишається лише «читати між рядків» наявні першоджерела, намагаючись

відновити реальну картину подій. Хронологічне та предметно-логічне поєднання низки документів, приведених автором нижче, відкриває можливість імовірної ретроспективи кроків головних фігурантів Корюківської трагедії з радянської сторони. Утім, все ще відкритим залишається питання щодо причин надмірної жорстокості з боку карателів. Потребує з'ясування і факт самовпевненості, з якою діяла нацистська зондеркоманда впродовж трьох днів, знищуючи беззахисне містечко.

Третій документ, який підсумовує партизанські дії 27 лютого 1943 року, – це результати операції [Див. документ № 7]. При його написанні були використані сині чорнила. Запис розбірливий, чіткий – тому легко читається. Почерк суттєво відрізняється від олівцевого запису плану операції.

Звертає на себе увагу діагональний автограф Олексія Федорова, зроблений синім олівцем. Масштаб автографу та геометричний вектор визначає статус підписанта. Федоров підсвідомо дає зрозуміти, що головний у цій справі саме він. Особисті амбіції та статус Героя Радянського Союзу лише підкріплювали його моральний авторитет.

Другий фігурант звіту – комісар з'єднання партизанських загонів Володимир Дружинін зробив підпис червоним олівцем, тональність якого відрізняється від підпису Д. Рванова.

Останній автограф на звіті належить самому Д. Рванову. Його зроблено тим самим червоним олівцем, який було використано під час затвердження плану операції.

Документ цікавий тим, що на ньому (на відміну від попереднього) взагалі відсутнє будь-яке датування. Це підтверджує той факт, що його було підписано «заднім числом» – вже після прибуття О. Федорова та В. Дружиніна з Москви. Як відомо, вищезазначені особи перебували в столиці СРСР з 16 січня по 5 березня 1943 року. Важко сказати, що змусило персон, абсолютно не причетних до корюківської операції, прийняти в ній принаймні формальну участь? Навряд чи Федоров із Дружиніном мали до неї бодай би якесь відношення. Наявні шифротелеграми, факт майже монопольного володіння рацією Миколою Попудренком, інтенсивність розробки та втілення партизанської каральної акції виключають можливість консультацій Рванова з Федоровим і Дружиніном.

Використання різних олівців також не випадкове. Колишні партійні функціонери, загартовані періодом репресій, гарно знали, що таке особиста відповідальність.

Нагадаємо, що «рванівський» звіт про результати операції не було відправлено до Москви. Він фактично втрачав сенс, зважаючи на знамениту шифровку за № 902.209, яку М. Попудренко переслав Т. Строкачу 2 березня 1943 року [Дав. документ № 4]. Звіт Д. Рванова з резолюціями вищого керівництва Чернігівського з'єднання був своєрідною охоронною грамотою, яка номінально захищала керівника операції від можливої ліквідації або арешту, якщо взяти до уваги наслідки «героїчних» дій партизан.

Поставивши свої підписи, В. Дружинін та О. Федоров у такий спосіб виступали гарантами безпеки та розділяли відповідальність разом із начальником штабу з'єднання. Незважаючи на відверту фальсифікацію, цей документ захищав його і від М. Попудренка і виступав у ролі презумпції невинуватості перед керівництвом УШПР.

Переходячи до аналізу другої групи архівних документів, варто наголосити, що інформаційно-статистичні розбіжності між звітом Д. Рванова й шифротелеграмою М. Попудренка вказують на певну ступінь неприязні, можливо, навіть конкуренції між ними. Адаже лаври переможця могли забезпечити присвоєння чергового військового звання, медалі чи ордену. Врешті-решт обидва партизанські лідери розуміли, що довготривала затримка в Москві О. Федорова з В. Дружиніном може стати передумовою їхнього стрімкого кар'єрного росту. У будь-якому разі амбіції колишнього партноменклатурщика (М. Попудренка) та зоотехніка за першою освітою (Д. Рванова) цілком могли впливати на ситуативну модель їхньої поведінки.

Як свідчать тексти шифротелеграм, відправлених Попудренком, корюківська партизанська акція не входила до числа пріоритетних [10]. Через 5 годин (27 лютого 1943 року о 12.00. – *Прим. О.С.*) після її початку, Микола Микитович відправив

шифровку про знищену панську садибу в районі Ново-Ропська [Див. документ №2]. Слід звернути увагу, що в якості адресата в даній шифротелеграмі зазначений партизанський загін Федорова. Однак головне у цій шифровці – місце дислокації партизан. Попудренко інформує про це керівництво УШПР. На перший погляд, такі дії цілком логічні, адже з'єднання чекало на транспортні літаки, які от-от мали прибути з «великої землі». Тривалий бій за Корюківку потребував значних витрат боєприпасів, яких завжди мало бути в достатній кількості. Невідомо, як зреагувала б окупаційна влада, довідавшись про цей зухвалий напад партизан. Тому Попудренко, як дбайливий господар, і квапив Москву.

У той же час керівництво повинно було напевно знати точне місце дислокації штабу партизанського з'єднання, який був зобов'язаний приймати і розвантажувати транспортні літаки. Кому насправді була адресована ця шифротелеграма: «центру» партизанського руху чи німецьким спецслужбам? Якщо припустити, що Попудренко вдався до свідомої дезінформації ворога, то він просто зобов'язаний був мати ще один канал зв'язку. Такий стан справ сприяв дотриманню фактора раптовості диверсійно-розвідувальних груп, які планувалося задіяти при нападі на Корюківку. На думку автора, така логіка була б прийнятною, але вочевидь іншої рації та розвідницької кмітливості у Попудренка не було. На користь цього факту вказує шифротелеграма спецагента «Феді», який дорікає йому в недбалості щодо недотримання режиму секретності при передачі радіограм та охорони радіовузла [8. С. 134]. Тому Попудренко не вів подвійної гри.

Основні сили Чернігівського з'єднання базувалися в районі населених пунктів Єліно – Мостки – Тихоновичі Щорського району. Свідченням цього є спогади Григорія Балицького, який разом з О. Федоровим та В. Дружиніним після відльоту з Москви 5 березня 1943 року приземлились саме там [4. С. 435]. А це означає, що Попудренко не вів подвійної радіогри.

Відволікаючим маневром, який забезпечував раптовість корюківської операції, став напад на Ново-Ропську МТС (с. Новий Ропськ Климівського р-ну Брянської обл. РФ), про що зазначено в даній шифротелеграмі [Див. документ №2].

Наступного дня (28 лютого 1943 року. – **Прим. О. С.**) М. Попудренко попросить о 12.30 повідомити про виліт з «великої землі» літаків, для зустрічі яких усе підготовлено [Див. документ №3]. Не виключено, що тимчасовий очільник з'єднання знав про приліт В. Дружиніна та О. Федорова.

Але події 1-2 березня 1943 року внесли суттєві корективи у тон шифротелеграм та поведінку М. Попудренка. Перш за все заслуговує на увагу шифровка № 902.209, складена (судячи з вихідних параметрів, приведених нижче) 1 березня 1943 року. Ми не можемо стверджувати напевно, коли написання її тексту було остаточно завершено і що завадило зробити це 28 лютого? Відомо, що саме того дня його хлопці зустріли у щорських лісах загін ім. Пожарського під командуванням В. Г. Романенка [10, с. 286–288]. Це партизанське формування на 50% складалося з колишніх поліцаїв, а тому всі без винятку «гості» мали пройти ретельну перевірку. Не виключено, що цей процес забрав багато часу у в. о. Чернігівського з'єднання. Не варто забувати і про процедурне заслуховування звіту Д. Рванова після завершення корюківської операції, розмову з пораненими тощо. Тому переможна шифротелеграма була написана і відправлена пізніше. У будь-якому випадку другий за добу час виходу в ефір партизанського передавача вказує на її важливість. Зазначимо, що в денний період радіограми, відправлені з Чернігівського з'єднання, носили здебільше другорядний характер. Уночі – майже завжди повідомлялося найважливіше та екстраординарне. Вказана шифровка була відправлена о пів на першу ночі 2 березня 1943 року. Переможні реляції, які червоною ниткою проходять через її текст, мали дати зрозуміти керівництву УШПР щодо негайної активізації матеріального забезпечення та фінансового преміювання (народним месникам нараховувалася заробітна плата. – **Прим. О. С.**) чернігівських партизан.

Після завершення першої «зачистки» Корюківки ворожими каральними підрозділами, того ж дня о 22.30, Попудренко відправляє другу шифротелеграму, в якій він

ніби просить санкції на помсту, а можливо, просто вислужується перед «центром» [Див. документ №5]. При цьому Микола Микитович указує на наявність важкопоранених та відсутність боєприпасів. Судячи з усього, напад на містечко не обійшовся без втрат, хоча Д. Рванов у своєму звіті доводить зворотне. Вочевидь і воєнні трофеї, отримані у результаті наскоку на залізничну станцію, не компенсували боєприпаси, витрачені партизанами. До того ж «піррова перемога» радянських командос обернулася справжньою катастрофою для корюківчан, кількість жертв яких навіть на першому етапі нацистського геноциду вражає.

Не менш цікавою видається (третя за добу) шифротелеграма, яку опівночі (з 2 на 3-є березня 1943 року) отримав УШПР [Див. документ №6]. Вона надійшла із загону Попудренка, однак її підписант не Микола Микитович. Людина, яка наказала її відправити, підписалася прізвищем «ПОЛІЩУК». Поки що ми не знаємо, що це за особа. Можливо, це був оперативний псевдонім для екстреного повідомлення «центру». У шифровці Поліщук звертається до вищого керівництва УШПР, наголошуючи, що Попудренко веде себе досить неординарно. Партизанський інсайдер прозора натякає, що така поведінка шкодить справі, адже зв'язок із загонами порушено, а командир з'єднання вдався до якихось авторитарних кроків. На думку автора статті, спалах волонтаризму Миколи Микитовича можна пояснити двома речами. У той день (3 березня 1943 року) мали повернутися В. Дружинін з О. Федоровим. Виліт відбувся, але пілоти не знайшли запланованого місця висадки. Літак був змушений повернутися до Москви і зробити ще одну спробу через два дні. Повернення фактичних керівників Чернігівського партизанського з'єднання було радісною, але в той же час і тривожною новиною. Ексцентрична поведінка та інтриги, які проводив Попудренко, могли коштувати йому не тільки кар'єри, але й життя [7]. До цього додалася ще й знищена ворогом Корюківка, за яку хтось мав відповідати. Скоріше за все, саме другий чинник мав більш суттєвий вплив на поведінку Миколи Микитовича. Судячи з тексту шифротелеграми від 3 березня 1943 року, тимчасовий командир з'єднання заборонив командирам загонів вчиняти будь-які дії, зважаючи на те, що партизани прагнули постійної дислокації та в разі початку спецоперації ворога організувати спротив, а може, й тактичний відступ [7, 8]. Адже ворог, знищивши Корюківку, з стратегічних міркувань міг розпочати ліквідацію надокучливого Чернігівського з'єднання. Такі кроки М. Попудренка можна пояснити і бажанням унеможливити витік інформації, що стосувалась знищення Корюківки.

Варто зауважити, що Попудренко не повідомив «велику землю» про знищення містечка, очевидно, сподіваючись на приїзд свого начальника О. Федорова, який і мав ухвалити остаточне рішення. Такі дії Миколи Микитовича є не що інше, як спроба перекласти відповідальність на іншого, приховавши при цьому правду від вищого керівництва партизанським рухом в Україні. Якщо взяти до уваги неприхований конфлікт між М. Попудренком та Д. Рвановим щодо відповідальності за спалену Корюківку, О. Федоров мав зайняти чийсь сторону. Партизанський напад на Корюківку спланував та втілював Д. Рванов, але наказ про її проведення віддав М. Попудренко. Вважаючи, що Д. Рванов лише виконавець, О. Федоров разом з В. Дружиніним (поставивши власні підписи під результатами корюківської операції) стають на його бік. Олексій Федоров візьме Дмитра Рванова з собою в рейд, що також є критерієм довіри до нього з боку його безпосереднього командира. Формальною участю в корюківській операції вищезазначені особи вигороджували самі себе і підставляли тимчасового керівника Чернігівського партизанського з'єднання. Жодне з наявних першоджерел не розкриває деталей розмов та дебатів тих днів. Про що Д. Рванов розповів О. Федорову і який зміст справжньої розмови останнього з М. Попудренком, ми можемо лише здогадуватись. Не виключено, що ця інформація могла міститись у другій частині досить відвертого щоденника Миколи Микитовича, але, на превеликий жаль, вона втрачена. Викликають багато запитань обставини трагічної загибелі Миколи Попудренка, які також можуть бути пов'язані з березневими подіями 1943 року. Втім, це тема окремого дослідження.

Отже, ми з упевненістю можемо стверджувати, що О. Федоров свідомо робив з М. Попудренка цапа-відбувайла. Це підтверджують щоденникові записи Г. Балицького. Описуючи події 10 березня 1943 року, Григорій Балицький зазначає, що Новіков з Попудренком плакали, довідавшись про те, що О. Федоров, вирушаючи в рейд, залишає їх самих з мінімальним озброєнням і невеличким партизанським загonom [4; С. 435 – 436]. Як бачимо, О. Федоров не залишав М. Попудренку шансу для здійснення акції масованої відплати, адже основні сили з'єднання, що вирушало на Західну Україну, висмоктали майже усі ресурси.

У своїх спогадах О. Федоров усе ж описує партизанський напад на Корюківку. Однак Олексій Федорович, мабуть, свідомо припустився помилок, вказавши, що ця подія відбулася не 27, а 28 лютого, а також про знищення більше 300 німців та поліцаїв, знаючи, що ворожі втрати були значно скромніші [10; С. 466]. До речі, першу редакцію цієї автобіографічної монографії ще в 1947 році гостро розкритикував колишній перший секретар з пропаганди Чернігівського обкому КП(б)У Павло Рудько, який разом з генерал-лейтенантом Орленком (оперативний псевдонім О. Федорова. – **О.С.**) партизанів на Чернігівщині. У своєму листі-зверненні до двічі Героя Радянського Союзу Рудько вказує на те, що ще в 1944 році у розмові з ним Олексій Федорович свідомо ганьбив М. Попудренка [9; С. 363].

Між тим злочинна пасивність О. Федорова полягає в тому, що 9 березня 1943 року (в день другого етапу знищення жителів містечка) командир Чернігівського партизанського з'єднання навіть не звернув на нього уваги. Після бурхливого святкування жіночого дня, наступного ранку він спромігся лише привітати Г. Балицького з присвоєнням йому звання Героя Радянського Союзу. Так само, як і Попудренко, О. Федоров не поінформував про другий етап знищення Корюківки вище керівництво УШПР. Варто наголосити, що Олексій Федорович разом із М. Попудренком та Д. Рвановим несе солідарну відповідальність за геноцид мешканців Корюківки в березні 1943 року, що має сприяти їхньої дегероїзації. Адже обидві сторони свідомо проігнорували факт масового знищення цивільного населення цього поліського містечка. Власне Федорову було не до Корюківки. З'єднання готувалося до рейду на Правобережну Україну, який не повинен був привертати увагу ворога. Передавши повноваження керівництва партизанським рухом на Чернігівщині М. Попудренку, так званий «батько всієї України» (О. Федоров. – *прим. О.С.*) самоусунувся від вирішення цієї проблеми, перекалавши відповідальність у її вирішенні на Миколу Микитовича [7].

Теоретично партизани могли помститися за Корюківку. Напад на ворожий гарнізон або стратегічний об'єкт міг виступити в ролі відволікаючого маневру, що в принципі було б корисним для з'єднання, яке йшло в рейд. Для цього була потрібна санкція керівництва УШПР та військові ресурси, які мав терміново привезти черговий літак з «великої землі». Але вочевидь жодна зі сторін не хотіла ризикувати, а головне повідомляти про справжній стан речей. Навіть після війни О. Федоров (який очолював комісію у справах колишніх партизанів при Президії ВР УРСР) ніколи не піднімає питання щодо об'єктивного розслідування причин тих подій. Дві зірки героя, чин офіцера НКВС, а головне протекція М. Хрущова (як під час, так і після війни) робили його особу недоторканною. Виступаючи в ролі рецензента воєнних мемуарів чернігівських партизан, Олексій Федорович багато десятиліть буде ретельно охороняти правду про Корюківську трагедію. Радянська ідеологія буде підтримувати і тиражувати лише наслідки нелюдського знищення німецько-фашистськими загарбниками жителів цього містечка на півночі Чернігівської області. Незважаючи на масштаби, вшанування загиблих корюківчан буде носити локальний характер. Нагадаємо, що у 1969 році завдяки зусиллям колишнього партизана (пізніше Першого секретаря ЦК компартії БРСР) Петра Мироновича Машерова, Хатинська трагедія стала символом національної комеморації білоруського народу. На місці Хатині 5 липня 1969 року відкрили пантеон 344-м населеним пунктам Білорусі, знищених гітлерівцями у роки Великої Вітчизняної війни. Натомість Корюківська трагедія у нашій державі є лише символом регіональної скорботи. Вона так і не потрапила до радянських енциклопедій та підручників історії [5]. Прикро, що з набуттям Україною незалежності такий стан речей залишився майже незмінним.

Підсумовуючи дану статтю, слід зазначити, що три базові архівні документи: план операції, карта та звіт Д. Рванова, зважаючи на низку штучних палеографічних деталей, викликають серйозні підозри щодо їхньої можливої фальсифікації. На думку автора, такі кроки були цілком закономірними, зважаючи на трагічні наслідки, які мала корюківська партизанська каральна акція. Головні фігуранти цієї історії прагнули захистити себе від можливої відповідальності. Це відповідає тезі про «замітання слідів» лідерами Чернігівського партизанського руху, який розгорнувся в північних районах області. У цьому контексті можна виділити двох основних фальсифікаторів: Миколу Попудренка та Дмитра Рванова, до якого потім приєдналися В. Дружинін та О. Федоров.

Стиль Попудренка можна умовно назвати терміном «замовчування» та «формальне дистанціювання від ухвали рішень». Адаже на жодному з базових документів (план, карта та звіт операції) не стоїть підпис Миколи Микитовича. У такий спосіб М. Попудренко застосував власну методику фальсифікації, яка передбачала: ухиляння від відповідальності, замовчування факту Корюківської трагедії, спалювання та приховування оперативної інформації щодо казусів, які мали місце в ході нападу партизан на ворожий гарнізон 27 лютого 1943 року.

Його опоненти обрали шлях «документального самозахисту», який у разі потреби міг бути використаний як алібі, що виключало можливу юридичну відповідальність. Укладання документів «заднім числом», приховування та відверте ігнорування факту застосування окупантами геноциду по відношенню до мешканців Корюківки є воєнним злочином, цинічним й аморальним вчинком, який цілком свідомо здійснили усі головні фігуранти тих подій. Врешті-решт, винними в усьому зробили німців, не звернувши увагу на можливі «перегини» з радянської сторони.

Подальше спалювання фактів стало характерною рисою повоєнної мемуаристики, присвяченої цим подіям. Це сформувало певний стереотип, закріплений в образі героїв партизан та негідників гітлерівців. Роль перших подавалася коротко і майже невиразно, натомість дії їхніх опонентів тиражувались у стилі епічної драми. Перекладення вини на окупаційний режим стало штучно створеною презумпцією невинуватості народних месників. Така позиція на 60 років відтермінувала з'ясування справжніх мотивів масштабного нацистського геноциду часів Другої світової війни, відомого як Корюківська трагедія.

№1
БОЕВОЙ ПРИКАЗ 26
НА РАЗГРОМ ГАРНИЗОНА г. КОРЮКОВКА

26.2.1943

Лес 2 км. южнее Лупасова

1. Сведения о противнике (*тут і далі шрифт і курсив наш. – О.С.*). Жандармерии 100 чел.,

Венгерская карательная экспедиция 70 чел. Расположена в центре города.

Охрана лесозавода и мукомольной мельницы 20 чел.

2. Основной удар произвести пятью ударными группами.

1 группа 60 чел. Отряда им. Ворошилова – командир Приступа уничтожает противника на лесозаводе и мукомольной мельнице.

2 группа Вторая рота отряда им. Сталина командир Коротков уничтожает противника в районе общежития и почты (бывшего сахарного завода).

3 группа рота отряда Зибницкого с приданным одним станковым пулемётом с расчётом отряда им. Сталина уничтожает противника в районе (ранее занимаемых домов Райсовета и НКВД).

4 группа – автоматчики – 20 чел. занимает сахарный завод с задачей не допустить противника в здание сахарного завода.

5 группа 30 чел. отряда им. Чапаева, 6 чел. подрывников командир группы Фе-

доренко И.И. уничтожает ж.д. станцию и полотно линии ж.д. и обеспечивает охрану со стороны ст. Низковки.

3. Для прикрытия дорог выставить заслоны

- 1) на шляху со стороны г. Щорса 40 чел. отряда им Щорса командир Ковтун;
- 2) на шляху со стороны с. Наумовки 15 чел. командир Карпачёв
- 3) на шляху со стороны Охромеевки 10 чел.
- 4) на шляху со стороны г. Холмов 36 чел. отряда им. Кирова, командир Бочонков
- 5) На дороге со стороны Гуриновки выставляет отделение командир Приступа
- 6) На дороге со стороны Домашлина силой отделения выставляет командир Зибицкий.

4. Исходное положение для наступления занять к 6.00 27.2.1943 г.

Начать наступление в 7.00 27.2.1943 г.

5. Сигнал отхода две зелёные ракеты.

6. Мой первый командный пункт в районе Лесозавода (*використана велика літера в назві установи – так в документі – прим. О.С).*

Последующий в районе действий второй группы.

Командир операции

Нач. штаба

Соединения партиз. от-дов /Рванов/

26.2.1943 г.

ЦДАГОУ Ф.64. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 21-21 зв. Оригінал. Сірий олівець.

№2

ШИФРОВКА № 859

Поступила: 27 февраля 1943 г. 12. 00

Расшифрована: 27 февраля 1943 г. 12. 40

От кого: из отряда Федорова

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

Имение уничтожено в Климовском районе – бывшая Ново-Ропская МТС. Находимся в Еленских лесах.

27.2.43

№ 102 ПОПУДРЕНКО

ЦДАГОУ Ф.62. Оп. 1. Спр. 1368. арк. 43. Оригінал. Машинотис.

№3

ШИФРОВКА № 859

Поступила: 28 февраля 1943 г. 12. 30

Расшифрована: 28 февраля 1943 г. 12. 40

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

Сегодня ждем самолеты. Сигналы установленные Вами. О вылете сообщите.

28.2.43 ПОПУДРЕНКО

ЦДАГОУ Ф.62. Оп. 1. Спр. 1368. Арк. 44. Оригінал. Машинотис.

№4
ШИФРОВКА ВХ. № 902.209

Поступила: 2 марта 1943 00.30
Расшифрована: 2 марта 1943 в 1.15
От кого: из отряда Федорова
Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

тов. Строкач

27 февраля группой партизан под командованием начальника штаба РВАНОВА разгромлен немецкий гарнизон на ж. д. станции Корюковка.

Уничтожено – 8 однотонных прицепов, 160 покрышек для автомашин, 2 гаража, механическая мастерская, слесарная, 2 лебедки на автомашинах, склад горючего с бензином, склад с сеном, пакугаз с картофелем, телефонная станция, склад с дровами и оборонной леспродукции 1000 кубометров.

Взорван эшелон, при этом уничтожено 18 вагонов, выведены из строя 110 ж. д. стрелок и взорван путь на протяжении 5 километров. Взорван деревянный мост длиной 8 метров, уничтожено здание госбанка с денежной кладовой и связь.

Взяты трофеи: 2 станк. пулемета, 119 винтовок, 2500 патронов, зерно, продукты и масло.

Взяли в плен – четыре мадьяра и одного немца – бывшего ж. д. мастера г. Дрездена. Захвачены документы управы и комендатуры.

Освобождено 97 заключенных приговоренных к расстрелу.

В это день другая группа Лысенко уничтожила кустовой гарнизон жандармерии. Убито – 18 жандармов.

Взято 2 ручных пулемета, 12 винтовок.

Роздано крестьянам 220 тонн зерна, забрано 100 свиней с отправочного пункта.

Разогнаны немецкие станы в с.с. около Рокмовича и Дасев-Студенверцкая.

1.3.43 г.

№ 109

ПОПУДРЕНКО

ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. Арк. 47. Копія. Машинопис.

№5
ШИФРОВКА ВХ. № 921

Поступила: 2 марта 1943 22.30
Расшифрована: 2 марта 1943 23.55
От кого: из отряда Попудренко
Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

тов. Строкач

Имею возможность вести большие операции. Еще раз убедительно прошу, несмотря на погоду, выбросить боеприпасы, а также послать самолет для переброски тяжелораненых. Посадочная площадка вполне пригодна.

2.3.43

№100 ПОПУДРЕНКО

ЦДАГОУ Ф. 62. Оп.1. Спр. 1368. арк. 34. Копія. Машинопис.

№6
ШИФРОВКА № 953

Получена: 3 марта 1943 г. 24. 00

Расшифрована: 4 марта 1943 г. 00. 05

От кого: из отряда Попудренко

Направлена: начальнику Украинского Штаба Партизанского Движения
Т. Строкачу

Тов. тов. Строкач, Мацун

Связи между отрядами нет потому, что Попудренко держит вместе и не отпускает. Степанов все возможное до сих пор сделал.

3. 3. 43 ПОЛИЩУК

ЦДАГОУ Ф.62. Оп. 1. Спр. 1368. Арк. 49. Оригінал. Машинопис.

№7
Результат операции г. Корюковка

Уничтожено противника – 78 человек

Взято в плен 9 человек венгер, в т. ч. начальник ж. д. Станции.

Уничтожено:

- один лесозавод
- одна паровая мельница
- Маслозавод
- Ж. Д. станция
- ГорУправа
- Комендатура
- Райбанк
- 14 автомашин
- Один паровоз
- 6 вагонов
- Зерносклады с зерном
- Уничтожено 3 км. ж. д. пути
- Бензина 50 тон.
- 2 трактора Ч.Т.З.
- 3^я бандарных цеха
- 2 под'емных крана на автоходу
- 3 автоприцепа
- 2 гаража и механическая мастерская

Разгромлена тюрьма и выпущено арестованных 101 чел.

Взяты трофеи: 2 станковых пулемета, 119 винтовок и 3 тонны соли и др. военного имущества

Командир Соединения Партиз. отр.

Герой Сов. Союза

/Федоров/

Комиссар соединения партиз. отрядов /Дружинин/

Нач. штаба Соединения

/Рванов/

ЦДАГОУ Ф.64. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 22. Оригінал. Сині чорнила.

1. Акт Корюковской районной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков о массовом уничтожении мирного населения города Корюковка. 2 сентября 1944 г. [Текст] // Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.): сб. док. и материалов. – К.: Політвидав, 1978. – С. 98–99.
2. Верховна Рада України. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19/print1443091025305068>. – Заголовок з екрану. – 24.09.15.
3. Зінченко О. М. Чотири документи про Корюківську трагедію / О. М. Зінченко // Українська правда. – 4 бер. 2011. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/4/28873/>. – Заголовок з екрану. – 23.09.15.
4. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941 – 1944 [Текст] / Колл. составителей: О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий, Л. В. Легасова, В. С. Лозицкий. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. – 670 с.
5. Пилявець Р. І. Корюківська трагедія 1943 року: національно-наднаціональний вимір [Текст] / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: НВЦ Пріоритети, 2013. – 293 с.
6. Салтан Н.М. Корюківська трагедія 1943 року: запитання, що потребують відповідей [Текст] / Н.М. Салтан / Збірник наукових праць Сіверщина в історії України / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК – 2015. – №8. – С. 316–319.
7. Салтан О. М. «Сделано мало, будет сделано больше». Корюківська трагедія, мовою вхідних шифротелеграм, отриманих Українським штабом партизанського руху з 9 лютого по 27 березня 1943 р. [Текст] / О. М. Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2014. – № 1–3 (115-117). – С. 61–74.
8. Салтан О. М. «Имею возможность вести большие операции». Корюківська партизанська каральна акція 27 лютого 1943 р., мовою архівних документів. [Текст] / О.М. Салтан // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. – 2014. – №5 (119). – С. 123–147.
9. «...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» Красные партизаны Украины 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы [Текст] / Авт.-сост. Гогун А., Кентий А. – К.: Украинский издательский союз, 2006. – 403 с.
10. Федоров О. Ф. Підпільний обком діє [Текст] / О. Ф. Федоров. / Літ. запис Є. Босняцького; пер. з рос. А. Шияна – К.: Політвидав України, 1981. – 831 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі ЦДАГО). Ф. 62 – Оп. 1. – Спр. 1368.
12. ЦДАГО. Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 19.

Салтан А.Н. Анализ факта партизанской фальсификации причин Корюковской трагедии 1943 года

На основании изучения ряда архивных документов Центрального государственного архива гражданских объединений Украины проанализирован факт сокрытия руководством партизанских отрядов Федорова и Попудренко информации относительно нацистского геноцида мирного населения местечка Корюковка в марте 1943 года.

Осуществлено логическое обоснование возможных мотивов, которыми руководствовались лидеры партизанских отрядов в процессе целенаправленного умалчивания подлинных причин Корюковской трагедии. Тактика «заметания следов» со стороны народных мстителей и сокрытие собственной вины стали своеобразным имиджем советской стороны, стремящейся избежать возможного возмездия.

Акцентируется внимание на ряде непонятных и в то же время закономерных

эпизодов в жизни главных персонажей – Дмитрия Рванова, Николая Попудренко и Алексея Федорова. Не исключено, что факты трагической гибели Н. Попудренко и молчаливого оправдания (а может быть и возвеличивания) А. Федорова советским руководством имеют непосредственное отношение к событиям, развернувшимся в конце февраля – начале марта 1943 года в районе местечка Кoryukovka Черниговской области.

Автор пришел к выводу, что факт партизанской бездеятельности и трусливое замалчивание своей вины должны способствовать сознательной дегероизации партизанских лидеров, несмотря на ихний вклад в борьбу против немецко-фашистских захватчиков в годы Второй Мировой войны.

Ключевые слова: архивные документы, военная операция, геноцид, карта, Кoryukovskaya трагедия, партизаны, фальсификация, шифротелеграмма.

Saltan O.M. Analysis of the fact of falsification of partisan reasons of Koryukovskaya tragedy in 1943

Based on the study of archive documents, analyzed the fact was analyzed of hiding the leadership of guerrilla groups Fedorov and Popudrenko information on the Nazi genocide of the peaceful population of the town Koryukovka in March 1943.

Carried out was the rationale ground for the possible motives that guided the leaders of guerrilla groups in the process of purposeful the real causes of silence on Koryukovskaya tragedy. The tactic of «sweeping tracks» on the part of people's avengers, concealing their own guilt, became a kind of image of the Soviet side, seeking to avoid possible retaliation.

The attention is focused on a number of obscure, and, at the same time, the regular episodes in the life of the main character – Dmitriy Rvanov, Nicholas Popudrenko and Alexei Fyodorov involved in those events. It is not exscepting that the fact that the tragic death of N. Popudrenko and tacit justification (and maybe even exaltation) by A. Fedorov the Soviet leadership is directly related to the events, which unfolded in late February – early March 1943 in the village of Koryukovka, Chernihiv region.

The author came to the conclusion that the fact that the guerrilla inactivity and cowardly silence of guilt, should promote conscios dedethrone guerrilla leaders, despite their contribution to the struggle against the Nazi invaders during World War II.

Keywords: archival documents, the military operation, genocide, Koryukovskaya tragedy, map, guerrillas, falsification, cipher telegrams.

Наталія Бойко

НОВОВИЯВЛЕНА АВТОБІОГРАФІЯ Ю. С. ВІНОГРАДСЬКОГО

У статті оприлюднено нововиявлену автобіографію сосницького краєзнавця Ю. С. Виноградського. Вона є найповнішою редакцією його життєпису і висвітлює досі невідомі епізоди життєвого шляху дослідника.

Ключові слова: автобіографія, Ю. С. Виноградський, Сосниця, Чернігів, Варшава.

Ю. С. Виноградський (1873–1965) – засновник Сосницького краєзнавчого музею, краєзнавець, діалектолог, археолог, архівіст. Життєвий шлях дослідника припав на буремні часи революцій і війн, змін політичних режимів. Відтак його біографія, попри увагу з боку дослідників, понині містить чимало невідомих епізодів [1–4]. Певною мірою їх висвітлено у автобіографії Ю. С. Виноградського, яка уперше публікується у даній статті. Варто зауважити, що її окремі сюжети краєзнавець описав у докладніших спогадах, які нині зберігаються у Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю. С. Виноградського [5–7].

Слід зазначити, що донедавна були відомі дві редакції автобіографії, які зберігаються у Сосницькому краєзнавчому музеї ім. Ю. С. Виноградського [8–9]. Влітку 2015 р. нами було виявлено ще одну редакцію його життєпису [10]. Рукопис зберігався у сімейному архіві в онуки дослідника – Лариси Дмитрівни Виноградської (1938 р. н.), яка разом з чоловіком мешкає у Києві. Вона охоче відгукнулася на співпрацю і погодилася передати архів автору.

Автобіографія написана у шкільному зошиті у лінійку і налічує 8 аркушів, заповнених з обох боків. Ймовірно, це була чернетка, яка слугувала краєзнавцю за основу при написанні офіційних біографій. Документ не датований, очевидно, він був написаний у 50-х рр. ХХ ст. Привертають увагу численні закреслення, частина з яких є технічними правками. Проте нерідко закреслена Ю. С. Виноградським інформація є унікальною і не зустрічається в інших джерелах. Такі правки подані у тексті у квадратних дужках. Без застережень наведено скорочені слова, описки, які подекуди зустрічаються у тексті. Текст подано мовою оригіналу відповідно до норм сучасного правопису зі збереженням стилістичних і мовних особливостей.

1. Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко // Енциклопедія сучасної України. Т. IV. – К., 2005. – С. 428.

2. Коваленко О. Б. Виноградський Юрій Степанович / О. Б. Коваленко, Ткаченко В. В., Ясновська Л. В. // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – К., 1991. – С. 335–336.

3. Пригоровський В. Залюблений у землю сіверську (Ю. С. Виноградський): [історико-краєзнавчий нарис] / В. Пригоровський. – Чернігів, 2004. – 56 с.

4. Бойко Н. Основні етапи життєвого шляху Ю. С. Виноградського / Н. Бойко // Сіверянський літопис. – 2014. – С. 298–308.

© Бойко Наталія Олексіївна – аспірантка кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка.

5. Виноградский Ю. С. Воспоминания Ю. С. Виноградского о годах ученичества [1963] // СКМ, инв. № НДФ 858, 4 арк.
6. Виноградский Ю. С. Из воспоминаний о годах юности [1963 р.] // СКМ, инв. № НДФ 859, 2 арк.
7. Виноградський Ю. С. Із споминів про дитячі літа // СКМ, інв. № НДФ 864, 1 арк.
8. Виноградский Ю. Автобиография [1959 р.] // СКМ, инв. № НДФ 855, 3 арк.
9. Виноградский Ю. Автобиография научного работника Сосницкого Районного Историко-Краеведческого Музея Юрия Степановича Виноградского [1946 р.] // СКМ, инв. № НДФ 856, 2 арк.
10. Автобіографія Юрія Степановича Виноградського // Особистий архів автора, 8 арк.

Автобиография Юрия Степановича Виноградского

Я родился 23 апреля 1873 г. в городе Соснице Черниговской области. Родители мои (отец – священник, мать – домохозяйка) были обременены большой семьей и земли, кроме участка в 1/8 десятины, не имели. При [небольшом] домике [под соломенной крышей], в котором мы жили, был [небольшой] сад. Трудолюбие матери, садик, изобиловавший цветами, луга, рощи и реки возле Сосницы были первыми моими воспитателями [Читая не раз в биографии К. Д. Ушинского [Невольно припоминаются мысли К. Д. Ушинского о влиянии природы на воспитание человека, в частности, его воспоминания о р. Десне у Новгород-Северска] мысли его о влиянии природы на воспитание человека и воспоминания его о р. Десне у г. Новгород-Северска, я вспомнил своё детство, когда Десна возле г. Сосницы неудержимо тянула меня к себе, и я иногда не мог заснуть ночью, если на завтра готовился поход к берегам Десны для рыбной ловли. Я зачитывался сочинениями И. С. Аксакова, так как они будили во мне воспоминания о родной природе и о тех развлечениях, которые она давала, только без дядек и барства].

Детские впечатления от красоты окрестностей родного города были источниками моих краеведческих исследований в дальнейшем времени, а слышанные мною от матери и глубоких стариков предания в связи с старинными песнями, пословицами и некоторыми обычаями возбудили во мне интерес к изучению истории родины и языка местного населения. Особенности местного говора уже в детстве обратили на себя моё внимание, так как я очень рано познакомился с языком Т. Г. Шевченка, его «Кобзарём». Знакомству с местным диалектом способствовала близость моя к народу, в частности, через товарищей по школе, по играм на улице, по рыбной ловле, а в юности благодаря встречам с крестьянами во время охоты с ружьем.

В Сосницкое городское приходское училище я вступил в семилетнем возрасте и окончил его в 1883 г. Из числа учебников в нем не могу не вспомнить «Родное слово» К. Д. Ушинского, выдержавшее более 100 изданий, и «Детский мир» его же. При разрешении вопроса о дальнейшем образовании, когда домашние предложили мне самому избирать школу: гимназию или духовное училище, я решительно ответил, что хочу учиться в гимназии.

Поступив в Черниговскую мужскую гимназию, для чего потребовалось держать экзамен, я не испытал того неприятного положения, какое бывает у новичков. Десна, Вал в окрестностях Чернигова, преподаватель русского языка и товарищи благотворно действовали на меня. Преподавание греческого языка начиналось с 3-го класса, а латинского с 1-го класса, причем для латыни отводилось 2 часа в день. Из учителей гимназии мне нравился П. Н. Соловский.

[В первом классе, правда, учитель русского языка П. Н. Соловский отметил как мину мое сосницкое произношение. Но впоследствии, в 8 классе, ни разу не спросив, поставил за год «5». И я не подвел его, написав на «5» выпускное сочинение на тему: «Слово о полку Игореве как памятник архаической поэзии»].

Будучи в третьем классе, я и два моих товарища организовали отдел детских книг в нелегальной гимназической библиотеке.

В 1886 г. в виду тяжелой болезни отца и его кончины я переехал в Петербург, где у меня были родственники. Я продолжил свое образование в «образцовой» VI гимназии, которая, по моему мнению, даже по тому времени, совершенно не отвечала этому слову. При очень больших требованиях по латинскому и греческому языкам, учителя этих языков неправильно говорили по-русски. Из состава учителей хорошую по себе память оставил географ П. Поддубный, автор учебника и атласа. [Соученики некоторые подсмеивались над моим украинским происхождением. Но были у меня и приятели].

По изменившимся обстоятельствам я в 1888 г. вернулся в черниговскую гимназию, где вместе с товарищами организовал кружок самообразования, в который входили гимназисты и гимназистки. Помню, заходил в кружок поэт Кононенко, отбывавший воинскую повинность в Чернигове. Ядро этого кружка взяло в свои руки подпольную гимназическую библиотеку. В это время нелегально получались в Чернигове печатавшиеся во Львове издания, среди которых, помню, были «Народ», «Зоря», «Дзвоник» (на очень тонкой бумаге). В последнем помещал свои произведения уже ослепший к тому времени поэт Л. И. Глебов, живший в Чернигове. Говорили, что он диктовал стихи своему внуку или племяннику, ученику гимназии. Мы знали об организации во Львове Социал-демократической рабочей партии и об участии в ней писателя Франка, произведения которого были среди нас распространены.

Чернигов во время моего ученичества поражал обилием памятников глубокой старины. Среди них было много курганов, остатки древних церквей, нависавшие над р. Стрижень, 5 церквей домоногольского периода, несколько зданий XVII–XVIII вв. Некоторые археологические находки приносили в класс.

[Из гимназических событий того времени отмечу взрыв у здания гимназии, повредивший окна и занавески в квартире инспектора Антонока. Кто устроил взрыв, осталось неизвестным. Это было в 1890 г. В возрасте 16-ти лет [с 1889 года] я начал зарабатывать средства к жизни репетиторством, что продолжалось и во время студенчества вплоть до поступления на службу. С [того же] 1889 г. начинается моя работа по записыванию фольклорных материалов в Соснице, куда я ездил домой к матери три раза в год с обязательной ночевкой в г. Березном. Ни узкоколейки до с. Кнуты, ни моста через р. Снов, ни участков шоссе тогда не было. Дорога осенью была настолько невылазно грязной, что для проезда через с. Бабу (ныне Жовтневе) иногда требовалось около часа времени].

Всё это имело на меня известное влияние развивать тягу к изучению истории Черниговщины. Отчасти повлиял также и учитель истории В. О. Круковский.

Для работ на выпускных экзаменах 8 класса темы присылались [из округа Киева]. Для сочинения, когда я окончил гимназию, была такая тема: «Слово о полку Игореве как памятник архаической поэзии». Результаты экзаменов были успешные: я был награжден медалью.

В 1892 г. я поступил в Киевский университет [университет св. Владимира]. Был зачислен студентом юридического факультета и должен был сразу же заплатить за слушание лекций 100 рублей, что, конечно, было нелегко, так как мне уже с 16-летнего возраста пришлось зарабатывать средства к жизни репетиторством. Среди профессоров на меня произвели большое впечатление Владимирский-Буданов и Евгений Трубецкой, Челпанов, лекции которого слушали тысячи студентов, В. Б. Антонович, Лучицкий и Грен, объявивший, что он будет читать лекции по востоковедению, а в действительности читал лекции о трудах Бахофена, Поста, по вопросам о развитии общества.

Из студенческих событий того времени особенно выдающимся было бурное волнение студентов по поводу посылки белоподкладочниками венка «от студенчества» на могилку Александра III. Администрации и профессорам университета удалось предотвратить выход массы студентов на улицу.

То было время студенческих землячеств. Было Черниговское землячество, в редактировании устава которого я принимал непосредственное участие.

Моя фольклорная работа в форме сбора местных материалов продолжалась,

причём записывание их из народных уст получило более научное оформление вследствие знакомства с трудами (изданиями) подобного же рода.

Моя первая общественная работа по окончании университета выразилась в участии по подготовке и проведению всеобщей переписи населения Российской империи в январе 1897 г. Районом этой работы было глубокое Сосницкое Полесье – масса хуторов и сел нынешнего Корюковского района, куда я должен был съездить 5 раз. Я окупился в гущу хуторского населения и немало почерпнул тогда материалов для последующей краеведческой работы. Руководил счетчиками, выступал на собраниях крестьян с объяснениями о существе и значении переписи в аспекте, между прочим, опровержения предсказания о дне страшного суда, отмеченного как таковой на 28 января 1897 г. (день переписи) в календаре, изданном Губановским. Календарь, продававшийся на базаре в Корюковке, пришлось конфисковать.

Работа по переписи была бесплатной. Пришлось подумать о заработке. [Я воспользовался тем, что имел диплом об окончании юридического факультета и поступил на работу в суд. Обстоятельства служились так, что я очутился в Польше, в Варшаве. Мне предложили заведовать читальней в судебной Палате, а затем делопроизводством в Благотворительном обществе судебного ведомства, в котором я проработал 4 года. Обе должности были бесплатной нагрузкой к должности помощника секретаря. Впоследствии я был и секретарем. Но где бы я не работал по судебному ведомству, я избегал работы в уголовных отделениях, а работал по гражданским делам, так как работа по уголовным делам была для меня неприемлема.

Находясь в Варшаве, я пользовался университетской библиотекой, делая выписки из трудов по истории моей родины. Был избран членом Общества истории, филологии и права при Варшавском университете.

В 1906 г. я закончил свою языковедческую работу «Один из говоров Подесенья», которая была напечатана при советской власти на украинском языке под заголовком: «Говірка м. Сосниці та деякі особливості говірок сіл сусідніх районів»].

Обстоятельства сложились так, что я со своей семьей очутился в Польше.

[Воспользовавшись тем, что я имел диплом об окончании юридического факультета, я поступил на службу в суд. Работал я в архиве, в читальне, в благотворительном обществе и в отделениях судебных учреждений по гражданским делам. В уголовных отделениях не служил.

Во время революции 1905–1907 г.г., находясь в Варшаве, я был свидетелем народно-революционного движения, забастовок, охвативших в 1905 г. все промышленные предприятия и транспорт. Видел разгром магазинов, движение войска против большого собрания на улице разных лиц рабочих, среди которых и мне довелось быть].

В 1906 г. я закончил свою языковедческую работу, основанную на моих личных наблюдениях и записях с 1889 г., работа носила заголовок: «Один их говоров Подесенья». Издать ее в то время не было никакой возможности. Послать в Академию Наук претила мне появившаяся статья, не помню в каком-то органе, громко говорившая о засилье в Академии Наук лиц с фамилиями на «-ский» и «-енко». Только при советской власти обозначенная статья увидела свет на украинском языке под заголовком «До діалектології Задесення».

Пользуясь возможностью работать в библиотеке Варшавского университета, я изучал в ней материалы по археологии, истории и этнографии родного края. Ближе ознакомился с польским языком. Был избран членом Общества истории, филологии и права при Варшавском университете. Империалистическая война заставила меня выехать на родину. В Чернигове я познакомился с местными учительством и молодежью, деятелями науки, в частности, с архивистом В. Л. Модзалевским. Музеи и архивы Чернигова всецело захватили меня в полон богатством хранившихся в них экспонатов, книг и архивных материалов. Мой научный «багаж» заметно и для других увеличивался. Я был избран в члены Черниговской ученой архивной комиссии и фактически стал во главе Общества по охране памятников старины и искусства. Поэтому, когда в начале 1919 г. организовывались в Чернигове советские учреждения, я был приглашен занять должность председателя Черниговского губернского

комитета по охране памятников материальной культуры (искусств и старины) при Черниговском губнаробразе. Было очень тревожное время: город переходил из рук в руки, подвергался бомбардировкам. Результатом деятельности сказанного комитета было спасение или, по крайней мере, предохранение от расхищения существовавших тогда двух музеев: 1) им. Тарновского, 2) Городской архивной комиссии, пяти громадных архивов, в которых хранились рукописи, начиная с XVII в., архивов Губернского правления, Духовной консистории, Казенной палаты, окружного суда и дворянских собраний и библиотек. Была взята на учет и под охрану библиотека М. М. Коцюбинского, находившаяся тогда в руках его семьи. Под моим руководством был создан богатый музей в доме Милорадович, получивший название «III Советский музей». В него поступали, между прочим, экспонаты из имений бежавших помещиков, доставляемые командированными туда эмиссарами Комитета.

Тогда же было создано первое Экскурсионное бюро. В начале 1920 г. я в качестве инструктора был командирован в Сосницу для учёта и принятия мер к охране памятников материальной культуры. Вслед за моим приездом в Сосницу началось наступление на Киев белополяков и эвакуация Чернигова. В связи с этими обстоятельствами, обследованием и учётом памятников материальной культуры, я предложил местному начальству [Сосницкому уездному отделу народного образования] организовать музей. Сосницкий уездный отдел наробразы пошел мне навстречу, тем более, что подобного рода работа входила в круг его обязанностей. Я был назначен завмузеем с 1 июня 1920 г., и с того дня существует Сосницкий краеведческий музей и поныне как государственное учреждение. На мою долю выпало организовать музей в родном городе. В музее в течение 16 лет я работал один.

Организация музея проводилась таким образом. Положив в его основу то немногое, что у меня было, я пополнял его фонды путем научно-исследовательской работы на стоянках, городищах, селищах и разных урочищах в Сосницком и в соседних районах. Мною открыто более 50 стоянок эпохи неолита-бронзы и 9 городищ, ранее неизвестных в науке. Находки на этих памятниках я передавал в Сосницкий музей. Кроме того, я собирал картины, посуду, орудия для обработки земли, вышивки и другие предметы, в которых воплощен труд населения Сосницкого и соседних районов. Музей сначала носил название Сосницкий историко-археологический и этнографический музей, а впоследствии был переименован в Сосницкий районный краеведческий музей. Экспонаты, которые я собирал, я располагал в музее по системе смены социально-экономических формаций. Они представляют собою документы, доказывающие закономерности в истории развития общества на территории нашего и соседних районов Черниговщины, а вместе с тем, они служили и служат в музее базой для массовой политико-просветительской работы. Я вёл её как в стенах музея, так и вне его путем лекций в учреждениях и в (...) * общественных организациях, в городе и в сёлах. Краеведческие материалы, относящиеся к истории и природе, я популяризировал также, помещая небольшие статьи в местном органе печати. Такую работу я проводил в течение всего моего пребывания в штате служащих музея сначала на должности завмузея, затем его директора и впоследствии научного работника. [Вплоть до выхода из штатных работников музея].

В 1931 г. Высшей квалификационной комиссией УССР я был зарегистрирован как научный работник, ведущий самостоятельную научно-исследовательскую работу. (...) ** ... оккупации) в тяжёлое время я занимал должность научного работника музея. [Я согласился, и мое согласие] и моя работа сыграла тогда положительную роль в деле сохранения государственного учреждения (музея) и его ценностей, что и отмечено награждением меня медалью за доблестный труд во время Великой Отечественной войны СССР.

Моя научная работа со времени основания музея в течении 25 лет была засвидетельствована в 1945 г. адресом Института Археологии Академии Наук УССР на моё имя. В день моего 80-летия я получил от названного института новый адрес.

* Нерозбірливо написано.

** Далі пропущено.

По выходе в декабре 1951 р. из состава музейных работников на пенсию, я, насколько позволяют мне мои силы, помогаю молодым кадрам и музею и продолжаю свою научную деятельность на пользу народа. Причем делюсь с ними своими знаниями и опытом.

[В заключение скажу, что в моей научной работе мною руководило «чувство живого», желание найти и показать новое, поделиться своими знаниями с другими, чтобы облегчить труд интересующихся краеведением. Отдать народу долг, все свои силы, при изучении его жизни и труда, воплощенного в памятниках материальной культуры].

[Я выражаю глубокую благодарность Коммунистической партии, которая всегда поддерживала в моей работе].

Заканчивая свою автобиографию, считаю своим долгом выразить чувства глубокой благодарности Коммунистической партии, [которая] всегда [руководила] поддерживала меня в моей работе.

Наталья Бойко

Нововыявленная автобиография Ю. С. Виноградского

У статье публикуется недавно выявленная автобиография сосницкого краеведа Ю. С. Виноградского. Она представляет собой наиболее полную редакцию его жизнеописания и отображает ранее неизвестные эпизоды биографии исследователя.

Ключевые слова: автобиография, Ю. С. Виноградский, Сосница, Чернигов, Варшава.

Natalia Bojko

The newly discovered autobiography of Yu. Vynohrads'kyi

Yu. Vynohrads'kyi was a founder of Sosnytsia museum of regional ethnography, investigator of local history, dialectologist and archeologist. He lived in difficult period of revolutions and wars, changing of political regimes, that is why in his biography there are lot of «white spots». Thus, Yu. Vynohrads'kyi's autobiography is an important source, that reveals some little known periods of his life. Recently a new revision of Yu. Vynohrads'kyi's autobiography has been discovered and now it is published in this article. This document has been found in the family's archive of Yu. Vynohrads'kyi's granddaughter – L. Vynohrad'ska. This biography contains the most informative revision of Yu. Vynohrads'kyi lifepath.

So this newly discovered autobiography is an important source that allows more thorough investigation of Yu. Vynohrads'kyi's life and scientific activities.

Keywords: autobiography, Yu. Vynohrad'skyi, Sosnytsia, Chernihiv, Warsaw.

РОЗВІДКИ

УДК 930, 2 : 930.1 «XIV/XVII»

Іван Тимів

●

ТУРЕЦЬКІ Й ТАТАРСЬКІ НАБІГИ XV–XVII ст. НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ УЧЕНИХ ПРИКАРПАТТЯ

У статті розглянуто творчі напрацювання вчених-істориків Львова та Івано-Франківська із вивчення проблеми турецьких і татарських набігів на українські землі в XV–XVII ст. Здійснено історіографічний огляд їхніх наукових публікацій із означеної тематики, проаналізовано питання, які порушували у своїх дослідженнях історики, показано особливості розвитку теми, уточнено окремі факти, пов'язані із ординськими набігами, узагальнено науковий доробок учених і визначено напрямки подальших досліджень зазначеної теми.

Ключові слова: історіографія, турки, татари, набіги, дослідження, спустошення, втрати.

Історія дослідження турецьких і татарських набігів, які були в ті часи чи не найбільшим лихом для українського народу, завжди цікавила прикарпатських істориків. Наукові дослідження цієї проблематики пов'язані із творчістю таких вітчизняних учених, як Іван Крип'якевич [14, 15], Микита Думка [7, 8], Ярослав Дашкевич [4, 5], Ярослав Павлович Кісь [9, 10], Володимир Грабовецький [2, 3], Богдан Гаврилів [1], Ярослав Іванович Кісь [11, 12], Михайло Паньків [18, 19], Петро Сіреджук [21–24] та інших.

Мета цієї статті – здійснити огляд наукових праць і публікацій із означеної тематики, розкрити проблеми, які порушували у своїх дослідженнях історики, уточнити факти, пов'язані із ординськими набігами, узагальнити досягнуті напрацювання вчених і визначити напрямки подальшої пошуково-дослідницької праці з вивчення зазначеної теми.

Актуальність досліджуваної теми обумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії узагальнюючої праці за підсумками історичних досліджень прикарпатських науковців з порушеної проблеми.

Дослідження історії турецьких і татарських набігів на українські землі у XV–XVII ст. на Прикарпатті пов'язано із активізацією наукових досліджень військової історії України. Важливим внеском у її вивчення є творчий доробок історика Івана Крип'якевича. Невтомними зусиллями вченого й ще чотирьох авторів у 1935–1936 роках у Львові побачила світ «Історія українського війська» [14]. Це була перша аналітично-синтетична українська військова історія, науково-популярна за зовнішнім оформленням та критично-наукова (на жаль, позбавлена підрядкового наукового апарату) за своїм змістом. Основним автором книги став І. Крип'якевич. Йому належать дві перші частини: «Військо княжих часів» (с. 3–129) та «Запорозьке військо» (с. 133–289), а також загальна концепція видання [4, с. 4–5].

© Тимів Іван Миколайович – завідувач Етнографічного музею Калущини, історик.

Вихід книги лише частково заповнює ту велетенську прогалину, якою є цілковита відсутність військової історії України. Складовою частиною майбутнього, нового видання «Історії...», на думку Я. Дашкевича, – повинна стати історія військової справи кочових народів (половців, печенігів, калмиків) та Кримського ханства [4, с. 3, 7].

Матеріал книги Крип'якевича має головним чином джерельне походження, хоча є вставки з творів Боплана, Блеза де Віженера та інших давніх авторів. На основі інвентарних описів та ілюстрацій дослідник характеризує стан військово-технічного забезпечення фортець Львова, Перемишля, Глинян та ін. Докладно пояснює призначення різних типів гармат, подає узагальнені дані про гарматний арсенал України в 1640 році (81 гармата). Розповідає про різні види ручної зброї у XV–XVII ст. та типи оборонних укріплень, замки, бастіони (п'ятикутні оборонні споруди) [15, с. 147–160] тощо.

Початком ординських вторгнень в Україну Крип'якевич, як і академік А. Кримський, вважав 1482 р., коли татари спустошили Київ. Із подій кінця XV сторіччя вчений згадує триразове вторгнення ординців у Руське воєводство в 1497, 1498 (двічі) роках та про татарські спустошення Поділля, Волині, Галичини й Холмщини восени 1500 року, коли ординські загоны дійшли аж до Вісли і захопили 50 тис. ясиру [15, с. 162].

На основі книги Боплана та інших джерел автор розповідає про тактику татарського війська та боротьбу з нападниками К. Острозького, який провів 60 битв із татарами, в тому числі під Сокалем у 1519 р. та під Олеськом і Заліщиками у 1520 році [15, с. 162–168].

У цей час І. Крип'якевич цікавився і досліджував також питання українсько-татарських відносин середини XVII ст. Цій темі присвячена неопублікована стаття ученого «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» [20]. Оригінал статті І. П. Крип'якевича, написаної не пізніше 1924 р., зберігається в Інституті рукопису-Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України (Ф. Х. – Спр. 15298–15299). У статті схарактеризовано систему оборони Південної України в часи гетьманства Богдана Хмельницького, степові татарські шляхи, союз із Кримом та інші питання українсько-татарських взаємин [20, с. 280, 287–290, 291–295, 299–302].

Низка історичних розвідок, дотичних порушеної тематики, з'явилася у другій половині XX – на початку XXI ст., що було пов'язано із процесом відродження наукових студій з історії України та краєзнавства у другій половині 50-х та в 60-х рр. XX ст., зумовлене вимушеним пом'якшенням тоталітарного режиму після осудження «культу особи», а на початку 90-х рр. XX ст. – у зв'язку із проголошенням незалежності України й недостатньою розробленістю цієї проблематики в регіональній історіографії. Переважну більшість творчих напрацювань складають статті, повідомлення й тези наукових конференцій.

На підставі історичних джерел та наукових праць підготовлена розвідка Ярослава Павловича Кіся «Легенди і факти про Роксолану» [9]. Автор статті утверджує думку про те, що своє прізвисько Роксолана українська бранка отримала від назви краю, звідки походила. Так, стверджує Кісь, називалася територія Руського і Белзького воєводств. На це вказують автори XVI ст. Себастьян-Фабіан Кльонович (бл. 1545–1602), Бернард Ваповський (1575–1535) та ін. А кардинал і папський нунцій Джовані Франческо Комендоні (1524–1584) прямо називає Львів столицею Роксоланії [9, с. 26]. Дослідник не погоджується з думкою історика Миколи Котляра про походження прізвиська Роксолана від назви кочового племені сарматського походження [13, с. 65]. Відкидає також назву Настя Лісовська, як не підтверджену джерелами й узятую з народних переказів. Проте не заперечує її походження із священничої родини, з чим також згодні Йозеф Гаммер, Ніколає Йорга і Агатангел Кримський [9, с. 26].

Далі вчений обґрунтовує версію захоплення Роксолани татарами між 1509–1516 рр., тобто у віці 10–15 років. Основним аргументом припущення є думка про те, що, перш ніж потрапити до султанського гарему, дівчині довелося пройти школу інтелектуальної підготовки в Істамбулі, де навчали музики, танців, співу, мов. Це було необхідно для підвищення продажної ціни [9, с. 27–28].

У 1520 р. Роксолана була вже дружиною Сулеймана Пишного, матір'ю п'яти дітей – Селіма, Баязета, Магомета, Дженгіза і дочки Міґрімаг. Результатом впливу Роксолани на турецьку політику щодо України і Польщі історик вважає і незначну кількість турецько-татарських нападів на українські землі, укладання мирних договорів з Портою (1525, 1530, 1533), запрошення польського короля до Істамбула на свято обрізання синів і весілля дочки у 1538 році [9, с. 29].

Завершується розповідь описом боротьби Роксолани за титул султана для своїх синів та вшанування пам'яті Роксолани в Туреччині [9, с. 30–31].

Певна увага українських радянських дослідників була звернута на питання про шляхи, якими ординці нападали на українські землі. Ця тема розкривалася в статтях Микити Думки [7], Ярослава Кіся [10], в довідкових виданнях радянської доби [26, с. 644; 27, с. 541]. Ще в 60-х роках Микита Думка підготував машинопис наукового повідомлення про ординські шляхи в українські землі [8].

У своїй історичній розвідці Думка подає стислий опис татарських шляхів, указує основні населені пункти на Покутському шляху, який проходив через Коломию, Тлумач, Тисменицю, Єзупіль. У Єзуполі, зазначає дослідник, він розгалужувався у напрямку на Бурштин, Рогатин, Бібрку, Львів. А другий рукав – на Галич, Калуш, Долину, Стрий, Дрогобич, Самбір і в Польщу. Часовий проміжок з 1632 по 1648 рік автор вважає періодом зменшення інтенсивності татарських нападів [7, с. 116–117].

У повідомленні Ярослава Павловича Кіся характеризуються особливості ординських шляхів. Вони не були звичайними дорогами, ні купецькими шляхами, а йшли вододілами, іноді малопомітні, часто широкі із різними змінюваними рукавами. Майже всі татарські шляхи брали свій початок з Перекопу. На Зборів, Залочів, Львів вів Кучманський шлях [10]. Чорний шлях простягався у напрямку Хмільника, Тернополя, Львова [26, с. 498].

Розглянуті дослідження засвідчують, що майже всі татарські шляхи прямували в галицькі землі, де їхнім основним об'єктом був Львів, а далі розходилися в напрямі Польщі та Угорщини.

Важливі аспекти проблеми татаро-турецьких нападів на галицькі землі Руського воєводства висвітлює історик Ярослав Дзира. Він автор текстологічного дослідження польських хронік, яке присвячене виключно татарським нападам, – «Татарські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського» [6]. Як видно з назви праці, в основі її написання твори Мартина (1495–1575) та Іохіма (1550–1599) Бельських і Матвія Стрийковського (1547–1582).

На початку історичної оповіді Дзира повідомляє про соціальне походження Бельських. Указує на їхню причетність до таємних матеріалів королівської канцелярії та рішення сейму, депутатом якого з 1595 року був Іоахім. Обидва Бельські служили у шляхетському війську (Мартин у 1534 р. на Волині), отже, були очевидцями подій. Тому їхні свідчення за XVI ст., коли хроністи писали як учасники подій або на підставі архівних документів, історики вважають найдостовірнішими. Відомості, почерпнуті з усних джерел, а також числові показники вимагають критичного ставлення [6, с. 84–86].

На відміну від Бельських, – пише Я. Дзира, – які не вказують, звідки взято той чи інший факт, Стрийковський робить покликання на історичні праці Яна Длугоша (1415–1480), Бернарда Ваповського, Матвія Меховського (1457–1532) та ін.

Виклад історичних подій здійснюється Дзирою за хронологічним принципом, починаючи з доби монголо-татарського панування з 1202 р. до кінця XVI ст. Перше вторгнення татар у межі Руського воєводства зафіксоване М. Бельським у 1442 році, коли орда дійшла аж до самого Львова, а в 1450 році до Городка й Белза. Великий ясир хан Сахмат набрав біля Львова у 1452 році [6, с. 87, 89–90].

Перша згадка про кількість захопленого ясиру, за спостереженнями Я. Дзири, належить до 1453 року, коли Бельські повідомляють, що орда забрала біля Луцька й Олеська 9 тис. осіб. На думку вченого, ця цифра дає можливість зорієнтуватися в приблизній кількості жертв одного нападу (не рахуючи вбитих) [6, с. 90], тоді як дані Стрийковського і Бельських про 100 тисячний ясир, захоплений семитисячним

військом у 1474 році біля Збаража, Галича, Глинян, Гологор [6, с. 91], виглядає явним перебільшенням. Адже малоімовірною є можливість навіть транспортування до Криму такої маси людей, котра могла лише завдяки своїй кількісній перевазі (більш як у 10 разів), при першій ліпшій нагоді розправитися із супроводом і розбігтися в різні боки. Це повідомлення може вказувати хіба що на більший, ніж звичайно, полон (10-20 тис.).

Завершується опис подій XV ст. турецько-татарськими набігами в Руське воєводство у травні, червні та листопаді 1498 р.

На початку XVI ст. ординці (30 тис. осіб) здійснили напад на міста Ярослав, Ряшів, Радинно та ін. За даними Бельських, це сталося в 1502 році, Стрийковський пише, що в 1503 р. Переглядаючи хроніку татарських вторгнень у першій половині XVI ст., автор наводить свідчення хроністів про масштабні набіги орди (2 тис. осіб) у березні 1515 р. на Тербовлю, а в червні 1516 – в район Буська, звідки 25-30-тисячне військо розійшлося на 40 миль у різні боки для грабежу, а потім подалося в Карпати. Причиною нового нападу, на думку Бельських, була легковажність і ледачість шляхти, тому для покращення оборони вони пропонують почергове несення служби кожним воєводством [6, с. 92–96].

При висвітленні опору турецько-татарським військам Я. Дзира фіксує головні сутички з ординцями, описані на сторінках хронік. Зокрема згадується бій під Тербовлею в 1516 році, де С. Лянцкоронський і Я. Творовський розбили татарський загін із 800 воїнів і звільнили ясир, сутичка біля Підгайців, де зазнав поразки ординський відділ із 500 воїнів. Розповідає про розгром польсько-українських військ (5 тис. осіб) 80 тисячною ордою під Сокалем у 1519 р., знищення турків під Рогатином у 1524 році та битву з татарами під Яворовом у 1589 р. [6, с. 94–96, 97, 101].

Описуючи татарський напад 18 серпня 1589 року, Бельський повідомляє, що ординські загопи спустошили українські землі до самого Львова, сутички з чапудами відбулися біля Буська, Дунаєва, Галича і Яворова. Цікавий епізод знаходить Я. Дзира у хроніці Бельських про участь жінок у боротьбі з татарами. Поголивши голови і одягнувши чоловічий одяг, жінки мужньо билися з нападниками біля Прохницького замку. Далі дослідник зазначає оригінальність тактики вданого відступу, яка принесла ординцям успіх у вересні 1575 року (в ясир потрапило 55,3 тис. осіб) [6, с. 100–101].

Про стратегічне значення татарського походу в липні 1594 р. вказує і той факт, що кримці зовсім не брали ясиру, який просто знищували, бо він міг затримувати рух війська, яке прямувало на допомогу туркам в Угорщину. Проходячи через Покуття, татари спалили міста Снятин, Тлумач, Тисменицю, Галич, Калуш, Долину, а біля Самбора навіть ухилились від бою, щоб виграти час, і поспіхом найважчою дорогою через Хуст рушили на Закарпаття [6, с. 101].

Підсумовуючи свій виклад, Я. Дзира робить висновок, що татаро-турецькі напади на українські землі були серйозною перешкодою нормальному розвитку матеріальних і духовних сил народу; призводили до незліченних людських втрат (лише в ясир за даними дослідника потрапило 564 тис. 074 особи); набіги стали причиною спустошення і знелюднення багатьох міст і сіл, призвели до втрати видатних пам'яток національної культури [6, с. 86, 102]. Усього за підрахунками автора за період із XIII–XVI ст. в Україну було вчинено 80 нападів, але ця цифра відносна, оскільки хроністи фіксували не всі наскоки турків і татар [6, с. 102], а, очевидно, лише ті, про які мали певні відомості.

Цікаві матеріали з історії боротьби проти татарських і турецьких набігів опублікували прикарпатські історики у збірнику, присвяченому 500-річчю українського козацтва, що вийшов у 1992 р. Тези доповідей міжвузівської конференції містять деякі повідомлення, що стосуються зазначеної тематики. Проблеми боротьби проти татарських набігів певну увагу приділили історики Олександр Марущенко та Ярослав Іванович Кісь. Марущенко у співавторстві із Ігорем Орихівським подали тези про стан вивчення Миколою Костомаровим питання боротьби козацтва проти турецько-татарського наступу на українські землі [17]. Джерельною основою висвітлення

порушеної Костомаровим проблеми, констатують автори, були не тільки історичні документи, а й численні фольклорні пам'ятки (історичні пісні, думи, перекази). Дослідники стверджують, що Костомаров на основі незаперечних фактів вдало розкрив значення боротьби козацтва проти османської і татарської експансії, справедливо вважаючи вдалі дії козаків як успіх національних збройних сил у боротьбі із зовнішнім ворогом. Висновок М. Костомарова аргументований аналізом військового мистецтва козаків, розглядом таких специфічних питань, як організація збройних сил, стратегія і тактика козаків, характеристикою озброєння козацького війська. Важливим, на думку істориків, є висновок Костомарова про те, що козацтво було не тільки військовою, але й значною політичною силою в міжнародних відносинах того часу [17, с. 66].

Серед матеріалів збірки привертає увагу й джерелознавче повідомлення Я. І. Кіся про початки боротьби козацтва з татаро-турецькою агресією у XV ст. [11]. Історик вважає, що саме рішучі дії козаків стримували войовничі наміри Кримського ханства і Туреччини. Серед авторитетних джерел, які висвітлюють ворожі набіги, автор вважає «Хроніку Польщі» Мартина та Іоахіма Бельських [11, с. 57]. Важливим джерелом для вивчення цієї проблеми, на думку дослідника, також є літописні джерела, які повідомляють про активну боротьбу з татарами в середині XV ст. старости Віндики з-під Львова, Теодора Бучацького на Волині, Матвія старости із Меджибожа [11, с. 57] та ін. Поряд зі згаданими наративами до найдавніших історичних джерел про боротьбу козаків з татарами історик відносить і документи, опубліковані в багатотомному збірнику «Архив Юго-Западной России». Матеріали цієї збірки містять відомості про захист волинської землі від татар князем С. Гольшанським у 1491 р., похід козаків на чолі із черкаським староствою і князем Б. Глинським на Очаків у 1493 р., перемогу К. І. Острозького над татарами і звільнення невільників під Очаковом у 1497 р. [11, с. 58].

На основі наведених джерел автор дійшов висновку про те, що козацтво заявило про себе як про військову силу, здатну дати відсіч ворогові, що саме «волинці», «черкаські», «місцеві люди», більшість яких склали козаки, були справжніми захисниками української землі [11, с. 58].

Матеріали Я. І. Кіся, присвячені зазначеній темі, знаходимо й у збірнику наукової конференції, присвяченій 1100-річчю Галича (1998). Повідомлення дослідника стосується татаро-турецького лихоліття на галицьких землях XV–XVI ст. [12]. Визначаючи чинники татарських набігів, Я. І. Кісь справедливо стверджує, що «в умовах загрози ординського спустошення українські землі були надійним щитом («буфером») захисту країн Східної Європи від турецького вторгнення» [12, с. 35].

Успіх ординцям під час їхніх набігів, на думку дослідника, забезпечувала добре відпрацьована тактика раптових грабіжницьких набігів у густозаселені райони Покуття, спустошивши яке, татари відкривали собі шлях углиб Руського воєводства і польських етнічних земель [12, с. 35].

Спираючись на матеріали хроніки Мартина Бельського, початком ординських вторгнень автор вважає 1574 р., коли татари дійшли до Галича, Кам'янця, Збаража. А першим турецьким вторгненням – похід османів у квітні 1498 р., власне, то був спільний турецько-татарський напад [12, с. 35–36].

На завершення повідомлення дослідник дає хронологічний перелік татарських набігів (листопад 1498, 1516, 1520, 1524, 1589, 1594 рр.). У листопаді 1498 р. нападники також досягли Галича і Дрогобича, а в серпні 1589 р. між татарами і польськими жовнірами відбулася збройна сутичка біля Галича, хоча остаточно ординці були розбиті на зворотному шляху на півдні країни [12, с. 35–36].

Яскравим віддзеркаленням стану вивчення зазначеної проблеми на зорі незалежності України є дослідження львівського історика Ярослава Дашкевича. Вартісною узагальнювальною працею ученого, дотичною ворожих наїздів, є історико-методологічна його розвідка, присвячена демографічним втратам населення унаслідок турецьких і татарських набігів на Україну в XV–XVII ст. [5].

Актуалізуючи проблему, історик зауважує, що ясир з України протягом сторіч був причиною велетенських втрат населення й активних міграційних зрушень, вка-

зується, що об'єктом самостійних історичних досліджень зазначена проблема стала порівняно недавно [5, с. 40].

«Успішне розв'язання дослідницьких питань, на думку вченого, залежить від впорядкування докладного каталогу татарських нападів на Україну, з визначенням їхньої хронології, напрямків і шляхів походів, території охоплення, чисельності напасників, і ясиру – захопленого або звільненого, кількості знищених та пограбованих міст, містечок і сіл» [5, с. 41].

Окресливши в загальних рисах джерельну базу досліджень проблеми ясиру, дослідник, услід за турецьким істориком Мустафою Наїма, причиною наїздів вважає демографічне перенаселення Криму. Розглядаючи татарські напади як справжній промисел, Я. Дашкевич докладно характеризує тактику нападників та систему оповіщення. Одним із сигналів про завершення вибирання ясиру був дим і вогонь палаючих українських міст і сіл. Далі мовиться про транспортування невільників. У разі наближення переслідувачів, які могли відбити ясир, невільників знищували. Вдалим похід вважався тоді, коли татарський воїн приводив із походу не менше 25 невільників [5, с. 42, 43].

За чисельністю учасників нападу Я. Дашкевич визначає категорії нападів: великі походи здійснювали армії, очолювані володарями, – це були операції стратегічного значення. Середніми за розмірами треба вважати вторгнення силами в 20–30 тис. воїнів, невеликими – в 2–3 тис. вершників, дрібними 100–300 осіб. «Але чисельність напасників, – застерігає історик, – неможливо механічно спроектувати на величину ясиру» [5, с. 43].

Необ'єктивними, на думку дослідника, є свідчення джерел про втрати під час боїв з татарами, коли хроністи часто перебільшували число розбитих і применшували кількість власних військ. «Кожне число, – зауважує Я. Дашкевич, – вимагає особливого підходу, що полягає у визначенні всіх супутніх чинників» [5, с. 43].

Підсумовуючи, учений зупиняється на наслідках татарського лихоліття. Систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення. Цілі території перетворювалися на незаселені, спустошені землі. Напади вплинули на зміну соціальної та етнічної структури населення України. Населення тікало до Молдавії, де загроза нападів була меншою, а на спустошених місцях з'являлися переселенці із перенаселеної Мазовії. Ясир із України сприяв збільшенню українського населення в Криму та його відносній українізації. Загальні втрати населення українських земель за досліджуваний період обчислені Я. Дашкевичем, сягають 2–2,5 млн схоплених і вбитих [5, с. 45–46].

Загалом дослідження Я. Дашкевича засвідчує, що проблема ясиру потребує подальшої розробки й ретельного опрацювання низки питань, а саме: упорядкування й систематизації хронології турецьких і татарських набігів, моделювання їхньої типології, вироблення об'єктивних критеріїв обчислення чисельності нападників і людських втрат, спричинених набігами, матеріальних збитків, завданих нападами тощо.

Певні дослідження історії турецьких і татарських наїздів на Галицьку землю у XV–XVII ст. були проведені Володимиром Грабовецьким у контексті написання ним багатотомної «Історії Прикарпаття» та нарисів із минулого окремих населених пунктів краю. Огляд творчих напрацювань історика до 1997 р. здійснено в окремій нашій статті [25]. Продовжуючи наукові розробки історії прикарпатських поселень, автор ще не раз зупинявся на питанні татарського лихоліття в краї [2, с. 23–29; 89–92; 3, с. 44].

1100-річному ювілею Галича була присвячена публікація історичної оповіді Івана Левицького (1850–1913) «Поразка татарів під Мартиновом у 1624 р.» (1882) з історичною передмовою Богдана Гавриліва, Ярослава Кіся та Василя Педича [1]. Стисло охарактеризувавши значення джерельних відомостей «Хроніки Польщі» Мартина та Іоахіма Бельських та істориків, які попередньо торкалися проблеми татарських набігів (Д. Яворницького, М. Драгоманова, В. Грабовецького, Я. Кіся), автори подали стислий огляд хронології нападів орди (1498, 1516, 1589, 1594 (у книзі помилково зазначено 1584 р., тоді як має бути 1594), 1612, 1618, 1621, 1624 рр.). Далі

дослідники констатують, що в першій чверті XVII ст. татари вчинили 32 зимових і літніх набіги. Їхню увагу акцентовано на перемозі, здобутій козацьким і польським військом, шляхетським ополченням над татарами під Мартиновом, що поблизу Галича, 20 червня 1624 р., схарактеризовано тактику воєнних дій ординців і долю невільників [1, с. 3–7].

У другій частині передмови подано біографічні відомості про І. Левицького та його працю над «Галицько-руською бібліографією» і бібліографічним словником видатних діячів Галичини і лише один абзац присвячено нарисові про перемогу польсько-козацьких військ гетьмана Станіслава Конецпольського (1591–1647) під Мартиновом у 1624 р., у наслідок якої звільнено велику кількість дітей [1, с. 8–10].

Загалом розглянута передмова має характер краєзнавчої розвідки, у її історичній частині відсутні підрядкові посторінкові покликання на джерела. Оповідання І. Левицького автори вважають документальним нарисом, при цьому не аргументуючи підстав для такого твердження. На наш погляд, ця переможна битва над татарами вартує ґрунтовнішої історичної студії.

Питання соціально-демографічних наслідків ворожих вторгнень торкався львівський історик Петро Сіреджук. Досліджуючи процес заселення Галицької землі у XIV–XVIII ст., автор на основі актового матеріалу підготував низку статей [21–24], у яких робиться висновок про те, що одним із найтрагічніших наслідків татаро-турецьких нападів на галицькі землі була втрата міськими поселеннями статусу міст, припинення міського життя взагалі. Так, наприклад, було з містечком Нижнів, у якому на цілих 80 років завмерло міське життя, після чого населений пункт отримав статус села [21, с. 107].

Виникнення міст дослідник пов'язує з оборонними потребами та розвитком промислів. Дає перелік назв міст і дат спустошення їх ординцями [21, с. 106–109].

Історик, простежуючи стан заселення Снятинщини у XVI–XVIII ст., приходять до висновку, що саме турецько-татарські напади та епідемії були головними причинами низького рівня залюднення цього краю. Висновок аргументовано хронологією потерпіла від нападу татар у 1589 р. А в 1603 р. татари спустошили села Баранів-Келихів, Ганьківці, Задубрівці, Новоселицю, Олешків, Тулуків та місто Олександрію. Під час нападу 1609 р. ординцями були повністю знищені Попельники, Смуків, Хлібичин. У 1620 р. здобиччю орди стали міста Заболотів, Кулачківці, Снятин, сплюндровано села Борщів, Іллінці, Новоселиця [24, с. 53].

Спустошливим був набіг татарської орди у 1626 р., під час якого збитків зазнали колишнє містечко (тепер село Стецева), а село Підвисоке зовсім знесене з лиця землі. Під час ординського наїзду мурзи Бека у 1691 р. урочищами стали села Будилів, Драгасимів, Завалля, Княже, Русів, Стецева, Тучапи і Франківці. А у селі Микулинці уціліло тільки 4 родини [24, с. 54]. Загалом лише в зазначені роки ординці спустошили на Снятинщині 24 населених пункти.

Із досліджень автора видно, що ординські набіги завдавали не лише економічних збитків, а були й серйозним фактором значних демографічних втрат прикарпатського краю, низка поселень припинила своє існування, перетворившись на звичайні урочища, інші втратили колишній статус міст.

Сьогодні питанням ординських і османських вторгнень на Прикарпаття активно цікавиться учений-етнограф Михайло Паньків. Він автор книги «Текла кровця по Україні» [18], у якій на основі зібраних топонімів, легенд, переказів і пісень висвітлено татарські напади на Прикарпаття в XV–XVIII столітті. Вартісна праця вченого «Текла кровця...», заснована на результатах польових досліджень і фольклорних джерелах, буде розглянута в окремій розвідці.

Є у творчому доробку історика дослідження під назвою «Татарське лихоліття на Тлумачині», присвячене 800-літньому ювілею міста Тлумача [19]. Основою джерельного підтвердження наведених автором фактів є народні перекази та історичні дослідження попередників. Суттєво доповнити джерельну базу дослідження могли б також матеріали люстрацій Галицької землі, археографічні публікації документів,

праці Садока Баронча й польських істориків та ін. Свою оповідь автор розпочинає з княжих часів, згадуючи про монгольське нашествя на українські землі в 1239–1241 рр. Але основні події розвідки охоплюють другу половину XV – початок XVIII ст., однак в дійсності хронологія описуваних подій завершується 1699 роком. Автор переконаний, що це була 300-літня війна українців і татар, яку дослідник трактує як прояв геноциду щодо українців [19, с. 19, 23]. Певною мірою можна погодитися з автором, оскільки під час ворожих нападів помітними були ознаки знищення генофонду України, які чітко проявлялися в захопленні ясиру, в поневоленні молодих та знищенні малолітніх і літніх людей.

Важливим чинником проникнення ординців у Галицьку землю, на думку автора, є недостатня військова захищеність цих теренів, при цьому найвразливішими були мешканці сільських поселень (*наявні укріплені двори не могли гарантувати безпеки.* – **І. Т.**), тоді як міщани мали змогу заховатися за мурами замків і фортець [19, с. 19].

Докладно висвітлює автор ординські шляхи на Прикарпаття (Моравський, Чорний, Кучманський), але найпривабливішим для степовиків був Волоський або Золотий шлях, бо забезпечував нападникам найбільшу здобич. Цей шлях називається ще й Покутським, бо проходив через територію Покуття. Татари, виступивши із Буджацького степу, йшли правим берегом Дністра через Бессарабію до Снятина, а далі – на Городенку, Обертин, Тлумач, Тисменицю. Інший його рукав скеровано на Коломию, Тлумач, Тисменицю, Єзупіль, Галич, тобто був паралельним Галицькому соляному шляхові. Із Галича головний напрям Покутського шляху спрямовано на Бурштин, Рогатин, Львів. Інше його відгалуження із Галича проходило на Калущ, Стрий, Дрогобич, Самбір, Львів [19, с. 19; 7, с. 116–117].

Отже, цей татарський шлях проходив найбільш густозаселеними районами Галицької землі й замикався на воєводському центрі – Львові. Обидва його напрямки з різних сторін охоплювали Тлумаччину.

За спостереженнями дослідника, менш вразливими були наддністрянські села, захищені мережею оборонних замків (Михальчівський (1439 р.), Чернилецький (поч. XVII ст.), Раковецький (1639 р.), Палагицький (поч. XVI ст.), Нижнівський (1531 р.) та ін. Друга лінія оборонних замків включала Вовчківський (кін. XVII ст.), Гвіздецький (1526 р.), Корчаківський (Отинійський) (1610 р.), Обертинський (кін. XVII ст.), Тлумацький (XV ст.) [19, с. 19–20].

Найбільше татарських нападів, на думку Михайла Паньківа, відбувалося вздовж середньої смуги Прикарпаття від Карпат до Городенки, Вікна, Обертина, Тлумача, Чешибісів (Єзуполя). Ця смуга була найбільш залюднена, із розвинутим землеробством і тваринництвом, ремеслами і промислами, багатими містами й містечками. Провідниками нападників були цигани, які добре знали розташування покутських сіл [19, с. 20].

Далі історик подає хронологію турецьких і татарських набігів 1498–1699 років, але остаточне їхнє припинення пов'язує із захопленням Криму Росією у 1783 р. Найбільшу увагу автора привернули події 1594 р., а от при описі подій 1572 р. дослідник був дещо необачним, зазначивши на сторінці 21, що цього року «війська Яна Собеського розбили ординців...» [19, с. 20–22]. Насправді ж розбити ординців цього року Ян Собеський не міг аж ніяк, бо народився він лише 17 серпня 1629 р. в Олеському замку. За даними історика, під час Хотинської війни 1621 р. нападники завдали збитків багатьом містам і містечкам, спустошень зазнали тоді Жуків і Хотимир [19, с. 23].

Удало описує дослідник і тактику дій ординців під час нападу на українські села й захоплення здобичі, знищення немовлят, долю невільників [19, с. 22–23].

До руйнівних наслідків татарських нападів автор справедливо відносить і втрату міського статусу населеними пунктами краю. До таких належать містечка Вікно, знищене у 1621 р., Жуків і Хотимир, спустошені 1623 р. [19, с. 23].

Далі, спираючись на матеріали топоніміки, історик наводить цікаві відомості про засоби оповіщення населення щодо наближення орди, однією із ознак цього були сполохані птахи, які здіймалися в небо і видавали місцезнаходження нападників. Але найбільш надійними були так звані фігури-стражниці, на яких вартові, помі-

тивши ворога, запалювали сигнальні вогні. Мікротопоніми із назвою «Стражниця» автор розвідки зафіксував у селах Нижнів і Підвербці. Ці споруди встановлювали на спеціальних насипах – могилах, насипаних на рівнинній місцевості в якості підвищення [19, с. 23].

Загалом народні перекази й легенди, топоніми автор справедливо поділяє на реальні, що відповідають історичним подіям і верифікуються іншими джерелами, і нереальні (видумані), коли незрозумілі й призабуті назви місцевостей мешканці сіл і міст штучно пов'язують із татарським лихоліттям. До таких, наприклад, належить романтичний переказ про річку Чорняву, що протікає повз с. Жуків, у якому побутує згадана оповідь, згідно з якою дівчина-красуня ціною власного життя врятувала односельців від татарського полону. Такі оповіді, на думку автора, мають виховне значення [19, с. 23].

За спостереженнями дослідника, відомості мікротопоніміки свідчать про існування оборонних замків у селах Буківна, Грушка, Ісаків, Підвербці. А про татарські набіги на Тлумаччину автором зафіксовано мікротопоніми в десяти селах району [19, с. 23].

Завершуючи дослідження, автор стверджує, що населені пункти в зазначеному часі постійно піддавалися ворожим набігам. Найчастіше нападів ординців зазнавали південні околиці Тлумаччини. Набіги гальмували розвиток продуктивних сил краю. Українсько-татарська війна спричинила появу козацтва – могутньої мілітарної сили, яка була ефективним стримуючим фактором, здатним реально протистояти нападникам [19, с. 24].

Загалом розглянута розвідка є вартісним дослідженням, за посередництвом якої до наукового обігу введено маловідомі джерела фольклорного походження та мікротопоніміки, які, звісно, потребують перевірки й підтвердження історичними документами або археологічними матеріалами.

У цілому вчені Прикарпаття мають певний творчий доробок у дослідженні проблеми турецьких і татарських набігів на Україну. Майже усі розглянуті публікації охоплюють здебільшого терени Галицької землі та інших земель Руського воеводства. Помітним є намагання авторів усталити початковий хронологічний відлік ординських вторгнень. Розглянуті дослідження засвідчують увагу дослідників щодо людських і матеріальних втрат, спричинених нападами. Новацією є залучення до наукового обігу матеріалів ономастики й топоніміки. Більшість дослідників основну увагу звертала на хронологію і перебіг татарських набігів, військові сутички з татарами, захоплення ясиру.

У плані розширення тематики досліджень варто було б також простежити соціально-демографічні та економічні наслідки наїздів для XV–XVI ст. та другої половини XVII ст., втрати пам'яток історії і культури краю та ін.

Важливою справою в подальшому вивченні цієї теми могло б стати створення синтетичної праці, присвяченої історії турецьких і татарських наїздів на українські землі, дослідження археографічної спадщини, узагальнення досягнень зарубіжної україніки із цієї проблеми тощо.

1. Гаврилів Б. М., Кісь Я. І., Педич В. П. Татарське лихоліття на Прикарпатті. Історична передмова до видання І. Левицький «Поражение татаров под Мартиновом в 1624 році» / Б. М. Гаврилів та ін. – Івано-Франківськ, 1998. – 40 с.

2. Грабовецький В. В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку XX ст. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 224 с.

3. Грабовецький В. В. Іванівці. Літопис села над Прутом. До 485-річчя заснування / В. В. Грабовецький. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 255 с.

4. Дашкевич Я. Р. «Історія українського війська» – проблематика, автори, видавці» / Передмова до четвертого репринтного видання // Крип'якевич І. П. та ін. Історія українського війська. – К., 1992. – С. 3–8.

5. Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-

- демографічна проблема / Я. Р. Дашкевич // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – Т. 5. – С. 40–47.
6. Дзира Я. І. Татарські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського / Я. І. Дзира // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83–102.
7. Думка М. С. Татарські шляхи / М. С. Думка // Жовтень. – 1970. – № 2. – С. 114–117.
8. Думка М. С. Про так звані татарські шляхи. Машинопис (1968) // М. С. Думка // Качкан В. А. Хай святиться ім'я твоє. – Львів, 1998. – Кн. 3. – С. 228–238.
9. Кісь Я. П. Легенди і факти про Роксолану / Я. П. Кісь // Архіви України. – 1970. – № 6 – С. 25–31.
10. Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. / Я. П. Кісь // Жовтень. – 1986 – № 4. – С. 134–136.
11. Кісь Я. І. Історичні джерела про початки боротьби козацтва з татаро-турецькою агресією на Україну у XV ст. // 500 річчя українського козацтва і Галичина: матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 57–58.
12. Кісь Я. І. Татарсько-турецьке лихоліття в XV–XVI ст. на Галицьких землях / Я. І. Кісь // Галицька земля: історія та сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 1100-річчю Галича. – Івано-Франківськ : Лілея НВ. – 1998. – С. 34–36.
13. Котляр М. Ф., Кульчицький С. В. Роксолана / М. Ф. Котляр, С. В. Кульчицький // Шляхами віків. Довідник з історії України. – К., 1993. – 380 с.
14. Крип'якевич І. П., Гнатевич Б. П., Стефанів З. П. та ін. Історія українського війська (Від княжих часів до 20-х р. XX ст.). – Львів, 1936. – 288 с.
15. Крип'якевич І. П., Гнатевич Б. П., Стефанів З. П. та ін. Історія українського війська (Від княжих часів до 20-х р. XX ст.) / Упорядник Б. З. Якимович / 4-е вид. змін. і допов. – Львів : Світ, 1991. – 702 с.
16. Кучманський шлях / Радянська енциклопедія історії України : в 4 т. – Т. 2. – К., 1970. – 582 с.
17. Марущенко О. В. Костомаров М. І. Про боротьбу українського козацтва проти турецько-татарської агресії / О. В. Марущенко // 500-річчя українського козацтва і Галичина : матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 65–66.
18. Паньків М. І. Текла кровця по Вкраїні (топоніми, легенди, перекази та пісні про татарські напади на Прикарпаття з середини XV до початку XVIII ст.) / І. М. Паньків. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2013. – 224 с.
19. Паньків М. І. Татарське лихоліття на Тлумачині (друга половина XV – початок XVIII ст.) / М. І. Паньків // Тлумач: історія та сучасність : матеріали / Тлумачської райдержадміністрації та ін. – Тлумач-Івано-Франківськ : Злагода, 2014. – С. 18–25.
20. Ричка В. М., Горішній П. А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» / В. М. Ричка, П. А. Горішній // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 2. – К., 1993. – Т. 5. – С. 280–305.
21. Сіреджук П. С. Містечка, яких немає / П. С. Сіреджук // Жовтень. – 1981. – № 3. – С. 106–110.
22. Сіреджук П. С. Заселення Сколівщини / П. С. Сіреджук // Сколівщина / за ред. С. Павлюка. – Львів : Інститут народознавства НАН України. – 1996. – С. 28–33.
23. Сіреджук П. С. З минулого Косівщини / П. С. Сіреджук // Старожитності Косівщини : історичні нариси / упоряд. Л. Вардзарук. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 3–21.
24. Сіреджук П. С. Народонаселення Снятинщини колись і тепер / П. С. Сіреджук // Наукові записки. Івано-Франківський краєзнавчий музей. – Івано-Франківськ : Місто-НВ. 2003. – С. 47–65.
25. Тимів І. М. Татарщина у дослідженнях академік В. Грабовецького / І. М. Тимів // Матеріали Третьої Прикарпатської історико-краєзнавчої наукової конференції. – Коломия : Вік, 1997. – С. 85–87.

26. Чорний шлях // Радянська енциклопедія історії України : в 4-х т. – К., 1972. – Т. 4. – 576 с.

27. Чорний шлях // Український радянський енциклопедичний словник: в 3-х т. – К., 1987. – Т. 3. – 736 с.

Турецкие и татарские набеги XV–XVII вв. на украинские земли в научных исследованиях ученых Прикарпатья

В статье рассмотрено творческие наработки ученых-историков Львова и Ивано-Франковска по изучению проблемы турецких и татарских набегов на украинские земли в XV–XVII вв. Осуществлено историографический обзор их научных публикаций по обозначенной тематике, проанализировано вопросы, которых касались в своих исследованиях историки, показано особенности развития темы, уточнено отдельные факты, относящиеся к ордынским набегам, обобщено научные наработки ученых, определено направления дальнейших исследований по данной теме.

Ключевые слова: историография, турки, татары, набеги, исследования, опустошения, потери.

Turkish and Tatar invasions to the Ukrainian Territories in XV–XVII centuries as a part of the Precarpathian scientists' investigations

The article represents the creative works of the historians from Lviv and Ivano-Frankivsk. It pays attention to the analysis of the problem of Turkish and Tatar invasions to the Ukrainian territories in XV–XVII centuries.

The article also carries the historical and graphical review of the historians' scientific publications of the certain theme. The questions investigated by the historians are analyzed. The peculiarities of the theme development are mentioned. Some facts, connected with the Horde army invasions are made more exact. The scientists' scientific work is generalized and the directions of the further investigations, in this theme, is determined.

Key words: historiography, Turks, Tatars, invasions, investigation, devastation, casualties

Ірина Петреченко

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст. НА ТЕРЕНАХ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Адміністративно-територіальна реформа 1781 – 1782 рр., ініційована урядом Катерини II, стала одним із кроків на шляху знищення політичної автономії Гетьманщини. У процесі її реалізації було ліквідовано полково-сотенний устрій, і на українські землі було поширено загальноімперський поділ на намісництва (губернії). Більша частина земель Північного Лівобережжя увійшла до складу відкритих у 1782 р. Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, що проіснували до 1796 р. Павло I з метою подальшої централізації влади і встановлення у країні військово-поліцейського режиму ініціював адміністративно-територіальну реформу, в результаті якої у 1796 р. була створена Малоросійська губернія. До її складу увійшли землі Чернігівського, Новгород-Сіверського і частково Київського намісництв. У 1801 р. Олександр I ініціював проведення адміністративно-територіальної реформи, внаслідок якої Малоросійська губернія у 1802 р. була перетворена в Малоросійське генерал-губернаторство, що складалося з Чернігівської і Полтавської губерній.

Ключові слова: адміністративно-територіальна реформа, губернія, намісництво, повіт, адміністративні установи, судові установи.

В останній чверті XVIII ст. російський уряд провів цілий комплекс заходів, наслідком яких стали остаточне знищення політичної автономії Гетьманщини і повна інтеграція Лівобережної України до складу Російської імперії. Імператриця Катерина II, метою програми державного будівництва якої була добре регульована унітарна держава, 10 листопада 1764 р. видала указ, згідно з яким було остаточно скасовано політичний інститут гетьманства й управління Лівобережною Україною доручено Другій Малоросійській колегії на чолі з президентом П.О. Рум'яцевим [1, с. 961–962]. Наступним кроком інкорпоративної політики Москви стала уніфікація адміністративного і судового устрою Гетьманщини відповідно до загальноімперського.

У 1775 р. Катерина II започаткувала радикальну адміністративну реорганізацію Російської імперії у цілому. Попередня практика показала, що центральні органи влади з огляду на великі розміри держави не у змозі дієво та оперативно управляти окремими, насамперед віддаленими, її регіонами. Відтак, місцеві адміністрації повинні були перебрати на себе частину функцій урядових інституцій. 7 листопада 1775 р. було оприлюднене «Учреждение для управления губерний Всероссийской империи», яке поклало початок проведенню адміністративно-територіальної реформи в масштабах всієї імперії. Закон стандартизував розміри новоутворюваних губерній (намісництв) і повітів, а також чітко визначав права і обов'язки місцевих органів управління [2, с. 229–304]. Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися з урахуванням кількості населення, яке підлягало оподаткуванню: у кожній губернії мало мешкати від 300 до 400 тисяч чоловік, а у кожному повіті – від 20 до 30 тисяч.

У відповідності з новим адміністративно-територіальним поділом створювалися губернські, повітові і міські установи, які у свою чергу поділялися на адміністративні, фінансові й судові. Губернські установи відповідали центральним інституціям Російської імперії і на місцях перебирали на себе частину функцій останніх. До числа губернських адміністративних установ відносилися намісницьке (губернське) правління, казенна палата, приказ громадської опіки та канцелярія губернського землеміра. Судовими установами губернського рівня були дві палати цивільного і кримінального суду, три станових суди другої інстанції (верхній земський суд, губернський магістрат і верхня розправа) та совісний суд.

Повітові адміністративні установи були представлені нижнім земським судом, повітовим казначейством, а також посадовцями: повітовим предводителем дворянства, капітаном-ісправником, землеміром і лікарем. Судові установи повітового рівня представляли суди першої інстанції. Ними були повітовий суд, дворянська опіка і нижня розправа. Міську адміністрацію очолював городничий або комендант, а судочинство над міщанами вершили городовий магістрат, городовий сирітський суд, ратуша у посадах і словесні суди у частинах міста.

Фундаментом провінційної реформи мала стати чітка і розвинута система громадського порядку та судочинства. Відтак у новому адміністративно-територіальному апараті на всіх рівнях кількісно переважали судові установи.

Згідно з «Учреждением для управления губерній», на чолі кожної губернії мав стояти генерал-губернатор. Але зазвичай генерал-губернатор ставав імператорським намісником відразу у двох, а то й трьох губерніях. Він зосереджував у своїх руках надзвичайно широкі повноваження: керував місцевими установами, був начальником всієї поліції, командував місцевими військами, здійснював нагляд за збором податків, рекрутськими наборами і т. ін. На генерал-губернатора були покладені й судові функції: він затверджував рішення по кримінальним справам, міг призупиняти виконання рішення суду, передавати його на розгляд Сенату й т. ін.

Головним органом губернії було намісницьке правління, на чолі якого стояв генерал-губернатор, а до складу входили губернатор і два радники. Компетенція намісницького правління була достатньо широкою: воно доводило до відома місцевих установ укази імператора, Сенату та інших центральних урядових інституцій і здійснювало нагляд за їхнім виконанням, йому підпорядковувалися всі станові суди і повітова поліція. Вищим фінансовим органом у губернії була казенна палата. Її очолював віце-губернатор або директор економії. У віданні палати були прибутки і витрати по губернії. У структурі губернської адміністрації створювалася абсолютно нова за своїм характером установа – приказ громадської опіки, у відання якого ввірялися народна освіта, охорона здоров'я, громадська благодійність і тюремні заклади.

Вищими судово-апеляційними установами у губернії були дві судові палати – палата цивільних справ і палата кримінальних справ. Кримінальні справи з метою контролю та остаточного затвердження в обов'язковому порядку мали надходити з нижніх судів у палату кримінальних справ. Право подавати апеляцію в палату цивільних справ визначалося ціною позову не нижче 100 рублів і внесенням застави в тій же сумі. У межах кожної губернії також діяли три станові суди другої інстанції: верхній земський суд, який судив дворян, губернський магістрат, під юрисдикцією якого були міщани, і верхня розправа, що здійснювала судочинство над вільними селянами. Кожний з цих судів складався з двох департаментів, що відповідали за кримінальні та цивільні справи. У зв'язку з цим кожен з станових судів мав двох голів, а до складу суду входили від 6 (у губернському магістраті) до 10 (у верхньому земському і верхній розправі) засідателів, які на відповідних зборах обиралися на три роки. У структурі судових установ губернського рівня окреме місце займав совісний суд, до складу якого входили суддя і шість засідателів. Цей суд розглядав кримінальні і цивільні справи представників усіх станів і підпорядковувався генерал-губернатору. Мета совісного суду полягала в тому, щоб по можливості примирити тих, між ким виникла судова тяганина, і в такий спосіб зменшити кількість справ, що надходили в інші судові установи.

З метою контролю за діяльністю губернських установ вводився інститут прокуратури. На чолі прокуратури стояв губернський прокурор, який підпорядковувався генерал-губернатору. Під наглядом губернського прокурора також перебували в'язниці. Прокурор мав слідкувати за своєчасним розв'язанням справ тих осіб, які перебували під вартою.

Виконавча влада в межах повіту належала нижньому земському суду, до складу якого входили капітан-ісправник і 2 – 3 засідателі. Ця установа виконувала розпорядження керівництва губернії, здійснювала поліцейські функції, зокрема, нагляд за виконанням законів, розшукувала селян-втікачів. Капітан-ісправник міг вживати всіх необхідних заходів для встановлення порядку, а також проводити попереднє слідство. Капітан-ісправник і нижній земський суд безпосередньо підпорядковувалися намісницькому правлінню.

Судовими установами у повіті були повітовий суд і нижня розправа. До складу повітового суду, як і нижнього земського, місцеве дворянство обирало суддю і двох засідателів. Компетенція повітового суду охоплювала справи кримінальні й цивільні. При повітовому суді було створено особливу установу – дворянську опіку. До її складу входили повітовий суддя, засідателі повітового суду і предводитель дворянства, який у ній головував. Головна функція дворянської опіки – турбота про дворянських вдов і малолітніх сиріт. Ще одна судова установа повітового рівня – нижня розправа – запроваджувалася лише у тих повітах, де чисельність державних селян становила 10 – 30 тисяч чоловік, але і у цьому випадку питання про відкриття нижніх розправ віддавалося на розсуд губернатора. Суддя, який очолював нижню розправу, призначався губернським правлінням «из чиновних людей».

«Учреждение для управление губерний» 1775 р. у самостійну адміністративну структуру виокремило місто, управління яким здійснювали городничий або комендант, городовий магістрат, при якому діяли городовий сирітський суд, словесний суд і ратуша у посадах. Компетенція городничого була аналогічною до компетенції капітана-ісправника. У виконанні своїх обов'язків городничий спирався на військову силу – «штатну команду», яка використовувалася як для підтримання «общественной безопасности і порядка», так і для караульної служби. Головна судова установа міста – городовий магістрат складався з двох бурмистрів і чотирьох рагманів, які обиралися міщанами. Його функції були тотожні до тих, що їх виконував повітовий суд. Функції ж городового сирітського суду були подібними до функцій дворянської опіки.

Отже, внаслідок губернської реформи, що почала запроваджуватися імперським урядом у 1775 р., відбувалася максимальна централізація влади в руках генерал-губернатора, який був імперським намісником на місцях, а розгалужена система місцевих органів влади з залученням до їхнього складу місцевих дворян дозволяла успішно виконувати рішення уряду і контролювати всі сфери життя суспільства.

Апробувавши реформу на безпосередньо російських теренах, Катерина II поширила чинність «Учреждения для управления губерний» на українські землі. 24 травня 1779 р. імператриця наказала П. О. Рум'янцеву, якого у листопаді 1775 р. було призначено генерал-губернатором Лівобережної України, розпочати підготовку до адміністративно-територіальної реформи, що передбачала знищення полковосотенного устрою і запровадження на Лівобережній Україні загальноімперського поділу на намісництва та повіти [3, с. 247]. Допомогати П. О. Рум'янцеву мав щойно призначений Катериною II малоросійський губернатор А. С. Милорадович [4, арк. 1 а; 5, арк. 120; 6].

Саме А. С. Милорадович здійснив основний комплекс заходів, пов'язаних з підготовкою адміністративно-територіальної реформи на теренах Лівобережної України. Зокрема, впродовж другої половини 1779 – першої половини 1781 рр. малоросійський губернатор разом зі спеціально створеною комісією, до складу якої увійшли канцеляристи Малоросійської колегії та представники козацької старшини, здійснив всебічний опис Лівобережної України, провів облік її населення [7, с. III–XVIII; 8; 9]. А. С. Милорадович на місці з'ясував, як краще здійснити поділ краю на намісництва, а останніх на повіти. Відомо, що 16 жовтня 1780 р. Катерина II наказала П. О. Рум'янцеву «для предполагаемого... устройства в Малой России образа управления от 7-го ноября 1775-го года осмотреть на месте удобность разделения сего края

на три губернии и оных на округи по числу жителей, назначить города губернские и уездные» [10, арк. 285–286]. П. О. Рум'янцев виконання цього завдання, як і багатьох інших, переклав на малоросійського губернатора, якому він, схоже, повністю довіряв [11, арк. 2–3; 22, арк. 50–52].

У процесі об'їзду А. С. Милорадович також з'ясував, як краще здійснити поділ краю на намісництва і повіти [12, арк. 285–286; 13, арк. 2–3; 14, арк. 50–52]. Адміністративними центрами майбутніх намісництв, на думку генерал-губернатора Лівобережної України П. О. Рум'янцева, мали стати міста Київ, Чернігів та Новгород-Сіверський, «как в разсуждении их древности и знатности по бывших в них княжениям, так преимущественного их пред прочими здешними городами положения при знатных реках, выгодного для торговли» [15, арк. 1–3 зв.].

16 вересня 1781 р. вийшов імперський указ про створення у межах Лівобережної України трьох намісництв – Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського [16, с. 246–247]. Принагідно зауважимо, що територія сучасної Чернігівської області почасти охоплює землі, які в останній чверті XVIII ст. входили до складу як Чернігівського, так і Новгород-Сіверського й Київського намісництв. На початку 1782 р. реформа була фактично введена у дію: 9 січня відкрили Київське намісництво, 19 січня – Чернігівське, а 27 січня – Новгород-Сіверське [17, арк. 1–2; 18, арк. 1; 19, арк. 221–221 зв., 238–238 зв., 250–251]. Урочистості з нагоди відкриття, зокрема, Чернігівського намісництва, що тривали з 18 по 23 січня 1782 р., супроводжувалися церковними богослужіннями, військовими парадом, бенкетами, балами, феєрверками та масовими народними гуляннями [19, арк. 239–249 зв.; 9, арк. 1–12].

30 вересня 1781 р. на чолі Чернігівського намісництва Катерина II поставила губернатора А. С. Милорадовича [10, арк. 2; 20, арк. 479; 21, арк. 117]. На цій посаді він залишався упродовж усього часу існування намісництва. Новгород-Сіверське намісництво очолювали у 1782 – 1783 рр. І. В. Журман, у 1785 – 1792 рр. І. Б. Бібіков, у 1793 – 1794 рр. Я. В. Завадовський, у 1795 – 1796 рр. Л. С. Алексєєв. Чернігівський, новгород-сіверський та київський губернатори підпорядковувалися генерал-губернатору, який представляв вищу виконавчу владу у Київському, Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах. 13 червня 1781 р. імператриця Катерина II призначила П. О. Рум'янцева довічним генерал-губернатором Лівобережної України [20, арк. 335–336 зв.]. Щоправда, на початку 1790-х рр. останній через поважний вік та поганий стан здоров'я фактично відійшов від справ. Відтак, у 1790 – 1793 рр. обов'язки генерал-губернатора Лівобережної України виконував М. М. Кречетніков, а у 1793 – 1794 рр. – Й. А. Ігельстром [22, с. 66, 68].

Кожне з трьох намісництв поділялося на 11 повітів. Зокрема, Чернігівське намісництво складалося з Чернігівського, Городнянського, Березнянського, Борзнянського, Ніжинського, Прилуцького, Лохвицького, Глинського, Роменського, Гадяцького та Зіньківського повітів. Новгород-Сіверське намісництво складалося з Новгород-Сіверського, Погарського, Стародубського, Мглинського, Глухівського, Кролевецького, Конотопського, Коропського, Сосницького, Новоміського та Суразького повітів [16, с. 24–247; 23, с. 128–129]. Новий територіальний поділ повністю ігнорував попередній полково-сотенний. Так, до Чернігівського намісництва повністю чи частково увійшли 70 сотень Київського, Чернігівського, Ніжинського, Стародубського, Прилуцького, Лубенського і Гадяцького полків [23, с. 150–153].

Станом на 1786 р. у Чернігівському намісництві нараховувалося 2143 населених пункти: 11 міст, 26 містечок, 416 сіл, 243 деревні, 40 слобід, 1393 хутори та ін. У них мешкало 746850 осіб (376343 чоловіки та 370507 жінок) [23, с. 154, 186–188, 196].

Адміністративним центром намісництва було місто Чернігів. У 1786 р. тут налічувалося 3924 жителі. Слід зазначити, що за кількістю мешканців Чернігів поступався не тільки сусіднім губернським центрам – Києву і Новгороду-Сіверському, а й переважній більшості повітових міст Чернігівського намісництва, зокрема, Ніжину, Зінькову, Березній, Борзні, Прилукам, Лохвиці та Ромнам [231, с. 291–292, 305–306]. У Чернігові розмістилися 17 адміністративних і судових установ губернського та міського рівнів, у яких працювало 89 осіб [23, 176–184, 305–307].

9 квітня 1784 р. царський уряд своїм указом затвердив мундири для урядовців намісництв Російської імперії. Згідно з указом, уніформою чиновників, зокрема Чернігівського намісництва, ставав «кафтан красной с черными бархатным воротником и косыми обшлагами, с 4 по разрезу пуговицами; подбой и камзол белые, пуговицы также белые. На кафтане посажены оне на обеих сторонах гнездами, и карманы косые». Для порівняння форма урядовців Новгород-Сіверського намісництва мала такий вигляд: «кафтан красной с бледнозелеными бархатными лацканами, воротником и разрезными обшлагами, с 4 по разрезу пуговицами; подбой черной, камзол белой, пуговицы желтыя. Оставлен старой» [24, с. 90, 92].

Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва проіснували до 1796 р. Після смерті імператриці Катерини II до влади у Росії прийшов її син Павло I. З метою подальшої централізації влади і встановлення у країні військово-поліцейського режиму він ініціював проведення у країні адміністративно-територіальної реформи. Згідно з указом Павла I від 30 листопада 1796 р «О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним порядкам», створювалася Малоросійська губернія, в межах якої фактично була відтворена історична територія Лівобережної Гетьманщини [25, с. 212–213]. До складу губернії увійшли землі Чернігівського, Новгород-Сіверського, частково Київського та Катеринославського намісництв. Чернігів став губернським містом. Намісники і намісницькі правління були ліквідовані, проте останні деякий час функціонували з метою передачі справ.

Виконавча влада в губернії належала Малоросійському губернському правлінню на чолі з губернатором. На посаду останнього у 1796 р. було призначено С. К. Вязмітінова, який здійснив підготовчу роботу з метою проведення нових адміністративно-територіальних перетворень. Як зазначив С. К. Вязмітінов пізніше у своєму «Рапорті» до Сенату від 12 грудня 1801 р., Малоросійську губернію було сформовано у 1796 р. з 11 повітів колишнього Чернігівського намісництва, 11 повітів Новгород-Сіверського, 6 з половиною повітів Київського та 4 повітів Катеринославського намісництв «да двух полууездов той же губернии от Константиноградского и Александровского отделенных, составляя вообще 31 и три части уездов» колишніх намісництв. Сенатським указом від 29 серпня 1797 р. Малоросійську губернію було поділено на 20 повітів, центрами яких з ініціативи управляючого Малоросійською губернією І. П. Салтикова було визначено Полтаву, Кременчук, Хорол, Гадяч, Ромни, Лубни, Золотоношу, Пирятин, Прилуки, Козелець, Ніжин, Чернігів, Сосницю, Конотоп, Глухів, Новгород-Сіверський, Мглин, «містечко или посад» Зінків [25, с. 709]. Кількість населення у Малоросійській губернії становила 1161383 чоловік, тобто у повітах мешкало від 50 до 70 тисяч чоловік [26, с. 6].

Проводячи реформу, російський уряд значно спростив систему місцевих установ, особливо судових. Зокрема, на теренах Лівобережної України, згідно з указом Павла I, у 1796 р. були відкриті Генеральний суд, члени якого обиралися українськими дворянами, а в повітах – земські (для цивільних справ) і підкоморські (по межових справах) суди.

Новий поштовх адміністративно-територіальним реформам на українських теренах дали чергові зміни, що відбулися у політичному житті Російської держави. Правління Павла I завершилося 11 березня 1801 р. державним переворотом, який звів на престол його сина Олександра I. Маніфест нового царя проголошував повернення до часів правління Катерини II. Олександр I провів контрреформу, яка, щоправда, не була такою радикальною, як у 1796 р., і повітового поділу не торкнулася. Імперський указ від 9 вересня 1801 р. передбачав розподіл величезної Малоросійської губернії на дві губернії та утворення подвійного «комплекту» урядовців, подвійного поліцейського та судового апарату. В указі зазначалося про труднощі й незручності «отправления правосудия» та «действий земской полиции», про необхідність «соразмерного распределения» виконавчої влади «относительно к пространству земли, населению ея и нуждам обывателей». Ці обставини були «познаны из опытов и наблюдений, в продолжении многих лет собранных» [27, с. 775].

Призначений у вересні 1801 р. «к управлению в двух Малороссийских губерниях гражданскою частию» С. К. Вязмітінєв надіслав 11 грудня 1801 р. Малоросійському губернському правлінню «Предложение»: на виконання указу від 9 вересня 1801 р. одне з губернських міст мало бути розташоване в північній, а друге – в південній частинах колишньої Малоросійської губернії. «А потому и назначаю, – сповіщав С. К. Вязмітінєв, – первым город Чернигов по которому именоваться имеет Малороссийская Черниговская губерния; а вторым город Полтаву, по которому станет именоваться Малороссийская Полтавская губерния». Чернігівська губернія відразу стала володаркою всіх органів місцевого управління (вони лишилися їй від Малоросійської губернії). До її складу увійшли повіти (в існуючих межах): Чернігівський, Козелецький, Ніжинський, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Стародубський, Мглинський. Натомість Полтава мала створити всі органи влади згідно з статутом губернського міста. У складі Полтавської губернії були Полтавський, Кременчуцький, Зінківський, Хорольський, Золотоніський, Лубенський, Гадяцький, Пирятинський, Переяславський, Прилуцький і Роменський повіти. До відкриття в Полтаві губернського правління діловодство велося з Чернігова.

У своєму «Рапорті» до Сенату від 12 грудня 1801 р. С. К. Вязмітінєв дещо змінив повітовий склад нових губерній. Зокрема, до Чернігівської губернії додавалися «вновь учрежденные» Городнянський, Новоміський та Борзенський повіти. Указ від 27 лютого 1802 р. «Об учреждении губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской» майже дослівно повторює формулювання «Рапорта» С. К. Вязмітінєва [28, с. 59]. Проте й цей варіант адміністративно-територіального устрою Лівобережжя зазнав змін. Зокрема, згідно з указом від 27 березня 1803 р., в Чернігівській губернії повітовими містами ставали також Остер, Кролевець та Сураж.

Адміністративно-територіальні перетворення, започатковані на теренах Лівобережної України імперським указом від 9 вересня 1801 р., втілювалися на практиці повільно, хоча й були відносно «косметичними» у порівнянні з попередньою реформою 1796 р. Наступні сто років майже не внесли змін до адміністративного поділу, що усталився у регіоні в 1801 – 1802 рр.

1. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. XVI. – 1018+102 с.
2. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XX. – 1054+10 с.
3. Сочинения императрицы Екатерины II. В 3-х т. – СПб., 1850. – Т. 3.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 54, оп. 3, од. зб. 11819, 62 арк.
5. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, од. зб. 13827, 280 арк.
6. Распоряжение графа П.А. Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. – 1888. – № 19. – Часть неофициальная. – С. 4.
7. Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781 рр.) / П. Федоренко // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – К., 1931. – С. III–XXXI.
8. Гринь О. Історія створення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 – 1781 рр. / О. Гринь // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2003. – Вип. 50. – С. 32–37.
9. Петреченко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення / І. Петреченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4–5. – С. 31–42.
10. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, од.зб. 12479, 4 арк.
11. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 1, од. зб. 3, 12 арк.
12. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 13813, 348 арк.
13. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 12739, 10 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, спр. 13818, 334 арк.
15. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА), ф. 13, оп. 1, од. зб. 93, ч. I, 202 арк.
16. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXI. – 954 с.
17. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, од. зб. 1, 61 арк.
18. ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, од. зб. 217, 45 арк.

19. РДАДА, ф. 16, оп. 1, од. зб. 742, 480 арк.
20. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 3, од. зб. 13814, 620 арк.
21. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. І, оп. 1, од. зб. 63505-63607, 252 арк.
22. Туркестанов Н. Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (1777 – 1796 гг.). – СПб., 1869. – 144 с.
23. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851. – 697 с.
24. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXII. – 1178 с.
25. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXIV. – 872 с.
26. Ананьева Т.Б. Передмова / Т. Б. Ананьева //Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С. 5–18.
27. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXVI.
28. ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. XXVII.

Петреченко И.Е. Административно-территориальные реформы последней четверти XVIII – начала XIX вв. на Северном Левобережье

Административно-территориальная реформа 1781 – 1782 гг., которую инициировало правительство Екатерины II, стала одним из шагов на пути ликвидации политической автономии Гетманщины. В процессе ее реализации было ликвидировано полковотенное устройство, и украинские земли по общептерскому образцу были разделены на наместничества (губернии). Большая часть земель Северного Левобережья вошла в состав открытых в 1782 г. Черниговского и Новгород-Северского наместничеств, которые просуществовали до 1796 г. Павел I с целью дальнейшей централизации власти и установления в стране военно-полицейского режима инициировал административно-территориальную реформу, вследствие которой в 1796 г. была создана Малороссийская губерния. В ее состав вошли земли Черниговского, Новгород-Северского и частично Киевского наместничеств. В 1801 г. Александр I инициировал проведение административно-территориальной реформы, вследствие которой Малороссийская губерния в 1802 г. была превращена в Малороссийское генерал-губернаторство, которое состояло из Черниговской и Полтавской губерний.

Ключевые слова: административно-территориальная реформа, губерния, наместничество, уезд, административные учреждения, судебные учреждения.

Irina Petrechenko Administrative-territorial reforms in the Northern left Bank of Ukraine in the last quarter of the 18th beginning of the 19th century

Administrative-territorial reform in 1781 – 1782, which was initiated by the government of Kateryna II, became one of steps on the way of elimination of political autonomy of Getmanschina and complete integration of Left-bank Ukraine to Russian empire. In the process of it's realization Ukrainian land was divided into governor-ruled regions as a part of Russian Empire. Greater part of North Left-bankness territory became a part of Chernihiv and Novgorod-Siverkiy governor-ruled region which were made in 1782, each of them were consisting of 11 districts, which lasted to 1796. With the aim of further centralization of power and establishment of the provost mode in the country Pavlo I initiated administrative-territorial reform as a result of which the Malorosiyskaya province were established in 1796. In 1801 Olexander I initiated the realization of administrative-territorial reform, as a result of that the Malorosiyskaya province in 1802 was regenerated to the Malorosiyskaya governor that consisted of the Chernihiv and Poltava provinces.

Keywords: administrative-territorial reform, province, governor-ruled region, district, administrative establishments, judicial establishments.

Любов Шара

ПОЛОЖЕННЯ 1892 р.: ВПЛИВ ГУБЕРНАТОРА ТА ГУБЕРНСЬКОГО ІЗ ЗЕМСЬКИХ І МІСЬКИХ СПРАВ ПРИСУТСТВІЯ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

Йдеться про вплив очільника коронної адміністрації та Губернського із земських і міських справ присутствія на процес формування й діяльність органів міського самоврядування відповідно до Положення 1892 р. Наголошується на контролюючих функціях стосовно поточної роботи громадського управління, можливостях притягнення до відповідальності його службовців. Водночас, указується на право самоврядних структур опротестовувати рішення губернатора та Губернського із земських і міських справ присутствія у Сенаті.

Ключові слова: міське громадське управління, дума, управа, губернатор, Губернське із земських і міських справ присутствіє, Сенат.

У червні 1892 р. в українських містах, умонтованих у російський імперський простір, набуло чинності Положення про міське самоврядування. Воно трансформувало законодавче поле для формування і функціонування виборної влади, запроваджені у процесі ліберальних реформ 60-70-х років XIX ст. Тоді, 16 червня 1870 р., цар, зважаючи на об'єктивні реалії буття та настійні вимоги суспільства, пішов на поступки й дозволив створення міського громадського управління з доволі широкою самостійністю у господарській діяльності. Зроблено було немало. Безсумнівно, представники виборних структур значно посприяли модернізації міст, утім, незабаром чітко окреслилися і зворотній бік медалі. «... Самостійність, отримана органами міського самоврядування, – твердить Любов Писаркова, – на практиці обернулася всесиллям управи (виконавча інституція. – Л.Ш.) і зловживаннями її членів». Дослідниця дійшла висновку, що «невдалою виявилася чергова спроба законодавців переступити через кілька щаблів у розвитку міського громадського управління і за допомогою європейського за характером Положення 1870 р. підняти рівень розвитку російських міст до рівня західноєвропейських, а розділене на стани російське суспільство перетворити на громадянське» [5, с. 427].

Побачивши сповна очевидні недоліки та врахувавши специфіку тогочасної суспільно-політичної царини, урядовці розробили нове міське Положення. 11 червня 1892 р. його затвердив Олександр III, дозволивши таким чином переформатувати діюче громадське управління. Особливості його обрання та практичні здобутки вже потрапляли в орбіту наукового вивчення [1-6; 8]. Попри це, з огляду на пошуки сучасної моделі місцевого самоврядування в незалежній Україні, можуть стати в нагоді принципи міського законодавства. Серед іншого актуальним є дослідження такого аспекту як взаємодія виборних інституцій з представниками владних структур. Безпосередньо мета нашої студії полягає у тому, аби, спираючись на засади Положення 1892 р., роз-

© Шара Любов Миколаївна – доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Навчально-наукового Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

крити вплив на роботу міського громадського управління губернатора та колегіального органу – Губернського із земських і міських справ присутствія.

Передусім, зауважимо, що, відповідно до закону, самоврядування міст було представлено думою та управою. На першу покладалися розпорядчі функції, на другу – виконавчі. Обидві інституції очолювалися міським головою та обиралися на 4 роки. Хоча ж половина складу управи поновлювалася через кожні два роки, оскільки таким способом прагнули підбирати кваліфіковані кадри.

Уплив очільника владних структур на громадське управління вже помітний на стадії підготовки виборчої кампанії. «... Скликаються... виборчі зібрання, – вказувалося у ст. 23, – у терміни, визначені міською управою за умови затвердження губернатором» [7, с. 437]. Він же ухвалював рішення про «найбільш придатний для місцевих умов спосіб» оприлюднення першого варіанту виборчого списку (ст. 35). Упродовж двох тижнів містяни могли його оскаржити. Управа, у разі погодження, вносила правки і після того другий варіант адресувала на розгляд керівника губернії, який мав право власноруч коригувати (ст. 36). Йому ж надсилали позови городяни, котрі й цього разу вбачали недоліки у списку виборців (ст. 37) [7, с. 438]. Остаточний перелік осіб, наділених правом голосу, друкувався у «місцевих відомостях, чи іншим, за бажанням губернатора, способом» (ст. 38) [7, с. 439].

Подальший етап організації й проведення виборів теж був під наглядом керівника губернії. Ним затверджувалося кількість дільниць для голосування, чисельність обраних думців і кандидатів до них (ст. 34) [7, с. 438]. Особисто губернатор призначав головуючих на кожну виборчу дільницю. Статтею 39 передбачалося, що функції очільника покладалися на міського голову, але, якщо було кілька зібрань виборців, то губернатор добирав головуючих з-поміж гласних попередньої каденції [7, с. 439].

По завершенні виборчої кампанії керівнику губернії передавалися виборні листи з детальним розписом процесу балотування (прізвища делегованих у думці й кандидатів до них, кількість голосів «за» і «проти») та список обраних гласних й кандидатів, складений службовцями міської управи (ст. 48). На ім'я губернатора містяни мали право протягом тижня надсилати скарги про порушення процедури голосування (ст. 50). До нього апелював і міський голова, якщо виникала потреба скликати нове виборче зібрання або дільницю через недобір думців й кандидатів (ст. 53). Остаточний список вибраних затверджувався губернатором, ним же робилося розпорядження про оприлюднення інформації у «губернських відомостях» (ст. 55) [7, с. 439-440].

Очільник владних структур контролював щоденну діяльність органів самоврядування. У ст. 11 чітко прописувалося: «губернатор має наглядати за правильністю і законністю дій міського громадського управління» [7, с. 434]. У чому це виявлялося безпосередньо для думи та управи? Насамперед, губернатора інформували про порядок денний чергових засідань розпорядчого органу. Здійснювалося означене шляхом письмового повідомлення від міського голови (ст. 65). Згідно зі ст. 67, керівнику губернії надавалося право пропонувати на обговорення гласних будь-яке питання. Прикметно, що законодавці, формулюючи дану статтю, не наголошували на пріоритетності позиції губернатора. «Дума, – вказувалося, – вдається до обговорення... справ: 1) на пропозицію губернатора; 2) на пропозицію голови і гласних...». Водночас, надзвичайне зібрання думи уможлиблювалося тільки за згодою губернатора (ст. 66) [7, с. 442]. Він же отримував копії усіх без винятку постанов розпорядчого органу самоврядування; від його волі залежав дозвіл на оприлюднення рішень гласних перед місцевою громадою (ст. 76). Понад те, закон передбачав низку думських постанов, що набували чинності лише при умові обов'язкового санкціонування губернатором. Відповідно до ст. 78 його персонального схвалення потребували рішення: про визначення ціни за міські землі, віддані під забудову, та перепланування населеного пункту; про умови викупу присадибних ділянок, що перебували у безстроковій оренді; про позики, поручительства, гарантії від імені міста, якщо їхні обсяги разом із попередніми кредитами і зобов'язаннями, не перевищуючи доходів за останній минулий рік, сягали половини суми. Підпис губернатора надавав чинності постановам про такси на хліб і борошно; за користування візницькими чи подібними екіпажами, залізничними дорогами, ін-

шими удосконаленими місцевими засобами пересування; затверджував інструкції або правила для управи та виконавчих органів громадського управління, фінансованих міським коштом; інструкції для службовців торгової поліції й самоврядних структур, які наглядали за торгівлею і промислами.

Дещо з перерахованого вимагало губернаторського санкціонування спільно з керівниками господарських підрозділів. Приміром, на думських інструкціях чи правилах для управи та інших виконавчих органів самоврядування, що долучалися до завідування й утримання за міські гроші навчальних закладів, потребувалися підписи губернатора і попечителя Київського навчального округу. Разом із управляючим казенною палатою керівник губернії легітимізував інструкції думи для службовців торгової поліції й інституцій громадського управління, відповідальних за торгівлю і промисли (ст. 78) [7, с. 443-444].

Малозабезпечені родини очікували погодження губернатора, аби звільнитися від сплати податку з нерухомості (пункт 9 ст. 128) [7, с. 452]. Однак остаточне рішення приймалося колегіальною структурою (йтиметься далі).

Губернатор мав право призупиняти будь-яку постанову думи протягом двох тижнів після її отримання (ст. 82). Підставою для того слугували дві позиції, деталізовані у ст. 83: якщо, по-перше, ухвала порушувала принципи Положення або виходила за межі компетенції громадського управління, по-друге – не відповідала загальним державним користям і потребам чи, вочевидь, зачіпала інтереси місцевого населення [7, с. 445].

Рішення думи, що мали обов'язковий для містян характер (так звані обов'язкові постанови), апріорі вимагали губернаторського підпису та офіційного дозволу на повідомлення громаді (ст. 110). Традиційно оповіщали шляхом публікації у «Губернських відомостях» чи спеціально виданою брошурою. Зауважимо, що керівник коронної адміністрації турбувався, аби обов'язкові постанови, в яких акцентувалося на найважливіших сферах для жителів міста, ретельно перевірялися спеціалістами. Так, губернатор призначав одного з місцевих лікарів, коли аналізувалися думські ухвали, якими прописувалися санітарні норми у приміщеннях, де продавалися продукти харчування; постанови про облаштування та утримання у чистоті фабричних і ремісничих об'єктів, лазень, скотобоєнь, прибирання городянами приватних дворів; про асенізацію; боротьбу з епідеміями та езотопіями (ст. 109) [7, с. 450].

Під наглядом керівника коронної адміністрації перебувала повсякденна робота виконавчої структури громадського управління. Відповідно до ст. 101 він «міг ревізувати управу та інші виконавчі органи самоврядування, а також усі підзвітні їм установи». Понад те, зафіксувавши порушення чи довідавшись про них з урядових повідомлень і донесень, губернатор вимагав від управи пояснення й наполягав на відновленні законності. Подібно, якщо на рішення управи позивалися губернаторові, то він, «визнавши подану скаргу такою, що заслуговує на увагу, – стверджено у ст. 145, – пропонував управі зробити розпорядження про задоволення особи, яка її заявила...» [7, с. 455]. Розширювалися повноваження керівника губернії в умовах військового стану. Він наділявся незаперечним правом примусу, коли органи самоврядування не виконували військової повинності [7, с. 448].

Варто зауважити, що контроль губернатора за роботою управи почасти виявлявся рятівним. Скажімо, потребувалося термінове рішення для реалізації будь-якого проекту, а дума не проголосувала. Тоді, згідно зі ст. 89, якщо двічі поспіль не відбувалося засідання гласних через відсутність необхідного кворуму, очільник владних структур розпоряджався про виконання запланованого управою або іншою виконавчою інституцією самоврядування. Природно, що він перед тим ретельно перевіряв сутність справи [7, с. 446].

Губернаторська допомога ставала в нагоді й у випадку накладання на місто незаконних податків, повинностей, протиправних розпоряджень урядових, земських і станових установ. За таких обставин громадське управління апелювало до керівника губернії, а він вживав заходи для поновлення справедливості (ст. 10) [7, с. 434].

Лише від імені очільника коронної адміністрації управі дозволялося клопотати перед вищестоящими урядовими інституціями (профільними міністерствами або

Головним управлінням) про міські потреби. Позиція губернатора, його особистісне контактування з посадовцями управи відігравали важливе значення. Адже ст. 102 передбачалося, що разом із проханням виконавчого органу керівник губернії обов'язково відсилав свій висновок, який, часом, виявлявся чи не вирішальним для міністерської постанови.

Губернатор впливав на процес формування персонального складу управи та підзвітних їй структур. «Для управління окремими галузями господарства, – вказувалося у ст. 103, – можуть бути призначені думою конкретні особи, а при потребі, – й особливі виконавчі комісії. Ті та інші, підпорядковуючись управі, працюють на підставі інструкцій міської думи і приступають до виконання своїх обов'язків за дозволом губернатора» [7, с. 448]. Відповідно до ст. 118 затвердження на посадах членів міської управи, міського секретаря і помічників міського голови «надається всюди губернатору». Якщо він не схвалював вибраних кандидатур, то пропонував думі заново проголосувати, але незатверджені особи не допускалися до повторного балотування (ст. 119). За погодженням із керівником губернії призначався головуєчий зібрання гласних, якщо на порядку денному було питання про обсяги заробітку членів управи чи обговорювали наслідки ревізії її роботи (ст. 120) [7, с. 451].

Звільнення службовців міського громадського управління до закінчення виборної каденції відбувалося, вказано у ст. 122, «владною, від якої залежить затвердження або призначення їх на посади» [7, с. 451]. Себто губернатор міг звільняти міського секретаря, членів управи та помічників міського голови при наявності їхньої заяви; надавав відпустку міському голові. Очільнику владних структур дозволялося нарівні з гласними звинувачувати у посадових злочинах міського голову, його заступника, помічників, міського секретаря та членів управи. «Справа про відповідальність... – наголошено у ст. 148, – порушується чи постановою думи, чи розпорядженням губернатора...». Вони також уповноважувалися актуалізувати питання про притягнення до відповідальності посадових осіб, підпорядкованих управі, у тому числі найманих працівників (ст. 154) [7, с. 456].

Законодавці надали губернаторові право передавати прохання та позови від містян, муніципального управління, юридичних суб'єктів на адресу Сенату, міністра внутрішніх справ, Губернського із земських і міських справ присутствія (далі – Присутствія). Так, на підставі ст. 63 (пункт 21) тільки через керівника губернії міська дума надсилала урядовим структурам клопотання про місцеві «користі й потреби» [7, с. 442]. Звернувшись до губернатора, громадське управління могло оскаржити постанову Присутствія перед Сенатом. Діяли за таким алгоритмом: міський голова, спираючись на рішення думи, писав позов очільнику губернії. Останній долучав до скарги пояснення Присутствія і надсилав міністру внутрішніх справ, а той звертався протягом трьох місяців до Сенату [7, с. 445-446]. Подібно до цього, приватні особи, товариства та установи, чий інтерес порушувалися ухвалою Присутствія, апелювали до губернатора, який передавав скаргу з відповідним пакетом матеріалів міністру внутрішніх справ, а він – сенаторам (ст. 146).

Губернатор адресував міністру внутрішніх справ ухвали дум, що вимагали особистого підпису міністра (ст. 80). До нього ж звертався губернатор у випадку, коли «не визнавав за можливе погодитися з рішенням більшості Присутствія» стосовно постанови гласних (ст. 84) [7, с. 445]; якщо вважав «рішення думи такими, що суперечать загальним державним користям і потребам чи вочевидь порушують інтереси місцевого населення» (ст. 86). Водночас, відповідно до ст. 87, тільки через губернатора міське самоврядування могло довідатися про волю міністра внутрішніх справ щодо думської постанови, призупиненої на підставі ст. 86 [7, с. 446].

Губернаторові передавав міський голова справи про «незаконність рішення більшості членів управи» (ст. 99) [7, с. 448]; йому ж надходили заяви приватних осіб, товариств та установ про порушення їхніх прав думськими постановами (ст. 143) [7, с. 455]. Вищевказані можливості керівника губернії дозволили науковцям вбачити у реформі 1892 р. суттєву загрозу самостійності громадського управління. Зокрема, Юрій Нікітін переконаний, що органи міського самоврядування переводилися під суворий контроль місцевих адміністрацій. Перерозподіл повноважень між муніципальною

владою і губернськими адміністраціями на користь останніх сприяв посиленню адміністрування і конфліктам між вищезгаданими установами [3, с. 20].

Думка слушна, але законом передбачалося створення колегіальної інституції – Губернського із земських і міських справ присутствія, – до обов'язків якого належало вирішення багатьох спірних питань шляхом голосування. До складу Присутствія входили губернатор (очільник), віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, управляючий казенною палатою, прокурор окружного суду (замість нього міг запрошуватися губернський прокурор). Факт головування губернатора у Присутствії також почасти потрактований як зайва можливість впливати на діяльність громадського управління. «Посилення влади губернатора у другій половині ХІХ ст., – твердить Василь Грицак, – йшло шляхом не передачі в його руки владних функцій від інших посадових осіб і відомств, а через зміну форм функціонування губернаторської влади й засобів впливу на місцеві органи». «Здійснювався він, – вважає дослідник, – не тільки й не стільки за рахунок прямого підпорядкування, а через головування та залучення до роботи у губернських присутствіях, комітетах і комісіях; через загальний контроль за діяльністю місцевих органів різних відомств і самоврядних структур; через участь у підборі та ротатії чиновницьких кадрів» [1, с. 135].

Однак варто мати на увазі, що до Присутствія також залучалися на постійній основі міський голова та депутат від думи, які мали змогу контролювати хід справ і відстоювати інтереси місцевої громади. «При обговоренні у цьому Присутствії справ міського громадського управління, – наголошувалося у ст. 12, – до складу його входить... член від міської думи губернського міста, якого вибирає остання із числа її гласних» [7, с. 435]. «Делегати від міської думи, – значилося у примітках до ст. 18, – ... затверджувалися на посадах міністром внутрішніх справ». Властиво, що і міський голова, і думець не позбавлялися участі у виборах до органів самоврядування [7, с. 436]. Присутствіє утримувалося коштами, підпорядкованих йому міських поселень. Фінансова частка кожного визначалася пропорційно їхнім щорічним прибуткам [7, с. 432].

Присутствіє, так як й особисто губернатор, отримало вплив на широкий спектр роботи міського громадського управління, починаючи від виборчих кампаній до різноманітних аспектів повсякдення. Надавалися повноваження погоджувати пропозицію думи стосовно поділу міста на виборчі дільниці, чисельність делегованих гласних і кандидатів. Хоча ж, вказувалося вище, право остаточного затвердження належало до прерогативи очільника коронної адміністрації (ст. 34) [7, с. 438]. На розгляд членів Присутствія містяни позивалися стосовно неточностей у виборчих списках. Власне, скарга писалася на ім'я губернатора, а він надсилав разом зі своїми зауваженнями колегіальній інституції (ст. 37). Її рішення вважалося остаточним [7, с. 438]. Аналогічним чином скаржилися на «суттєві порушення законного порядку на виборах» (ст. 49), на «неправильності, допущені на виборах» (ст. 50). Керівник губернії, до речі, міг особисто, «якщо угледить у поданому йому виборчому виробництві суттєві порушення законного порядку... – передати те місцевому із земських і міських чи із міських справ Присутствію» [7, с. 439-440]. Розглянувши означені позови й погодившись з ними, члени Присутствія мали змогу відмінити вибори загалом або на певній дільниці. Потому видавали постанову про «організацію нових виборів, замість визнаних недійсними» (ст. 51). Законом завбачався й варіант, коли оголошувалися «неправильно обраними деякі гласні». У такому разі, відповідно до ст. 52, Присутствіє ухвалювало рішення «замінити вибраними кандидатами, по старшинству отриманих цими особами виборчих голосів». Якщо ж у такий спосіб загальний склад думців або чисельність делегованих на конкретній дільниці виявлялися меншими потрібного, призначали додаткові вибори чи балотування на дільниці (ст. 52) [7, с. 440].

Від волі Присутствія залежав персональний склад гласних-євреїв. Делегування до міської думи нехристиян потребує спеціального дослідження, ми ж лише зазначимо, що, згідно зі ст. 44, їхня чисельність не повинна була перевищувати однієї п'ятої загалу думи [7, с. 439]. Відтак, Присутствіє обирало достойних на власний розсуд з-поміж наділених правом голосу нехристиян, враховуючи, насамперед, їхню «політичну благонадійність». «На постанову Присутствія з цього питання, – наголошувалося у Положенні 1892 р., – скарги не приймаються» [7, с. 433].

На засіданнях Присутствія також розглядалися питання про думські рішення, незатвержені губернатором. Аналізувалися аргументи «за» і «проти» та виносилися вердикт через голосування. Якщо більшість погоджувалася з позицією губернатора, аби відхилити думську ухвалу, то вона вважалася такою, що не відбулася. Думі ставилося до відома з означенням мотивації членів Присутствія (ст. 80). Останньому губернатор передавав ухвали гласних, які, з його точки зору, протизаконні чи порушували межі компетенції, влади і роботи органів самоврядування. «Рішення колегіальної інституції, – йшлося у ст. 84, – про впровадження даної постанови або її відміну підлягало виконанню». До обов'язків Присутствія належала підготовка висновку на думські постанови, що вимагали обов'язкового затвердження міністра внутрішніх справ (ст. 81) та ухвали, визнані губернатором «невідповідними загальним державним користям і потребам чи такими, в результаті яких порушуються інтереси місцевого населення» (ст. 86) [7, с. 445-446].

Присутствієм коригувалася поточна робота виконавчої інституції самоврядування. Так, ст. 99 уможлиблювала міському голові прохати колегіальний орган розв'язати спірне питання. Якщо більшість управи ухвалювала постанову, протиправну, на думку очільника громадського управління, він призупиняв її та направляв через губернатора Присутствію. Останнє виступало суддею, коли керівник коронної адміністрації, про-ревизувавши управу, зафіксував порушення та наполягав на відновленні законності, а органи міського самоврядування не погоджувалися з тим. У такому разі рішення Присутствія, стверджено у ст. 101, набувало обов'язкового характеру і могло бути оскаржене думою лише у Сенаті [7, с. 448].

Присутствіє звільняло від міського оподаткування малопробуткове майно. Інформацію про таке подавала дума, надходило підтвердження від губернатора (ст. 128) [7, с. 452]. Приватні особи, товариства й установи могли позиватися до Присутствія на думські ухвали, якими знехтувалися їхні права. Скарги передавалися через губернатора (ст. 143) [7, с. 455].

На розсуд представників Присутствія адресувалися справи про злочини посадових осіб міського самоврядування: голови, його заступника, помічників, членів управи і секретаря. Ініціатором того виступала дума або губернатор; до їхніх подань обов'язково долучалися пояснення звинуваченої особи. «При розгляді справ такого типу, – вказувалося у ст. 148, – до складу Присутствія, у місцевостях, де був окружний суд, входив із правом голосу, замість прокурора, голова окружного суду». Присутствіє мало право на: зауваження, догани без внесення у послужний формуляр, подання на звільнення з посади міського секретаря і помічників голови; зауваження і догани без внесення у послужний формуляр членам управи і заступнику міського голови; подання про звільнення з посади міського голови, його заступника і членів управи; накладення на міського голову дисциплінарних стягнень (ст. 150). Члени Присутствія позивалися до суду на підпорядкованих управі службовців, у тому числі працюючих за наймом, звинувачених за посадові злочини. Матеріали про таких осіб Присутствіє отримувало шляхом губернаторської пропозиції, подань думи чи управи. Порушники притягувалися до відповідальності на однакових умовах із тими, хто перебував на державній службі (ст. 154) [7, с. 456].

Таким чином, закон 1892 р. надав широкі повноваження губернатору та Губернському із земських і міських справ присутствію для впливу на формування й діяльність міського громадського управління. Очільник губернії затверджував дату виборів у думу, кількість виборчих дільниць, чисельність делегованих гласних і кандидатів до них, список осіб, наділених правом голосу, обраних думців і членів управи. Губернатор також мав стежити за правильністю та законністю дій міського самоврядування. Зокрема, передбачалися контроль за поточною роботою, у тому числі питаннями, обговорюваними на засіданнях гласних; санкціонування думських постанов, насамперед, так званих обов'язкових рішень і першочергово значимих для містян; право ревизувати міську управу й підзвітні їй установи; затверджувати та звільняти службовців виконавчих інституцій громадського управління. Лише через керівника коронної адміністрації дозволялося самоврядним структурам клопотати перед вищестоящими інстанціями про місцеві потреби та позиватися у разі конфлікту інтересів.

Натомість Присутствіє розв'язувало проблеми, що виникали у процесі організації й проведення виборчих кампаній, аж до визнання недійсним голосування та призначення повторного, обирало в думу гласних-євреїв; вирішувало розбіжності між громадським управлінням і губернатором, між міським головою і членами управи. Колегіальний орган наділявся правом звинувачувати у посадових злочинах службовців самоврядування, передавати відповідні матеріали до суду. Присутствіє, по суті, виконувало роль арбітра між громадським управлінням, з одного боку, та губернатором й місцевою громадою – з іншого. Передбачалося, що колегіальний принцип прийняття рішень членами Присутствія та залучення до його роботи міського голови і вибраного думця дозволить неупереджено вирішувати спірні питання, важливі для самоврядування міст. Якщо останнє все ж мало сумніви стосовно об'єктивності ухвали Присутствія або не погоджувалося з нею, то закон надавав право відстоювати власну позицію шляхом оскарження перед міністром внутрішніх справ чи Сенатом. Задля всебічної оцінки можливостей губернатора та Губернського із земських і міських справ присутствія впливати на діяльність громадського управління доцільно реконструювати дію Положення 1892 р. на практиці, що потребує окремого спеціального дослідження.

1. Грицак В. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії) / В. Грицак. – Харків, 2003. – 160 с.
2. Константінова В. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В. Константінова. – Запоріжжя, 2010. – 594 с.
3. Нікітін Ю. Взаємовідносини міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією і земствами у 1870-1900 рр. / Ю. Нікітін // Сумська старовина. – 2009. – № 26-27. – С. 19-30.
4. Нікітін Ю. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування / Ю. Нікітін. – Вінниця, 2014. – 252 с.
5. Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Писарькова. – М., 2010. – 752 с.
6. Писарькова Л. Социальный состав городских гласных накануне контрреформы 1892 г. / Л. Писарькова // История СССР. – 1989. – № 6. – С. 152-159.
7. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3-е. – Том XII. – 1892. – От. № 8215-9215 и дополнения. – СПб., 1895. – Закон № 8708. – С. 430-456. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=430&part=1608
8. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) // Д. Чорний. – Х., 2007. – 304 с.

Положение 1892 г.: влияние губернатора и Губернского по земским и городским делам присутствия на процесс формирования и деятельность городского общественного управления

Речь идёт о влиянии главы коронной администрации и Губернского по земским и городским делам присутствия на процесс формирования и деятельность органов городского самоуправления в соответствии с Положением 1892 г. Подчёркиваются контролирующие функции относительно текущей работы общественного управления, возможности привлечения к ответственности его служащих. В то же время указывается на право самоуправных структур опротестовывать решения губернатора и Губернского по земским и городским делам присутствия в Сенате.

Ключевые слова: городское общественное управление, дума, управа, губернатор, Губернское по земским и городским делам присутствие, Сенат.

Provision of 1892: the influence of the governor and Provincial office of zemstvo and city affairs on the process of forming and activity of municipal public government

In the context of liberal reforms of the 60-70th years of XIX century in the territory of Russian Empire in cities the elective public government with a wide independence in the economic activity presented. However, eventually, shortages were accurately designated and put on the agenda a question of reformatting the legislative base concerning the city self-government. It was demanded also by society and government according to social and political situation. Therefore, in June, 1892 new Municipal provision basing on which an electoral system and limits of competence of self-governing institutions underwent essential changes. Opportunities for the governor and Provincial office of zemstvo and city affairs, to influence on the process of formation and activity of public city administration were considerably extended. The last one, according to Provision, was structured by a дума (administrative body) and council (executive). They were elected for 4 years and headed by the Mayor, the position of the дума and council's secretary was provided. For the purpose of choosing the skilled personnels there was legislatively allowed to reelect a half of members of town council who for the reform of 1892 received the status of public servants.

The new Provision conferred large powers to the governor and Provincial office of zemstvo and city affairs for interaction with city self-government. The head of the province approved the date of дума's elections, number of polling stations, the number of delegated members of the city дума and candidates to them, the list of the persons who had a vote, the elected members of дума and members of the council. The governor also had to see to correctness and legality actions of the public administration. In particular, the control of a current work, including the questions discussed at meetings by members of the city дума was provided; an authorization of дума's resolutions, first of all, so-called obligatory decisions and top priority ones for citizens; the right to inspect the town council accountable to it establishments; to approve and dismiss employees of executive institutes of the public administration. Only through the head of crown administration was allowed self-governed structures to petition in superior instances about the local needs and have legal proceedings in case of the conflict of interests.

At the same time, the law made possible for bodies of public administration and for the head of the province an appeal to the local collective establishments – Provincial office of zemstvo and city affairs. It was headed by the governor. The Deputy Governor, provincial leader of the nobility, State Chamber Governor, District Court Prosecutor (instead of him the Provincial Prosecutor could be invited), Mayor and the a deputy of the дума were parts of Provincial office of zemstvo and city affairs. The Office had the right of considerable control the city self-government's work, beginning from election campaigns to various aspects of managing. Members of the Office solved the problems caused by violation of elective procedure up to the recognition of invalid votes and fix the reelection. Members of the city дума were chosen from Jews, delegating the worthy ones among not Christians voters who had the right to vote. Without fail the attention paid to «political dependability» of candidates. The Office solved various disagreements between public government and the governor, between Mayor and members of council. The collegial body also had the right to accuse the employees of self-government in malfesances, to take appropriate matters to court, to make a propose of dismissing the positions, remarks, to reprimand without an insertion in a service record, to impose disciplinary punishments on Mayor.

The Office essentially acted the role of arbitrator between the public government, on the one hand, and the governor and the local community – on the other hand. It was foreseen the principle of making collective decisions by members of the Office and involving Mayor and elected member of the дума to it will impartially resolve issues important for the local government. If the last one still had doubts about the objectivity of the Office decision or disagreed with it, the law provided the right to defend your position by appealing to the Minister of the Interior or the Senate. For a comprehensive assessment the possibilities of the provincial governor and Provincial office of zemstvo and city affairs to influence on the activity of public governance reasonably to reconstruct the Provision of 1892 in practice, that requires a separate special study.

Key words: municipal public government, дума, council, governor, Provincial office of zemstvo and city affairs, Senate.

Ірина Діптан

ЧИННИКИ І ПОЧАТОК «ХМЕЛЬНИЧЧИНИ»: ВІЗІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

«Ті епохальні події так сильно панують іще й досі над нами, ...вони ще так далекі від того, щоб перетворитися в прості історичні... факти... А їх спадщина така складна, скомплікована, така багатогранна, перемінлива в ясних і темних своїх сторонах, що треба добре означити своє становище до тих різних ясних і темних їх сторонах, щоб взяти відповідний тон в мажорі чи в мінорі» [2, с.332].

Об'єктом нашого історіографічного дискурсу є Українська революція XVII століття в науковому доробку М. Грушевського, а предметом – чинники національно-визвольних змагань українства зазначеної доби в баченні вченого.

Скрупульозне вивчення низки праць М. Грушевського уможливило певні висновки. По-перше, історик указує на цілий комплекс причин (національного, соціального, економічного, релігійного характеру), котрі породили первісно – козацький виступ, кінцево – Національну революцію. По-друге, вчений розкриває всенародний характер руху та обгрунтовує консолідуючу і керівну роль козацтва в ньому. По-третє, дослідник висновок про відсутність у керівників продуманого плану повстання (початково йшлося лише про ліквідацію «Ординації...» 1638 року); зацентровує на витоках і формуванні української державної ідеї в процесі боротьби.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Владислав IV, козацтво, Михайло Грушевський, Українська революція XVII століття.

Слова, подані як епіграф, мовлені М. Грушевським у статті, написаній 29-30 липня 1907 року в Криворівні до 250-річчя смерті Б. Хмельницького. Вчений розмірковував над значенням «Хмельниччини»^{*} для українців під Романовими і Габсбургами з огляду на тодішні реалії. Геополітичне сьогодення України вкотре заактуалізовує інтерес до вікопомних подій, у результаті котрих постала Козацька республіка; до її витоків і сутності; державницьких устремлень і дипломатій володарів булав; до їх успіхів і прорахунків; далекосяжних наслідків останніх і, передусім, у царині російсько-українських відносин, які вкотре сягнули збройного протистояння. Відтак звернення до подій, «...що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, виносячи наверх змагання й ідеї, що стають бойовим прапором для віків» [20, с.466], бачиться вповні обгрунтованим. М. Грушевський іще в 1898 році у своїй

^{*} В означенні подій 1648-1657 років (а саме ці хронологічні рамки обирає М. Грушевський) історик послуговується різними дефініціями (не завжди як рівноцінними): «велике народне повстання» [2, с.332 і 335]; [8, с.81, 83, 136]; [22, с.280]; «великі змагання» [2, с.336]; «Хмельниччина» [26, с.466]; [8]; [9]; «війна» [3, с.236]; [8, с.116-117, 130]; «соціально-економічна революція» [8, с.88]; «українська революція XVII в.» [3, с.240]. В. Смолій і В. Степанков найоптимальнішою вважають останню дефініцію, щоправда, рамки Української революції – розширюють (1648-1676 роки). Про розв'язок дефініцій автори розмірковують у: [34, с.123]; [35, с.34-35].

Для нас найпереконливішим є визначення «Українська революція» (дотримуємося хронології за М. Грушевським). У назві статті обираємо дефініцію «Хмельниччина», позаяк вона, по-перше, не містить історико-політичного навантаження, безвідносна до різних періодів процесу (козацький виступ із «Низу» на «волость»-всенародне-всукраїнське повстання-національно-визвольна війна-революція); по-друге, фігурує у назвах відповідних праць (або ж їх частин, розділів, параграфів) М. Грушевського, як-то: [5]; [12]; [18]; [26]; [8]; [19]; [6]; [9].

програмній статті до 250-ї річниці від початку «Хмельниччини» (у ній – принципові положення, всебічно розвинуті у VIII-IX томах «Історії України-Руси») закликав до «...об'єктивного суду над цим рухом...», позаяк «...справедлива оцінка і розуміння» його дає нам розуміння цілого періоду нашого народного життя, дає ключ до пізнання не одного й у попередніх часах» [26, с.467] і, насмілимося продовжити думку вченого, належного усвідомлення й оптимального розв'язання нагальних проблем теперішньої України.

Звісно, за вісім десятиліть по смерті «найбільшого історика України»* опубліковано чимало різновартісної академічної та науково-популярної літератури. Все ж уважне прочитання її переконує в непроминальній цінності досліджень М. Грушевського, котрий у науковій роботі дотримувався таких принципів: не догматичний, а творчий підхід у висвітленні історичного процесу; суворий об'єктивізм у вивченні й використанні джерел; недопущення фальшивої реконструкції або ж довільних інтерпретацій фактів [36, с.17].

Безперечно, історики другої половини XX – початку XXI століття розширили коло використаних джерел (але і в М. Грушевського воно незбагненно велике!)**, в чомусь переосмислили події і вчинки знакових постатей минувшини***. Та в основному оцінки провідних дослідників Української революції XVII століття доволі часто збігаються з візією «геніального вченого» [37, с.97].

Джерелознавче підґрунтя дослідження складають праці вченого, присвячені «Хмельниччині» та її керманичу****.

Ми свідомі того, що в історіографії наявні праці, котрі прямо ([34]; [37]) або ж опосередковано ([33, с.9-10]; [35, с.19]) співвідносні з обраною темою. Все ж сподіваємося, що й наша стаття (уповні самостійна) поповнить скарбничку грушевсько-знавчих студій.

Аналізуючи витoki визвольних змагань, учений зауважує, що «від самого Хмельницького ми не маємо загальної панорами тих причин і мотивів, які викликали його повстання...» [8, с.87]. Гетьман листовно, у розмовах висуває то один, то інший мотив, часто змішуючи зі своїми кривдами. М. Грушевський зазначає на парафразі їх у свідченнях сучасників із польського боку (Кушевича, Грондського, Коховського) [8, с.83].

Дослідник в основному погоджується з тими причинами повстання, що їх виокремлює Самовидець: «...недовольство своим положением казаков-выписчиков, обращенных в крепостных крестьян и слуг; гнет и несправедливости, испытываемые реестровыми под управлением польских шляхтичей в роли старшины; раздражение крестьян... на «вымыслы» помещиков, старост и арендаторов-евреев; ...притеснение православия и распространение унии и католичества в Восточной Украине после подавления казачества» [19, с.178-179]. При цьому підкреслює, що «...сравнительное значение указанных причин автор учесть... не старался» [19, с.179].

В унісон із літописцем М. Грушевський повторює: «...сильне придавлення українського життя... не віщувало тривкості новим порядкам. Всі з невдоволенням терпіли їх, чекаючи тільки першої нагоди, щоб скинути. І реєстрові козаки, позбавлені саморядкування та піддані чужим для них і неприхильним начальникам полякам; і козаки виписчики, виключені з війська, що нарівні з селянами мусіли нести всі тягарі й коритися панським посіпакам, а ще й зносити всякі напасті і наруги від розквартированих польських вояків; і українське селянство, що шукало земель безпанських, а з страхом і гнівом бачило, як наступає на нього кормига панщинна; і українське міщанство, і

* Див.: Дашкевич Я. [31, с.367 і 373]; [32, с.377 і 382]; [28, с. 400]; [29, с.411 і 416].

** По завершенні другої частини 8-го тому «Історії України-Руси» – автор подає розлогий, дрібним шрифтом набраний, історіографічний огляд, який скромно називає бібліографією [8, с.196-224]. Див.: новітня історіографія з проблематики теми у фундаментальних дослідженнях В.А. Смоля, В.С. Степанкова [35, с.19-33]; [33, с.5-24].

*** Див.: новітня історіографія з проблематики теми у фундаментальних дослідженнях В.А. Смоля, В.С. Степанкова [35, с.19-33]; [33, с.5-24].

**** Див.: список літератури, праці Михайла Грушевського (з [2]по [27]), більшість із яких використані безпосередньо у даній статті, а решта будуть задіяні в наступній.

духовенство, що втратило поміч і оборону, яку мало в козащині» [6, с.277-278].

Свій огляд «причин війн Хмельницького» Грушевський розпочинає з аналізу релігійного життя українців під польською кормигою в 30-40-і роки XVII століття. Передусім зазначає, що воно «...було занадто далеке від таких напружень, які переживало давніше, і саме по собі ніяк не могло рушити нарід до повстання» [8, с.83-84]. Релігійні конфлікти локалізувалися переважно в Західній Україні [8, с.84-86]. І хоча «толеранційна політика короля була безсила положити кінець кривдам, ... здебільшого застрягла... в компромісах між рівноправністю і старим порядком» [8, с.86], «...православна церква в східній Україні, на Подніпров'ю, далеко не чула себе безпомічною або придушеною... Навпаки, вона була повна енергії і найкращих надій під рукою свого невсипущого митрополита...» [8, с.88].

Водночас історик неоднозначно поцінює «могилянську добу» в аспекті відродження православ'я в Україні та Білорусі. З одного боку, «під проводом Могили православна церква скріпила свою організацію... В питаннях віри і в дисципліні церковній прикладав він всі старання..., аби привести все до єдності і порядку» [8, с.89]. З іншого, – «поза чисто церковними, конфесійними інтересами має досить сумнівну вартість. Вона легковажила народні традиції і спрваджувала українське культурне життя на чужі йому дороги, тому... ніяк не була розцвітом, а скоріше дальшим періодом занепаду. Представники цього нового курсу були далекі і чужі також і соціальним змаганням народнім, і національним почуванням» [8, с.99]. Грушевський пояснював це, почасти, тим, що Могила був ближчим «...по своїм родинним традиціям, вихованню, поглядам до шляхетських кругів Польщі, ніж до українського народу. Але на пункті релігійної політики ми не можемо кинути ніяких підозр на нього» [8, с.100].

Задля належного розкриття релігійного чинника Хмельниччини («...віру тоді нерозривно зв'язували з народністю; оборона православної віри була обороною української народності» [21, с.392]), Грушевський звертається до сутності та наслідків релігійного компромісу 1632 року. Насамперед – нагадує про первісні задуми Ватикану: через унію «...привести православних Польщі і Литви на лоно католицької церкви» [8, с.101]. Та Владислав IV не був зятим католиком, як його батько Сигізмунд III, і, «...оцінюючи релігійне питання з політичної точки зору, знаходив потрібним задовольнити православних, щоб знищити їхнє небезпечне тяжіння й зв'язки з церковними колами Москви, з одного боку, і Туреччини, з іншого, і повернути в рамки польської державності [24, с.301-302].

«Статті для заспокоєння руського народу» легалізували українське православ'я і узайвили уніатство; понад те, «...питання про скасування унії знову ставало на черзі» [8, с.101]. Справа в тому, що поступки короля, всупереч клерикальним колам, спрямовували «вістре релігійної ворожнечі... против уніатської церкви, з котрою приходилося ділити спадщину старої православної церкви...» [8, с.100].

Учений зацентровує на унікальності міжконфесійної ситуації, коли уніатська церква виступала подразником як для православної, так і для католицької церков: «православні, виступаючи з цілою силою против унії, підчеркували більше поважання своє до католицької церкви, як старої, ...опертої на традиціях, ніж до уніатського новоствору. З католицької сторони дуже недобрим оком дивилися на змагання уніатської єрархії відмежовувати свою церкву від латинської, забезпечити уніатській церкві самостійне і рівнорядне становище з латинською, як другій католицькій церкві на Польщі-Литви» [8, с.101].

Грушевський указує на політичний аспект православної віри: ймовірність московських впливів і небажана залежність від константинопольського патріархату, контрольованого турецьким урядом. Відтак у «...польських правительствених кругах не від того були, щоб пожертвувати унією з усіма її католицькими перспективами за певні здобутки в тих політичних питаннях, з котрими була зв'язана православна справа» [8, с.105]. Кінцево це призвело до з'яви «...проекту східнього патріархату Польщі і Литви, котрий... не раз піднімався в часах Володислава» [8, с.105]. Дослідник аналізує королівський обіжник (осінь 1636 року), в якому монарх «...давав зрозуміти,

що православна єрархія і православна церква можуть дістати уніатів назад під свою зверхність за ціну певних уступок – головню за розірвання свого підданства царгородському патріархови» [8, с.107]. Така позиція Володислава IV та його найближчого оточення була, на думку вченого, проявом державної мудрості, позаяк «варто було задовольнити національні домагання України і Білоруси, щоб знищити, або бодай ослабити їх нахил до Москви...» [8, с.107].

Суттєво, що королівський проект був спочутий київським митрополитом. «Могила, – стверджує Грушевський, – безсумніву, бажав... сильної, самодержавної власти в українсько-білоруській церкві» [8, с.107-108]. Придбання патріарших прав посприяло би цьому, а «прецедент з недавнім московським патріархатом, заснованим правительством і признаним східніми патріархатами, проявляв за можливість такої реформи...» [8, с.109].

Чому ж королівсько-митрополичий релігійний задум не здійснився? Вчений виокремлює два чинники. По-перше, ворожість «...римської курії, дуже підозріливо настроєної до толеранційної політики короля і противної яким небудь уступкам чи компромісам коштом унії» [8, с.110]. По-друге, свої плани православні ієрархи намагалися звершити, покладаючись винятково на королівське сприяння, а не на опозиційне українське громадянство, як їхні попередники – представники національного відродження XVI та першої чверті XVII століть [8, с.112-113]. Могилянські кола виступали проти втручань братств у церковні справи; їм, «по самому складу ідей і почувань... «за ласкою божою шляхетно уроджених» і єрархічним консерватизмом перейнятих було... противно входити в близькі зносини і солідаризувати ся з козацьким елементом» [8, с.113].

Історик заперечує прихильність Могили до козацтва (митрополит уважав, що не потребуватиме його підпори, і не хотів компрометувати себе зв'язками з останнім) [8, с.113-116]. «Проте козацтво, – зауважує Грушевський, – зовсім не мало наміру випускати релігійного прапора, що був у тодішніх умовах і поняттях прапором і національним» [24, с.302].

Отже, очільники українського православ'я прагнули до порозуміння з Короною, насамперед – із конфесійно толерантним Владиславом IV. Значною мірою завдячуючи монархові «у церковному житті України відкривається нова епоха – зовнішнього процвітання, що наповнювала задоволенням православні верхи..., але при цьому й ослаблення народного характеру церковного життя, з обмеженням участі суспільства в церковному управлінні й... рішучим відмежуванням від козацтва, під крильми якого притулилася православна церква в період гонін» [24, с.302].

Але чому ж тоді релігійний мотив увиразнений найяскравіше у зверненнях, листах гетьмана, в його перетрактаціях із польськими дипломатами, в проектах і кінцевих варіантах угод, у петиціях до московського царя тощо? Звернімося до роз'яснень Грушевського!

«Досить се неподівано..., – погоджується вчений, – але кінець не буде дивним, коли ми пригадаємо, з одного боку – ...ряд огнищ релігійної боротьби, особливо на білоруській і західній українській території – дрібної місцевої війни, яка місцями безпосередньо перейшла в повстання і війну Хмельниччини. З другого – візьмемо на увагу те, що з різних мотивів роздражнень і невдовольень, які підіймали людність против польського режиму і шляхецького пановання – релігійний мотив був найбільш популярний, найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення свого повстання в очах своїх і чужих» [8, с.116-117].

І все ж історик повсякчас наголошує, що як повстанцями, так і хроністами, пізніше – козацькими літописцями, релігійний фактор «...усильно підчеркував ся, розширяв ся і роздував ся нерозмірно в своїм значінням..., – навпаки мотив соціальний, безсумнівно дуже.. могутній, губить ся по-за ріжними спеціальними загостреннями, так що ніде майже не виступає у весь зріст, а мотив національний, теж... дуже напружений, підмінюєть ся конфліктами релігійними або соціальними і зрідка лише прохоплюєть ся афоризмами, які дають нам зрозуміти той властивий сполучник, який об'єднував

ріжні класові чи конфесійні суперечності на спільнім національнім ґрунті» [8, с.117].

Проаналізуємо ж соціально-економічні причини повстання, що згодом трансформувалися в революцію, в баченні М. Грушевського.

Передусім учений задається питанням: чому після перманентних селянсько-козацьких виступів 20-30-х років XVII століття Річ Посполита отримала десятиліття «золотого спокою», коли «...край не протривав будь-якому гнобленню»? [14, с.307].

Ординація 1638 року, «...всі суворі постанови були проведені повністю, навіть ще з різними ускладненнями, завдяки тому, – відповідає професор, – що шляхті вдалося цілком паралізувати всякі військові задуми короля сеймовими рішеннями,.... тому не було потреби, як раніше, у понадреєстрових контингентах козацтва, а розквартировані на Україні польські війська служили загрозою для всяких спроб перевороту» [24, с.304]. Тобто, «весь новий порядок держався на... спокою в Польщі... Перша війна... підрізала б ці порядки на Україні» [6, с.278].

М. Грушевський розглядає становище різних верств української людності впродовж 1638-1648 років. Передусім зазначає, що в силу означення обставин, «економічна програма магнатства могла здійснюватися тепер безперешкодно. У це десятиліття... шляхетське господарство на Україні досягло свого апогею, не лише щодо територіального розширення – аж до московського рубежу..., але й щодо експлуатації селянських сил, інтенсифікації їхнього обкладання» [24, с.304]. Під польською кормигою «... величезні маси українського народу [потрапляли] в становище повного безправ'я, переймаючи їх гнівом і ворожнечею против... режіму» [8, с.117].

Найпершим наслідком магнатсько-шляхетської експансії стало «...пересування українського населення за московський рубіж. Воно проникало туди... ще з другої половини XVI ст. у вигляді «уходництва...»; багато... козацького люду вступало... у прикордонну московську службу...» [24, с.304]. Цією колонізацією українство не тільки відновило «...свою стару територію на схід від Дніпра, що запустіла під тюркським тиском, і навіть трохи... [розширило] її на сході» [24, с.304].

Та «горючий матеріал» залишався і в польській Україні. Детонатором вибуху стало козацтво. На сторінках 7-10 томів фундаментальної «Історії України-Руси», у низці статей, синтетичних праць ученим змальовано надскладну, надцікаву, героїчну й трагічну водночас Козацьку добу, розкрито феноменальну (конструктивну й деструктивну) роль українського лицарства в національній минувшині. Ми ж бо, в руслі обраної теми, висвітлимо погляди М. Грушевського на козацький чинник у визріванні та початку Української революції середини XVII ст.

Насамперед окреслимо авторську концепцію формування козацтва як стану, його категорії, устремління, що вельми важливо для належного осмислення ідеології повсталих, завдань боротьби.

Первісне козацтво «як побутове явище... на Україні існувало здавна: прокордонне добичництво, військове напівосіле населення, що служило оплотом... колонізації в боротьбі зі степовими ордами й... дуже чуйне до зазіхань на свою волю з боку всіляких представників влади» [13, с.266]. Причиною, що відродила «...старе пограничництво... була специфіка колонізації Східної України» [13, с.266].

«У першій половині й середині XVI ст. – продовжує вчений, – к[озацтво] – це насамперед бездомна голога, бродячий люд, і саме ім'я, що вживалося в досить презирливому, аж ніяк не почесному значенні, так що навіть у другій половині [XVI ст.], звертаючись до козаків, уникали називати їх цим ім'ям, а називали «молодцями», «лицарством»... Організованих форм к[озацтва] «на волості»... ще не бачимо і козацька організація наростала.. у степових відходах, на «Низі», вдалині від контролю прикордонної адміністрації...» [13, с.267].

Друга половина й особливо остання чверть XVI ст. – інтенсивне творення козацького стану «...під впливом дуже складних умов і впливів» [13, с.268]. Із-поміж останніх: діяльність Дмитра Вишневецького-Байди, Богдана Ружинського, Підкови і Шаха; урядові реформи (Сигизмунда II Августа, Стефана Баторія) [13, с.268-269]. Створення першого реєстру започаткувало «козацький імунітет» = вилучення

«...козаків від усякої іншої влади й залежності, крім спеціальної козацької влади...» [13, с. 269]. Наприкінці XVI ст. «к[озацтво], що складається, – на переконання Грушевського, – у певний стан, незмірно виростає... При цьому центр ваги к[озацтва] переходить з «Низу» на «волость», в область «городову». Військова організація переходить в територіальну, військові відділи осідають на землю, військова адміністрація здобуває й розширює судові й адміністративні функції стосовно козацького управління, що конкурує з коронним управлінням (або фактично – магнатським)» [13, с.272].

Козаччина «...в другому десятилітті XVII ст. є... пануючою силою в Південно-Східній Україні...» [24, с.297]; перетворюється «...із досить байдужого в політичному й соціальному відношенні степового добичництва в національну силу...» [24, с.298]; «...стає протилежним полюсом польсько-шляхетського режиму й... збирає навколо себе все, що стоїть в опозиції цьому останньому..., поглинаючи усе значніші маси місцевого населення, ...приймає на себе його представництво – не тільки соціальне, але й національне...» [13, с.272] (за тих часів – церковне віросповідання).

Для нас вельми важливими є зауваги М. Грушевського щодо «соціальної строкатості» козацтва, позаяк саме нею «...пояснюються коливання й зигзаги козацької політики... залежно від того, в яке середовище переміщався центр ваги козацьких відносин» [24, с.298].

Учений виокремлює первісне козацтво – «...степові добичники найрізномірнішого класового складу, ...цей чисто військовий елемент... дуже часто захоплював... владу завдяки своїй... готовності на ризик. Для... [нього] не існувало ні політичної, ні соціальної програми; [...] по суті справжнім життєвим нервом його діяльності... залишалася війна для війни, незалежно від її політичного або національного характеру» [24, с.298]. У соціальному плані осередком формування військово-добичницького елемента були: бездомна голота, «...для якої військове ремесло ставало джерелом прожитку на все життя...», тимчасово – вихідці «...з міщанського, селянського й шляхетського станів, які, віддавши данину військовій справі, поверталися потім до своїх господарств» [24, с.298]. Ця категорія козащини швидше драгувала, ніж лякала уряд, бо створювала політичні конфлікти з сусідніми державами.

«Головну масу козацтва...», – продовжує історик, – становило те, що можна назвати трудовим козацтвом, тобто... сільськогосподарське населення, що зараховувало себе до козацького війська й підпорядковувалось козацькій владі..., щоб скористатися імунітетом... Це – «неслухняні міщани» і селяни... Вони... досить байдужі до військової сторони козацтва, але з особливою наполегливістю висувують питання... козацьких вольностей» [24, с.299]. Ця категорія козащини була найнебезпечнішою для шляхетсько-магнатського режиму, бо підривала його економічні підвалини, «...але в козацькій політиці... відіграла менш значну роль порівняно зі своєю чисельністю й економічною силою» [24, с.299].

Третя категорія – козацька буржуазія, група, котра «...в соціально-економічному відношенні... [перебувала] в площині дрібного або навіть середнього шляхетства й тієї ж соціальної ідеології» [24, с.299]. Грушевський характеризує групи, співвідносні з означеною категорією. «Це, по-перше, багаті козаки, або... «дуки», нешляхтичі, на підставі військової... служби... державі... претендували на... шляхетські права. По-друге, тут чимало українських шляхтичів, дрібного, а іноді й середнього калібру, які на різних колонізаційних, господарських й всяких умовах знаходили для себе зручнішим фігурувати в складі козацького війська..., ніж перебувати у ворожому таборі» [24, с.299]. Нарешті, «...по-третє, це польські шляхтичі, що проживали й господарювали на Україні..., що шукали в козацтві порятунку від магнатського засилля [...]». До цих прошарків козацтва прилучалися... групи місцевого духовництва, а також міщанство...» [24, с.300].

М. Грушевський подає розлогу й аргументовану характеристику цій порівняно нечисленній «козацькій буржуазії». Він наголошує, що вона «...відіграла... величезну, часто керівну роль у козацтві завдяки своїм засобам, створенню, суспільному стано-

вищу; з неї здебільшого рекрутувалося козацьке керівництво, ...і цей довгостроковий вплив на справи козацтва, що часто передавався з покоління, утверджував значення цього прошарку» [24, с.300]. Вчений образно порівнює козачину з організмом, надаючи кожній з його категорій певну функцію: трудове козацтво – величезне тіло; військово-добичницьке козацтво – його активні органи; козацька буржуазія – мозок. Саме в останньому – «...сховище козацької ідеології, ...сформованої з різних ідеологій... Тут найрозвиненіший національний і політичний бік козацької програми...» [24, с.300]. Звісно, питання захисту православ'я не цікавило козацьких шляхтичів неукраїнського походження. Та «...знаходився інший ґрунт, на якому поєднувалися.. учорашний прибулець із глибини Польщі й корінний «з прадіда козак»: це – ненависть до магнатського засилля й необхідність звільнення Польщі, або в крайньому випадку України, від магнатського панування. Справа в тому, що Східна Україна перетворилася в постійну вотчину.. «королев'ят»... тут не було місця як шляхетському, так і козацькому землеволодінню...» [24, с.300].

У правовому статусі саме «козацька буржуазія» складала кістяк реєстрового козацтва, скривдження котрого первісно й зумовило повстання. «Серед цього загального подразнення і гніву з мотивів соціальних, національних, релігійних палючий матеріал збирався, – наголошує М. Грушевський, – головню навколо козацької справи, а роллю запалу грали незносні відносини, витворені ординацією 1638 р. серед осередку козащини, її реєстрової частини» [8, с.131].

«Ординація...» 1638 року та її неухильне впровадження перетворювали реєстрове козацтво в звичайне поліційне формування Речі Посполитої (бо ж не стільки задля захисту кресових земель від татарсько-турецьких уторгнень, як для контролю над Запорозжям, «козацькою вольницею». Втративши гетьмана, власну старшину, «козащина... мала против себе одну збиту лаву магнатських клевретів.., тим більше що за сею старшиною стояла оружна сила польського жовнірства» [8, с.132] (останнє навіть уписувано до козацьких полків). Українське лицарство потерпало від оподаткування, приватних робіт, адже «...шляхетська старшина зробила з реєстрових козаків рід своїх підданих і визискувала їх в своїх інтересах...» [8, с.132]. Найгірше, що, залежна від українських магнатів і державців, вона підтримувала останніх в мимучих конфліктах із козаками.

Завершуючи характеристику становища реєстровиків напередодні революційного вибуху, М. Грушевський підсумовує: «старий одвічний спір козащини з місцевою адміністрацією і шляхтою за козацькі права і привілегії, виграний з кінцем XVI в., обертався тепер на користь шляхетської сторони, і як виграннє його було вихідним моментом зросту і сили козащини, так тепер програннє грозило позбавити її всякого значіння. Подавлене своєю шляхетською старшиною.., з одної сторони, а з другої – затиснене в тісні крипи адміністрацією королівщини, воно тратило всяке значіння і... престиж» [8, с.133].

Учений цитує А. Кисіля, коли той констатував: «Гірше становище козаків аніж хлопів»; аналізує козацьку петицію на конвокаційний сейм, де перелічуються кривди «людям рицарським» (відібрання козацької власності, побиття аж до смерті, непередбачувані податки, вигнання матерів і батьків козацьких, примушування удів до повинностей у королівщинах, себто – урядами окраїнними; безчинства старшини; здріств з козацької залоги Запорозжя тощо) [8, с.133-135]. М. Грушевський трактує «козацьку кривду» як «одну з найголовніших, чи такі найголовнішу, найреальнішу причину великого повстання...» [8, с.136].

Безперечно, соціально-економічні та релігійні чинники Великого повстання вимальовуються досить виразно, позаяк вони задокументовані в козацьких петиціях, у реляціях польських урядовців, у приватному листуванні, в повідомленнях дипломатів... Натомість, національний чинник у «...чистій, абстрактній формі.., як агітаційний... мотив майже не виступає. Але він переходить через всі отсі моменти пониження і покривдження українського елемента на ріжних полях і з ріжних поглядів, – загострює їх прикрість і болючість та зв'язує в оден ланцюх, в оден образ гіркого, до пімсти вопіючого поневолення Українського народу» [8, с.128].

М. Грушевський полемізує з тими польськими істориками, котрі всі незаперечні вияви економічного, релігійного і національного визиску українства пояснювали вадами польського політичного устрою, від чого потерпало, мовби, і польське громадянство. Заперечуючи їм, учений стверджував: «релігійні конфлікти реалізувалися в утиску «руської віри» «лядською вірою». Унія була лядською інтригою против руського благочестя. Всякі прогріхи і своєвільства адміністрації були панощенням і знуцанням Ляхів над українським людом. Драчі і вимисли панів дідичів і старостів та їх урядників були не просто поневоленням хлопства шляхтою, поміщиками-дідичами, а поневоленням українського люду панами-ляхами та їх підпанками. Роздраження на Жидову, на її величання над українським селянином чи козаком ішло також за рахунок польського пановання, бо се воно якому небудь «Жидовинові спросному»... давало міць і змогу коверзувати над християнським українським людом. Пановання над позбавленим самоуправи українським козацтвом польських ротмістрів і жовнірів в ролі полковників і иньшої старшини було також поноволенням Ляхами українського «лицарства» [8, с.129].

Ми не випадково подали досить об'ємну виїмку з другої частини 8-го тому «Історії України-Руси», позаяк вона переконливо засвідчує надглибоке розкриття М. Грушевським національного мотиву, що обумовив визвольний характер боротьби. Національний фактор, на думку дослідника, мав синтетичний характер, оскільки об'єднував і підсилював решту причин. «Все що панувало і утискало, – аргументує свій висновок учений, – було «лядське» – походженням, вірою, культурою, духом. Все «руське» було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступалося за нього – ототожнювалося з польським, було «лядським» незалежно від свого походження» [8, с.129].

Таким чином, у зав'язі повстання вчений констатує комплекс причин, які кінцево зумовлювалися бездержавністю українців, річпосполитським імперіалізмом (прояви останнього: невизнання козацтва як стану, крах ідеї православного патріархату, безчинства «королев'ят» у Подніпров'ї тощо).

Позаяк утисків, зневаги й визиску зазнавали всі верстви української людності, «Хмельниччина потягнула всі ці елементи протесту., викресала в них максимальну іскру боротьби» [8, с.118]. Грушевський подає лаконічну і, водночас, влучну характеристику соціальних складників визвольних змагань середини XVII ст.

По-перше, козацтво, адже його «кривда» – найбільш осмислена. «Мало ймовірно було, – мовить історик, – щоб ся велика воєнна сила, яка так імпозантно виявила свою енергію в війнах 1637-1638 рр., дала себе справді так задавити на віки...» [8, с.140]. «Річ Посполита польська, – нагадує вчений, – ціле століття – від середини XVI в. пробувала з козацтва зробити тісно обмежену, півупривілейовану, якусь під шляхту...; ...козацтво, не валячись на ролію обмеженої верстви, ...широко розкривало двері до себе народним масам, в сій численності і силі своїй бачучи найліпшу гарантію свого стану володіння» [26, с.468]. До 1638 року, попри урядову регламентацію, «...козаки числились... на десятки тисяч, ...ціла «українна» просторонь в полудневій Київщині і в Задніпрянщині була нічим, як осілим козацтвом» [26, с.468]. М. Грушевський пояснює, чому козацький імунітет був таким привабливим для решти українства: «...права на ґрунти, незалежність від усяких податків і обов'язків чи на дідича, чи на королівських державців і незалежність від домінальної і всякої іншої юрисдикції – були також жаданнями всього ...[люду], що для осягнення їх готовий був кожної хвили перейти під козацький присуд...» [26, с.469].

По-друге, селянство, що найбільше потерпало від експансії фільварково-панщинної системи господарювання. Весь «...сільський люд... тільки козачиною ще й дихав тут трохи, бо та панам волі не давала» [21, с.372] і «ся солідарність інтересів козацтва і селянства, – роз'яснює дослідник, – давала ширше значіння козацькій верстві, що в дійсності нічим не була відграничена і готова була приймати в свої ряди селянство» [26, с.469]. Тому Б. Хмельницький і не потребував жодних засобів (універсалів) для підняття народу супроти шляхетства, позаяк «...досить було, що зникли всі перешкоди

до переходу народу під козацький присуд, в сей блаженний стан, що увільняв селянина від економічної і правової залежності від польського пана і урядника...» [26, с.470].

По-третє, «...заразом підіймались і приставали до руху, – продовжує М. Грушевський, – окрім селян, і інші елементи, незадоволені польським режимом, подразнені своїм національним пониженням – з міщан, духовенства, особливо нижчого, навіть з руських шляхтичів, хоч радикальний характер селянського руху і був... противний їм...» [26, с.470].

Отже, війна мала бути всенародною, бо її «кінцева мета – боротьба з панським засиллям, це головне, – підсумовує дослідник, – і вона могла об'єднати всі... категорії козацтва, як і гасло боротьби за національні й релігійні права, і... групи українського населення, що стояли зовсім поза козацькою організацією» [24, с.301].

Яку ж роль відігравала кожна з соціальних груп української спільноти в подіях 1648-1657 років? «І сила та виразність сих впливів, витиснених на характері і фізіономії великого складного руху 1648 р., – вважає професор, – залежала... не від чисельних пропорцій тих складових елементів, а від засобів їх інтелігенції і ступеня усвідомлення, конкретизації ними своїх цілей» [8, с.118]. М. Грушевський указує на виняткову консолідуєчу роль козацчини в супротиві: «...на неї звертали ся очі і надії ріжних преріжних елементів, притиснених шляхецько-магнатським панованнем [...], всі вони виявляли свою солідарність і свої внутрішні зв'язки з козацькою опозицією» [8, с.117]. Як «козацький ідеал», так і військовий досвід лицарства, наявність у ньому шляхетства, здатного до вироблення програми, досягнення цілей боротьби, зумовлювали козацький провід. Натомість «...народні маси, що давали головну чисельну силу повстанню, ...все таки переважно зіставалися в ролі пасивній супроти провідників... – хоч і уносили... їх не раз проти їх волі. Особливо ж в ідеології повстання, ...в формулюванню його завдань вони проявляли себе незмірно слабо в порівнянні до своєї стихійної динамічної енергії» [8, с.118].

Про які ж завдання, цілі йдеться? На думку М. Грушевського, «...на перший план в ідеології великого повстання висунено усвячені віками мотиви релігійної боротьби. Другим завданням його проголошено і всякими способами підчеркувано – боротьбу з магнатським режимом, з купкою пограничних королев'ят, що мовляв захопили в свої руки державу., напосіли ся на козацчину» [8, с.118]. Такі мотиви, згідно з ученим, були зручними задля легітимізації повстанців і близькими його керманічам (старшині й союзній їй православній, інколи і польській шляхті). М. Грушевський указує на трансформацію завдань боротьби: «...як тільки війна розвинула ся відповідно широко, втягнувши великі маси народу... усвідомила ся її кінцева мета, як синтез сих спеціальних домагань – національне визволення Руси» [8, с.130].

З'ясовуючи причини Козацького повстання, вчений звертається і до мотивів, які спонукали Б. Хмельницького – до 1638 року – військового писаря, опісля – чигиринського сотника – спочатку до потаємних переговорів із Владиславом IV, а згодом до кермування повстанцями.

Передусім автор наголошує, що «особиста біографія Хмельницького на стільки-ж бідна реальними, безсумнівними фактами, на скільки безмірно багато легендою...» [8, с.151], «...а перші стадії його повстання... бідні фактичним матеріалом» [18, с.244]. Історик закликає колег до ліквідації «...легендарної Хмельниччини і виключення її... з наукової літератури, що ставить собі завданням відтворення дійсного образу сеї грандіозної епохи» [18, с.247].

М. Грушевський наголошує на суперечливих обставинах біографії Б. Хмельницького. У розрізі теми нашої розвідки розглянемо деякі з них у баченні вченого.

Відомо, що 1637 року Богдан як військовий писар підписує акт капітуляції під Боровицею. Призначення на місце відставленої старшини засвідчує, що він «...належав... до людей, найменше скомпромітованих повстанням...» Отож про участь у виступах Павлюка, Острянина ті Гуні – не йдеться. До того ж, «...після кампанії 1638 р. Богдан був визначений до покірної депутації до короля...» [8, с.156]. Вчений

указує на господарську міць Хмельницького, добрі взаємини з адміністрацією староства й підсумовує: «...все, здавалося, віщувало йому спокійне і приємне жите... тим щасливіше, чим менше в нім було слави і відповідальностей» [8, с.157].

Дослідник скептично ставиться до легенди «...про «степову Гелену», зза якої пішла козацько-польська війна» [8, с.158]; натомість «вповні реальний характер, як причини афери, мають за те різні старостинські драчі з Хмельницького і вкінці відібране суботівських ґрунтів...» [8, с.159]. Грушевський вважає, що чигиринський сотник не мав підтверджуючих документів на Суботів, а, відтак, повернення втраченого через наїзд Чаплинського залежало від доброї волі старости (висловлює сумнів стосовно ймовірних звернень потерпілого до короля, Сейму, ба, навіть, гродського суду) [8, с.160-161]. Скарги Хмельницького лише загострювали взаємини й скінчилися арештом у Бужині та ув'язненням у Криловській фортеці (С.-М. Кричевський не тільки узяв кума на поруки, а, можливо, й застеріг від марних звернень до М. Потоцького).

Таким чином, Б. Хмельницький, який, принаймні до середини 1646 року, мав «...репутацію чоловіка впливового, певного, льяольного супроти короля» [8, с.157], під тиском обставин «...рішив піти пробоем і пуститися стрімголов... на дорогу бунту і боротьби» [8, с.162].

У зв'язку з «аферою» (себто – бунтом) Богдана вчений розмірковує над співвідношенням суб'єктивного і об'єктивного в діях людини. Передусім зауважує, що, попри зростання об'єктивізму в особистості, котра культурно вивищується, «...вона зістається... глибоко суб'єктивною істотою. Дуже... виімково... чоловік виступає з чисто теоретичних мотивів... Аж свої власні вражіння дають чоловіку ключ до розуміння, до відчуження чужих, власне горе і кривду зв'язує він з горем і кривдою мас, виступаючи їх речником, і суб'єктивні мотиви перетворюються в горнолі великого серця в той біль, котрим «великі душі за весь мир горюють» [26, с.467].

Сам дослідник не зараховує Хмельницького до таких «великих душ», але визнає, що він «...був чоловік вищих здібностей і визначного характеру. Своім родом, одідиченою заможністю визначений серед земляків, здобув він своєю освітою й здібностями вище становище в козацькій ерархії [...]. Тим прикріше мусив він відчутти те цілковите пригноблення козачого стану, його безправність і безрадність супроти усяких кривд і надужити польської зверхності» [26, с.467-468].

Наразі й виступив зневажений чигиринський сотник як речник усієї козащини, бо ж уповні спізнав її кривди. «Заслужений козацький старшина, вибраний в повірники самого короля, – вкотре пояснює вчений особистий мотив Хмельницького, – був обрабований зі всього шляхетським зайдою і не міг знайти помочи ані управи. Бездоганий, гордий своєю випробуваною вірністю королеви і річипосполитій – попав в бунтівники і не міг виправдати ся від сього закиду. Його старого, шанованого чоловіка волочать по в'язницях, трактують як яке небудь ледащо, і навіть самого жита він уже не певен» [8, с.164].

Грушевський дуже образно змальовує психологічний стан людини, яка перейшла свій «Рубікон»: «Се був страшний, критичний момент в житю Хмельницького. В душі його, в усім естві настав глибокий перелом, тим страшнійший, чим здержливіша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і богато обдарована натура... Хмельницький перед сим і по сім моменті се було двоє різних людей» [8, с.162].

Вражає здатність Грушевського осягнути внутрішній світ і вдачу непересічної особистості. Чого лише варта ця характеристика: «Призвичаєний дипломатувати, ховати дійсні заміри під маскою згідливості й індиферентності – правдоподібно вихований в тім переконанню, що на світі, а особливо в політиці годі інакше жити і поступати, Хмельницький звичайно представляв ся добродушним, скромним, претензійним» [8, с.163]. Учений зауважує на химерне поєднання в ньому щирості й безпосередності зі східним лукавством і віртуозним лицедійством; сполучення дрібношляхетського низькопоклонства з гордістю й усвідомленням своїх сил (навіть провіденціалізмом) [8, с.163]. Важкі «...удари і зміни долі, сі нечувані напруження всіх сил... – продовжує психологічну замальовку історик, – видобули з нього незвичайні прикмети і таланти, незрівняну побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу

впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії» [8, с.163] *.

Грушевський задається дилемою: Хмельницький, тікаючи на «Низ» наприкінці 1647 року, лише шукав порятунку від убивчих репресій на «волості» чи мав далекосяжні наміри козацького супротиву? На думку дослідника, не міг Богдан «...вдоволювати ся ролею неприкаяного низового лугаря без усяких дальших плянів» [8, с.171]. Із аналізу листів уже гетьмана до монарха по корсуньським погромі випливає, що «невдоволена шляхетським режимом козаччина зробила сецесію на Запороже, щоб там організувати ся... і служити королеви, – котрий дав немов згоду на організацію такого свобідного... війська своїми переговорами і листами 1646 р.» [8, с.172]. Звісно, що наміри Владислава IV (козацька морська диверсія) і Хмельницького та повстанців (скасання «Ординації...» 1638 року) не збігалися.

Проте легенда (виступ, санкціонований королем) мали неабияку вагу для легітимізації повстання. «Ся ідея, – пояснює Грушевський, – убирається в різні форми – то релігійні, то політичні». По-перше, «король підіймає козаків на Ляхів за грецьку віру стояти»; по-друге, «...в союзі з королем проти панів, які... поневолили козаків ординацією 1638 р. і хочуть винищити саме ім'я козацьке...»; по-третє, «се боротьба з магнатством... Викинути... магнатів і дати простір дрібно-шляхетському і козацькому землеволодінню – се ідея, яка вповні могла уміщати ся в рамках повстання, в представленнях його шляхетських учасників» [8, с.173].

* Змалювання постаті Б. Хмельницького у науковому доробку М. Грушевського подамо в наступній статті (суголосно з розвитком подій осені 1648 – липня 1657 років). Наразі ж нагадаємо висновки з означеного питання авторитетних істориків.

В. Смолій і В. Степанков [34, с. 131-133] цитують і коментують характеристики козацького керманіча, подані в шести працях ученого; указують на їхню суперечливість (від схвальних, емоційно-піднесених – до критичних, викривальних, осудних). Автори погоджуються з тим, що «...у своїй діяльності Б. Хмельницький припускався як дрібних, так і великих прорахунків і помилок. Однак... більшість висловлених... обвинувачень... [уважають] безпідставними...» [34, с.133]. Намагаючись пояснити «причини... різкості оцінок дій творця Української держави...» [34, с.133], посилаються на обставини, зазначені в статтях Л. Винара, Б. Круницького, Л. Мельника, О. Гуржія [34, с.132-133].

Н. Яковенко в одній зі своїх розвідок аналізує філософський підтекст творення галереї портретів в «Історії України-Руси» (з-поміж інших – і Б. Хмельницького). Вона констатує «...присутність трьох історіософських моделей їх оцінної інтерпретації: а) позитивістськи-народницької; б) з позицій соціальної психології; в) з позицій «філософії життя»... їх модифікації неоромантиками» [37, с.89]. Авторка стверджує про зміну моделей саме в означеній послідовності у міру занурення дослідника в доказовий матеріал; уважає, що пером історика-позитивіста виписаний тільки Володимир Великий, решта – істориком-соціологом.

На думку професорки, «...найяскравішою (і, мабуть, єдиною по-справжньому живою) постаттю «Історії України-Руси» є Богдан Хмельницький» [37, с.96]. Н. Яковенко, оминаючи відтінки психологічної характеристики, зосереджується на моделі, до якої підігнано постать козацького вождя: «в її основу покладено ефект опозиції: розмірене існування обертається катаклізмом, що призводить до духовного переродження, ініціації й посвяти «в герої»» [37, с.96]. Зауважує, що в контексті неоромантичного мислення, прозріння й переродження як кульмінація життя тісно поєднуються з національно-патріотичними почуваннями. Так з'являється тенденція персоніфікації власної історії з символічними, драматизованими фігурами героїв, які спромоглися на виступ у захист своїх народів. Учена переконана, що саме таку модель і застосував М. Грушевський у конструюванні образу Б. Хмельницького. Позаяк «ні... харизма володаря..., ні... вітальна сила непересічної особистості... не вкладаються в філософію соціального детермінізму позитивістичного зразка...» [37, с.97], дослідниця схильється до висновку про еkleктичність наукового світогляду М. Грушевського.

Важко не погодитися з проникливим і аргументованим аналізом Н. Яковенко (головно – з останнім судженням). Усе ж для нас найпереконливішими є міркування Я. Дашкевича. Історик, надзвичайно високо поцінуючи спадщину М. Грушевського, все ж визнає, що його поодинокі «...найбільш загальні синтетичні формулювання відбивали... політичні переконання. Тому деякі постаті, наприклад, галицький князь Лев Данилович чи гетьман Богдан Хмельницький, у нього змальовані блідо» [32, с.377]. Через несприйняття Павла Скоропадського «...невдалою вийшла постать Богдана Хмельницького в «Історії України-Руси» – немовби сам гетьманський титул нагадував авторів про переворот... 1918 р., що позбавив його, М. Грушевського, влади» [30, с.386].

Принагідно зауважимо, що погляди істориків на методологію наукового пошуку М. Грушевського частково розкриті у нашій статті: «Український рубікон» 1708 року: візія М. Грушевського / І. Діптан // Сіверянський літопис. – 2014. – №4 (118). – С. 127-152.

«Потайні зносини короля і двору з козаками... давали сій легенді... підставу, ...і вона відіграла значну ролу в агітації, почавши від перших стадій її». Та чи сподівався Хмельницький на монаршу допомогу? Грушевський вважає, що ні, бо «...мусів настільки знати польські відносини, щоб тямити безсильність короля, і ледве чи рахував на щось більше понад агітаційне значіння своєї легітимної ідеї» [8, с.174].

Тому «вожді Хмельниччини», котрим упродовж 1648 року все ж був притаманний «козацький легітимізм» (війна з «королев'ятами» у спілці з монархом), готові були «...і до союзу з якою-небудь сторонньою політичною силою проти Польщі...» [24, с.300-301]. І такою зовнішньою потугою стало Кримське ханство. Дослідник наголошує на невідповідності кримського вектора козацької дипломатії. При цьому посиляється на умову з Шагін-Гіреєм 1624 року, поцінуючи її як «...справжній союзний трактат між двома рівноправними контрагентами, Кримом і Запорозький військом, з повним ігноруванням якої-небудь залежності війська від Польщі чи польської політики» [23, с.22].

М. Грушевський називає ті чинники, що спонукали хана до союзу з гетьманом. Найповажніші – такі: 1) «хан був роздражнений, що йому не платили «упоминків»; 2) «в Кримі саме пройшла велика усобиця, яка ледве не перевернула великого хана»; «щоб залагодити розбурхані сили, найкращим виходом була успішна війна...»; 3) наїзд О. Конєцпольського на татар восени 1647 року; 4) «...в Криму був тоді сильний голод...», а тому вкрай необхідним був-би «...добичливий похід, а спільний виступ з козаками давав на се добрі вигляді» [8, с.176].

Для Хмельницького порозуміння з Іслам-Гіреєм III було конче необхідним задля забезпечення тилу й здобуття татарської кінноти. «В початках повстання... се забезпечило... йому [гетьманові] перші успіхи, дало можливість увільнити Подніпров'я від польського війська, скупитись великим силам і розвинути народному повстанню...» [3, с.236]. Звісно, союз із кримцями завдасть Війську Запорозькому й чимало клопотів (як-то: підписаний під тиском Іслам-Гірея III Зборівський договір, поразка козацтва під Берестечком тощо), проте турецько-татарський вектор залишається наріжним у дипломатії як Б. Хмельницького, так і його наступників.

Вельми важливим для розкриття витоків української державної ідеї та її еволюції є звернення до первісних задумів повстанців, у вираженні у вимогах до М. Потоцького (березень 1648 року). М. Грушевський вважає, що останні були досить відверті: «скасання ординації 1638 р., повернення давніх вольностей козацьких і виведення польських військ з України – се були жадання дуже далекосяглі і звучали як ультиматум з козацької сторони» [8, с.181]. Власне, так їх і сприйняв коронний гетьман, який, у супереччю з намовлянням королівської «партії миру» спрямувати бунтівників супроти турків і татар, вирішив «...іти військом на Запорожжя і задавити козацьку своєволю тут, в останній її захисті...» [8, с.179]. Вчений, коментуючи дії Потоцького, вказує, що той «...не хотів ризикувати своєю репутацією у шляхти, і стояв за приборкання козацчини» [8, с.179], ішов разом із магнатами проти воєнних планів Владислава IV.

Історик аналізує низку тактичних і особистісних помилок М. Потоцького [8, с.181-190], та, найсуттєвіше, ставлення Б. Хмельницького до «...цілком несподіваних тріумфів жовтоводських та корсунських...» [9, с.3]. Історик переконаний, що гетьман «...безсумнівно прикладав усе до того, щоб затримати його [військо] в можливих границях воєнної коректності – щоб не загострювати і так дражливої ситуації» [8, с.195]; понад те «...не інтересувався розвитком чисто селянського і підданського повстання, і не приймав до свого табору селянських юрб. [...] Надмірне розколювання народніх мас було явищем небезпечним для самих проводирів козацтва, котрі ще зовсім не думали про яку-небудь народню війну з Польщею...» [8, с.195].

А про що ж, власне, думали керівники Великого повстання? М. Грушевський у низці своїх праць неодноразово наголошує, що національно-визвольна боротьба розвивалася поза наперед зложеним і продуманим планом; сам Б. Хмельницький «...не кривсь з тим, що його діяльність лише випадково прибрала такі грандіозні

розмірі» [26, с.467]; «...план вироблявся під час її розвою, а мета була підсунена вже її результатами» [26, с.467].

Учений уважає щирим зізнання гетьмана в лютому 1649 року під час перемовин із місією А. Кисіля: «Я вже доказав, чого не думав зразу, і докажу далі, що задумав [...] Перше я за свою шкоду і кривду воював – тепер буду воювати за нашу православну віру» [9, с.129]; [26, с.467].

Отже, Б. Хмельницький, спочатку, «...як типовий козак, мав перед очима інтереси головно, щоб не сказати – виключно, козацької верстви. Якби його спитати, коли він виступав з Запорожжя, чого він хоче? – ледве чи зажадав би він більше, як знесення конституції 1638...» [26, с.469]. І тільки згодом, у свідомості гетьмана «...війна, піднята в інтересах козацької верстви, перетворилася в боротьбу за права цілого народу, за незалежність України...» [3, с.236].

Для нас важливо, що дослідник закликає історично, з обставин і сутності доби поціновувати національно-визвольні рухи та їхніх очільників. Порівнюючи революційне піднесення 1905-1907 років з Хмельниччиною, проводячи певні аналогії, вчений підсумовує: «...скільки свідомості, скільки плановості можна вимагати від руху XVII в., веденого з... незмірно меншими культурними ресурсами – темними народними масами з такою мало що вищою від них інтелігенцією, якою була тодішня козацька старшина» [2, с.334].

М. Грушевський ставить нериторичне запитання: «Чи тодішня, польсько-шляхетським пануванням забита, дезорганізована, занекультурена Україна могла претендувати на вождів свідоміших, талановитіших, ніж яким був Хмельницький?» [2, с.335].

Відповідь історика – образно-емоційна й виражена водночас: «Рушив титан [народ] – великий, темний, осліплений, закований, загнаний в землю, – могутній і темний, як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти. І напереді йшов його провідник – такої ж титанічної сили й вдачі, як персоніфікація тої могутньої і сліпої народної сили, – мало що свідоміший від неї, але з тим же титанічним розмахом сили й енергії, що й у неї» [2, с.335].

Як бачимо, М. Грушевський не вимагає від Б. Хмельницького неможливого – невідповідного реаліям доби рівня політичної чи національної свідомості; величає гетьмана керманічем «титанічної сили й вдачі», але, водночас, помічає і всі вади, помилки, пояснює їх, інколи – звинувачує та частіше – виправдовує.

Принагідно нагадаємо міркування вченого про «суд історії». По-перше, він «...твориться неухабно, ...переоцінює історичних прецедентів, історичних діл, типів і індивідуальностей з становища сучасного моменту, його завдань і поглядів, його соціальних і моральних вимог...» [7, с.271]. По-друге, він «...має обопільний характер... Суд судить предків судом потомків і потомків судом предків, так як культ предків сам собою переходить у обов'язок перед потомками» [7, с.271].

З мовленого М. Грушевським у квітні 1918 року випливає висновок, із одного боку – про мінливість присудів істориків, а з другого – про їх відповідальність і перед наукою, і перед суспільством. Уважне прочитання нами дуже багатьох праць вченого переконує в тому, що сам він був напроцуд об'єктивним і науково чесним, «...істориком-практиком з незвичайно високим рівнем критично сприйнятого фактологічного знання [28, с.403]. Погоджуємося з висновком Я. Дашкевича, що М. Грушевський «...свої узагальнення, гіпотези, навіть теорії... виводить з історичних досліджень, а не з якоїсь апріорно прийнятої філософської системи...» [28, с.403]. Саме тому його науковий доробок має неоціненне і непроминальне значення.

Для великої кількості наших сучасників імена І. Виговського, І. Мазепи, П. Орлика досить довго були «...затуманені серпанком негативних оцінок, хоча... М. Грушевський ще сто років тому розпочав реабілітацію цих історичних постатей» [1, с.49]. Стосовно очільника Української революції він здійснив деміфологізацію, змалювавши складний, багатобарвний, вражаюче емоційний і, найголовніше, науково-обґрунтований портрет Великого гетьмана у контексті доби (адже – «Хмельницький і Хмельниччина»).

Об'єкт історіографічного дискурсу – Українська революція XVII століття в науковому доробку М. Грушевського, а предмет – чинники національного-визвольних змагань українства зазначеної доби в баченні вченого.

Проведений аналіз відповідних праць М. Грушевського уможливує певні висновки. По-перше, у зв'язі повстання вчений констатує комплекс причин (політичного, релігійного, соціально-економічного та національного характеру). З-поміж них національний фактор був об'єднуючим, оскільки «все що панувало і утискало, було «лядське» – походженням, вірою, культурою, духом» [8, с.129]. По-друге, «козацьку кривду» (передусім, наслідки впровадження «Ординації...» 1638 року) вчений вважає найголовнішою причиною великого повстання. По-третє, магнатсько-шляхетська експансія впродовж десятиліття «золотого спокою» перетворила Подніпров'я у вотчину «королів'ят», що загрожувало подальшим закріпаченням української людності. По-четверте, релігійний мотив був найяскравішим, найкраще слугував для освячення і легітимізації козацького виступу.

Історик виокремлює соціальні складники боротьби. По-перше, козацтво, «кривда» якого – найбільш осмислена; військовий досвід уможливував супротив, а «козацький імунітет» зваблював і селянство, і міщанство. По-друге, селянство, котре найбільше потерпало від фільварково-панщинної системи господарювання і мріяло про «козацький присуд». По-третє, міщани, що воліли козацьких «вольностей». По-четверте, дрібні і середні шляхтичі (часом – і польського походження), що протистояли «королів'ятам». По-п'яте, духовенство (як тогочасна інтелігенція), особливо нижче і середнє, з огляду на крах ідеї православного патріархату. Грушевський указує на виняткову консолідує роль козацтва в розвою боротьби, у формуванні її завдань, завдяки наявності в його лавах як старшини шляхетства.

Отож уважне прочитання низки праць Грушевського, порівняння висновків історика, котрі ґрунтуються на використанні, осмисленні численних джерел і їхнього критичного зіставлення, із основними положеннями новітніх досліджень із проблематики Української революції XVII століття переконливо засвідчують непроминальну наукову значимість творчої спадщини Великого вченого.

1. Гирич І. Політична публіцистика Михайла Грушевського / І. Гирич // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 47-62.

2. Грушевський М.С. Богданові роковини / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 332-337.

3. Грушевський М.С. 250 літ / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С.236-241.

4. Грушевський М.С. Запоріжжя і Запорозька Січ (Січа) / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 342-350.

5. Грушевський М.С. З Хмельниччини / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1914)». – С. 361-364.

6. Грушевський М.С. Люстрована історія України / М.С. Грушевський / АН України, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Вступна стаття В.А. Смолія, П.С. Соханя. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.

7. Грушевський М.С. Історія й її соціально-виховуюче значіння / М.С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 4. Кн. 1.: Серія «Суспільно-політичні твори (до Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)». – С. 267-279.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8, част. 2. Початки Хмельниччини (1638-1648). – 224 с.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8, част. 3. Хмельниччина в розцвіті (1648-1650). – 288 с.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. Хмельниччина роки 1650-1654. – 880 с.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. Хмельниччина роки 1654-1657. – 776 с.
12. Грушевський М.С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р. / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 376-387.
13. Грушевський М.С. Козацтво на Україні / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 266-277.
14. Грушевський М.С. Короткий огляд української історії / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 303-321.
15. Грушевський М.С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907-1914)». – С. 199-206.
16. Грушевський М.С. Між Москвою і Варшавою / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2013. – Т. 4. Кн. 2.: Серія «Суспільно-політичні твори (листопад 1918-жовтень 1926)» / Упоряд. С. Панькова. – С. 97-110.
17. Грушевський М.С. Молоді літа Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 227-229.
18. Грушевський М.С. Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 244-248.
19. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевский / Сост. ист.-биограф. очерк Ф.П. Шевченко; В.А. Смолия; Примеч. В.М. Рычки; А.И. Гуржия. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.
20. Грушевський М.С. Перемога Хмельницького коло Жовтих Вод і Корсуня / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 229-233.
21. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич,

І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 267-402.

22. Грушевський М.С. Рецензія: «Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию, пер[евод] Г. Муркоса, выпуск второй (от Днестра до Москвы), Москва, 1897, ст. VI+202 (відбитка з «Чтений Москов[ского] общества ист[ории] и древн[остей] [российских] / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2012. – Т. 15: Серія «Рецензії та огляди (1898-1904)» / Упор. В. Шульга, В. Тельвак. – С. 279-280.

23. Грушевський М.С. Сполучення України з Московщиною в новішій літературі / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 17-35.

24. Грушевський М.С. Україна. Історія / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9: Серія «Історичні студії та розвідки (1917-1923)». – С. 274-335.

25. Грушевський М.С. Українська справа в її історичному розвитку / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 312-338.

26. Грушевський М.С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 6: Серія «Історичні студії та розвідки (1895-1900)». – С. 466-490.

27. Грушевський М.С. Шведсько-український союз 1708 року / М.С. Грушевський // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906-1916)». – С. 123-134.

28. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 388-406.

29. Дашкевич Я. Михайло Грушевський наприкінці ХІХ ст. / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 406-416.

30. Дашкевич Я. Михайло Грушевський як особа і особистість / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 383-388.

31. Дашкевич Я. Про Михайла Грушевського / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 366-373.

32. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський? Розмова з Ярославом Дашкевичем / Я. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / НАНУ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення; [упорядник М. Капраль, Г. Сварник,

І. Сковчиляс]. – 2-е видання, виправл. й доповн. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 374-382.

33. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков /. – К.: Либідь, 1993. – 504 с.

34. Смолій В., Степанков В. Проблеми Української революції XVII століття у висвітленні Михайла Грушевського / В. Смолій, В. Степанков // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1998. – №1-4(136-139). – С. 122-134.

35. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков . – К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

36. Сохань П. Творча спадщина М.С. Грушевського і сучасність / П. Сохань // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». – С. 14-46.

37. Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського / Н. Яковенко // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка: Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення, 1999. – С. 86-97.

Объект историографического дискурса – Украинская революция XVII века в научном наследии М. Грушевского, а предмет – причины и социальные составляющие национально-освободительной борьбы украинского народа в видении ученого.

На основе изучения соответствующих трудов М. Грушевского сделаны определенные выводы. Во-первых, историк указывает на целый комплекс причин (национального, социального, экономического, религиозного характера), вызвавших вначале – казачье выступление, а в итоге – Национальную революцию. Во-вторых, ученый раскрывает всенародный характер движения и обосновывает консолидирующую и ключевую роль казачества в нем. В-третьих, исследователь убеждает в отсутствии в руководителях изначального плана восстания (главное – ликвидация «Ординации...» 1638 года); акцентируют на истоках и формировании украинской государственной идеи в процессе борьбы.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, Владислав IV, казачество, Михаил Грушевский, Украинская революция XVII столетия.

The causes and the beginning of «Khmelnyschyna»: Hrushevsky's vision.

The object of historiographical discourse is Ukrainian revolution of the XVIIth century in Hrushevsky's scientific heritage, and subject – factors of national liberation struggle of Ukrainians in the scientist's vision of that day.

The analysis of the relevant Hrushevsky's works enables certain conclusions. Firstly, in the ovary of rebellion the scientist states the reasons (of political, religious, social, economic and national character). Among them was a national unifying factor, since «all that distressed and prevailed was «Lyadske» by the origin, religion, culture, spirit» [8, p.129]. Secondly, scientist believes the «Cossack iniquity» (primarily caused by introduction of «Ordination ...» 1638) is the main reason of great rebellion.

Thirdly, the gentry-magnate expansion for the Decade of «golden peace» has turned the land along the Dnieper into a patrimonial estate of magnates («Koroleviat») that threatened with further enslavement of Ukrainian population. Fourthly, the religious motive was the brightest, best served for sanctification and legitimization of the Cossack rebellion.

Historian distinguishes social components of the struggle. Firstly, the Cossacks, whose

«Injustice» is the most meaningful; military experience made the resistance possible, and «Cossack immunity» seduced the peasantry and the lower middle class citizens. Secondly, the peasantry, who suffered most from manor-serfdom economic system and dreamed about «Cossack sentence». Thirdly, tradesmen, who wanted Cossack «liberties». Fourthly, small and medium gentry (sometimes – and Polish origin), who opposed the magnates («koroleviatam»). Fifthly, the clergy (as the intellectuals of that time), and especially lower and middle, given the collapse of the idea of «the Orthodox Patriarchate. Hrushevsky points to the Cossacks crucial role in consolidating flowering of struggle, shaping its objectives, thanks to elders and nobility in its ranks.

Therefore, careful reading of a number of Hrushevsky's works, comparing the historian's opinions, sources, their critical comparison with the basic provisions of the latest research of problems of Ukrainian Revolution of the XVIIth century convincingly testify everlasting scientific significance of the great scientist's creative heritage.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, Vladislav IV, Cossacks, M. Hrushevsky, Ukrainian Revolution of middle XVIIth century.

Костянтин Рахно

ГОНЧАР І ВІДЬОМСТВО В БІЛОРУСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МІФОЛОГІЧНІЙ ПРОЗІ

Стаття присвячена мотиву зустрічі гончаря з відьмами в бувальщинах білорусів і українців. Наслідком такої зустрічі може бути викриття відьми або ж відвідини гончарем відьомського зібрання. Такі оповіді підкреслювали чаклунську силу гончаря та підвищували його професійний статус.

Ключові слова: гончар, жінки, відьми, шаманізм, білоруський фольклор, український фольклор, Берестейщина, Чернігівщина.

У традиційному суспільстві важлива роль відводилася чаклунам, які були посередниками між духами і людьми. Чаклуни були звичайними членами громади, яким народ приписував екстраординарні здібності (як шкідливі, так і позитивні) в управлінні силами природи і людьми. Поряд із ними існувала група жерців, які присвятили себе культовій діяльності¹. Переплетення професійної магії з відгомонами жрецьких функцій і поступове переростання їх у міфологізований образ «знаючого» ремісника, наділеного надприродними, в тому числі чаклунськими здібностями, простежується у фольклорній прозі слов'ян на прикладі численних історій про гончарів.

Уявлення про чаклунську силу гончаря, що відбилися в бувальщинах, у традиційному розумінні пов'язані з дорогою, чужістю, статусом чужинця, прибульця. Мобільність чоловічого начала, як здається, захищеного апріорі, дозволяла йому активно функціонувати поза межами «освоєної» зони і виглядати цілком самодостатнім. Серед своїх і чужих чоловік-ремісник був зобов'язаний «знайти себе» і зазвичай йому це вдавалося. Його громадський і професійний статус формували вчинки, здійснені вдома і на чужині, в «цьому» світі і «зараз». Під час поїздок повір'я про чаклунські здібності опосередковували його взаємини з населенням, головним чином з приводу різного роду витрат, пов'язаних із його діяльністю, а також винагороди. Саме жінки виявляли особливу цікавість до появи в селі гончаря, причому цікавість не тільки практичну. Виняткову увагу жінки приділяли вибору посуду для молока і молочних продуктів: щоб молоко в ньому не скисало, а сметана вдавалася рясною і жирною, він повинен бути виготовлений із використанням спеціальних магічних прийомів. Купівля горщиків для господарських потреб перетворювалася на оцінку магічних умінь гончаря, які полягали, серед іншого, в його здатності впливати на молочне господарство. Претензії до глиняних виробів, проте, залишалися найчастіше в колі жінок, не призводячи до конфлікту з гончарем – неабиякою мірою завдяки вірі в його таємну силу і небезпеку, що в ній містилася.

Як і багато з чоловічих професій, де вимагалася таємна сила, гончарство втручалося у сферу традиційно жіночої відповідальності. Продукція гончаря була орієнтована переважно на жіноче споживання, а оплатою слугували нерідко продукти жіночої праці. У зв'язку з цим край цікава білоруська бувальщина, в якій гончар розпізнав відьму за молочними продуктами з її будинку. У селі Спорово Березовського району на Берестейщині розповідали, як одна жінка пообіцяла розплатитися за роботу горщиком зі свіжим маслом. «Вынесла, а горшчэчнік каже: «Масла посягала з людэй, відьма». Вона і була відьма, а ніхто нэ мог сказать». Тільки гончар зрозумів це². Безпосередньо взаємодіючи з жіночим сектором домашнього життя, гончарне ремесло

© Рахно Костянтин Юрійович – кандидат історичних наук (Опішня).

не могло не зачіпати відьомство і такий важливий його аспект, як доіння чужих корів і зазіхання на жирність їхнього молока. Цей мотив, поширений у різних локальних традиціях, часом набував буквального, хоча й міфологічного за своєю природою осмислення. Відьма (іноді її помічники) у подоби людини, а на білоруському Поліссі нерідко тварини, птахи чи рептилії, видоювала в чужої корови молоко. Цим вона, серед іншого, підвищувала удійність, як і здоров'я в цілому, своєї власної корівчини.

Молоко осмислювалося в народних віруваннях слов'ян як магічна субстанція, прямо пов'язана з небесною вологою. А в розповідях про відьом воно фігурувало як осередок життєвої сили, втілення достатку, який можна в одного відібрати, а іншому передати³. І саме здатність відьом віднімати цю життєву силу, забирати її собі, користуватися нею у своїх інтересах і викликала в широкого загалу природне обурення й протест. Діяльність відьом у слов'янській і балтійській міфологічній свідомості пов'язувалася з Громовержцем, який боронив від них смертних⁴ і жертвами якого колись були гончарі. Звідси й викриття, покликане показати перевагу останніх і побудоване на тому, що «вправи» відьми у доярській справі не минали безслідно: між відьмою й видосеним нею молоком виникав своєрідний зв'язок. Ось чому, за розповідями, коли з поцупленим набілом здійснювали певні операції, чаклунок відчувала їх на власному тілі. Зроблене з того молока масло теж несло на собі певні сліди, помітні для знаючих людей⁵.

Так чи інакше, та магічний компонент найбільше був помітним саме у стосунках ремісника-професіонала з жіночою спільнотою. Це мусило передбачати відповідну поінформованість. У народних оповідях українців гончар спостерігає зборища жінок-чаклунок. Бувальщина про бідного гончаря, що став свідком відьомських польотів, була, зокрема, записана в селі Олбин Козелецького району на Чернігівщині.

«Іхал гончар, тряпошник» і на ніч попросився переночувати в один дім. Його «положили спати на лавку». Господиня думала, що він спить, «а вун дивиця: найшло бабок богато, засвітили моргунчик і шипочут, вун очі закряє і подивиця. Двері не очиняюця, а їх все меньше і меньше», зникають з хати. Коли жодної не стало, він зазирнув у піч, його «і затянуло у камен і оказався у дегтярні на вербі, де ведьмі злитались, вони на березовой тичкі прилито, і вун так же»⁶.

Безумовно, це редукований варіант відомого балто-слов'янського сюжету про чоловіка, який випадково піддивився, як відьма збирається на шабаш, і намазав себе тією ж маззю або здійснив такі ж дії. Завдяки цьому він відлітає з відьмами на їхнє зібрання на горі чи в лісі⁷. У даному тексті відсутній мотив повернення чоловіка додому верхи на палиці, мітлі, кочерзі тощо, яку він приймає за коня. Важливо, що каналом зв'язку з «іншим» світом, причому не регламентованим людьми, як і в деяких ритуалах і забобонах, є комин. Саме туди часто проказували слова замовлянь, там само здійснювали певні обряди родинного циклу⁸. Центр простору родини, мінімального суспільного осередку, що об'єднує чоловіків і жінок, у традиційній культурі маркується піччю незалежно від її розташування у будівлі. І хоча за лінією, що умовно проходить через неї, дім зазвичай поділяється на відповідні половини, піч входить до жіночої зони або ж та сама організується довкола неї. Тому піклування про піч незмінно входило до обов'язків жінки. Не менш важливо, що саме гончар потрапляє до відьом на шабаш. В інших варіантах бувальщини у цій якості можуть виступати солдат, перехожий, узагалі – мандрівний чоловік, який попросився на ночівлю у незнайомий дім. Герой у такому сюжеті про відвідини шабашу обов'язково зайшлий, чужинець, не належний до певного соціуму. Звичайна людина, навіть потрапивши туди, не зможе ні побачити чаклунок, ані підслухати їхні розмови. Адже важливою ознакою відьом є їхня двоїста природа, тобто приналежність до світу людей і одночасно до світу демонів. Своїх надприродних якостей звичайна жінка набуває, за народними уявленнями, завдяки її зв'язку з нечистою силою, характер якого може бути різним. На території Полісся вельми популярні бувальщини про польоти відьми верхи на помелі, кочерзі, березовій палиці, в ступі, в решеті на шабаш чи на спільні зборища, про чоловіка, котрий рушив слідом за нею на шабаш⁹.

Прикметне й те, що саме зборище відбувається на високому дереві. Цей локус

характерний перш за все для демонологічних вірувань південних слов'ян, у яких відьми-вештиці й демони збираються щорічно й навіть кілька разів на рік на верхівках старих дерев. Однак вказаний локус пов'язувався з відьомськими шабашами і в демонологічних повір'ях українців, зокрема Карпатського регіону. У переказі, зафіксованому на Буковинському Підгір'ї, місцем зборища відьом і нечистої сили називається висока дуплиста верба, що стояла на березі Серета. Зустрічаються дерева і в фольклорі поліщуків. Паралельне використання гори й цих природних об'єктів у спільному для різних слов'янських традицій мотиві польоту чаклунки на зборище вказує на те, що в усіх випадках маємо справу з варіаціями одного й того ж способу переходу на «той» світ – підйомом по вертикалі вгору¹⁰. У даному і подібних випадках наділені відьомськими здібностями жінки виступають у ролі професійних посередників між громадою й потойбіччям. Це дозволяє зробити висновок, що екстатичні стани, подорожі у таємничий і недоступний звичайно світ мертвих і духів, без втоми блукаючих по землі, верхи або у вигляді тварин задля чарування, зцілення або наслання хвороб, порятунку посівів або забезпечення родючості полів, пізнання майбутнього, участь у процесі мерців, що дає відьмакам пророчий дар, – то все складові частини єдиної картини, яка безпосередньо нагадує шаманські культури¹¹. Розглянувши етнографічні матеріали, дослідники також дійшли висновку, що розповіді про їзду відьом на палиці чи помелі відображають реальні магічні дії. Наприклад, у росіян був обряд, який звався «в'юнїни»: групи жінок верхи на мітлах об'їздили ті будинки, в яких мешкали молодята¹². У Білорусі й Північній Росії для вигнання нечистої сили господиня на Чистий четвер рано-вранці роздягалася догола і, сівши верхи на помело, об'їздила на ньому магічним колом хату й двір, причому часом усе дворище обсіпала ззовні зерном. Рідше для поїздки використовувалися палиця, коцюба чи рогач¹³. У Литві жінка, яка прийшла запитати, чи можна посилати сватів, брала в кутку хати мітлу й на ній під'їздила до столу – цього було достатньо, щоб господарі зрозуміли мету її візиту. Вранці на свято літнього сонцестояння литовські жінки проїздили верхи на мітлах по селу й об'їздили корів, аби ті давали більше молока. З тією ж метою верхи на мітлі їздили по межі¹⁴. Засіб пересування відьом у світах, очевидно, співвідносився, як і аналогічні знаряддя шаманів, з гілкою Світового Дерева¹⁵. Такі подорожі чаклунок завжди мали суспільне значення, але здійснювалися, на відміну від шаманських, не публічно, а подалі від сторонніх очей. Події на шабаші відтворювали архаїчний ритуальний сценарій суперництва і боротьби між двома супротивними групами¹⁶. Потрапивши туди, гончар отримував доступ до езотеричних знань жіночої половини соціуму, які він міг різнобічно використовувати у своїй професійній діяльності.

На таку думку наводить і схожий епізод у сазі про Гереварда – вождя англосаксонського руху опору норманам. Коли Вільгельм Завойовник уже майже зневірився взяти утворений ріками й болотами «острів» Ілі, де закріпилися повстанці, один із його лицарів запропонував наступне: «Я давно знайомий з однією старою жінкою, яка, будь вона зараз із нами, своїм мистецтвом змогла б позбавити захисників звитяги і вигнати їх із острова, наславши на них панічний страх». Відьму покликали, вдавшись до всіх пересторог, аби про її прибуття не стало відомо гарнізоні оборонців острова; але Геревард, запідозривши, що щось затівається, вирушив на розвідку під виглядом гончаря. Йому довелося влаштуватися на ночівлю в домі вдови, у якої зупинилася й відьма, і підслухати, як дві жінки французькою – помилково гадаючи, що ця мова йому невідома, – обговорювали своє чаклунство. Опівночі пара попрямувала до джерела край саду. Геревард прокрався за ними і чув, як вони ставили запитання «хранителів джерела» (очевидно, водяному демонові). Коли вороги знову пішли в атаку, відьма влаштувалася на узвишші серед них, аби перебувати під захистом вояків, коли почне застосовувати своє мистецтво. Але її заклинання виявилися марними, й у наступній безладній утечі норманів вона впала і зламала собі карк. Яким чином мала вона намір зачаклувати захисників Ілі, в сазі не сказано, проте явно її дії ґрунтувалися на інформації, отриманій від духа чи демона стихій, який мешкав у джерелі¹⁷. Так само в казці з південної Німеччини гончар, причаївшись уночі під дуплистим деревом,

підслуховує розмову відьом і вивідує їхні таємниці, що допомагають йому зцілити королівну та здобути її руку¹⁸. Це певним чином нагадує українську бувальщину з Чернігівщини.

Помітно, що професія виступала для чоловіків-чужинців засобом контакту з жіночим колективом. Жінка тим часом пов'язувала цей світ з «іншим» світом. Із останнього вона приносила у функціонуючу спільноту людей нові життя, а після завершення чоловіком земного шляху супроводжувала його на «той» світ. На відміну від чоловіка жінка була діяльною в різних світах, що давало їй багато можливостей, у тому числі й переймати собі на користь усі види господарчих благ. Але здатність мандрівного ремісника за власною ініціативою перетинати межу між цими світами і вступати в невимушене, конструктивне спілкування з надприродним частково об'єднувала його із відьмами, дозволяючи проникнути в їхні таємниці. Розповіді про те, як гончарі були присутніми на недоступних звичайним людям відьомських шабашах, підвищували авторитет їхньої чаклунської сили та професійний статус.

1. Пименов В.В. Вепсы: очерк этнической истории и генезиса культуры. – Москва-Ленинград: Наука, 1965. – С. 244-245.

2. Народная демонология Полесья: Публикация текстов в записях 80-90-х годов XX века. – Москва: Языки славянских культур, 2010. – Т. 1: Люди со сверхъестественными свойствами / Составители Л.Н. Виноградова, Е.Е. Левкиевская. – С. 448.

3. Криничная Н.А. Русская народная мифологическая проза. Истоки и полисемантизм образов: В трёх томах. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН; Институт языка, литературы и истории, 2000. – Том второй: Былички, бывальщины, легенды, поверья о людях, обладающих магическими способностями. – С. 138-139, 149; Никитина А.В. Русская демонология. – Санкт-Петербург: издательство С.-Петербургского университета, 2006. – С. 286; Толстая С.М. Полесский народный календарь. – Москва: Индрик, 2005. – С. 406-410; Чеховський Ігор. Демологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – С. 101-104, 125-132, 134-135.

4. Клейн Л.С. Воскрешение Перуна: К реконструкции славянского язычества. – Санкт-Петербург: Евразия, 2004. – С. 134, 251-254, 260-261, 266-267, 271, 273, 278, 317, 333, 382-383; Фаминцын А.С. Божества древних славян. – Санкт-Петербург: типография Э. Арнольда, 1884. – Вып. 1. – С. 101.

5. Криничная Н.А. Русская народная мифологическая проза. Истоки и полисемантизм образов: В трёх томах. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН; Институт языка, литературы и истории, 2000. – Том второй: Былички, бывальщины, легенды, поверья о людях, обладающих магическими способностями. – С. 139; Никитина А.В. Указ. соч. – С. 287; Гринченко Б.Д. Из уст народа: Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов: Земская типография, 1901. – С. 156.

6. Народная демонология Полесья... – С. 242; переклад російською див.: Левкиевская Е. Мифы русского народа. – Москва: Астрель; АСТ; АСТРЕЛЬ, 2005. – С. 253.

7. Сумцов Н.Ф. Этюды об А.С. Пушкине // Русский филологический вестник. – Варшава, 1894. – Том XXXI. – С. 298-301; Нечуй-Левицький Іван. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. – Київ: АТ «Обереги», 1993. – С. 62-63; Богатырев П. Стихотворение Пушкина «Гусар», его источники и его влияние на народную словесность // Очерки по поэтике Пушкина. – Берлин: Эпоха, 1923. – С. 147-153; Стецюк Вадим. Вій: дослідження міфологічних джерел походження образу. – Львів: Ліга-Прес, 2000. – С. 132-133; Кербелите Бронислава. Типы народных сказаний: структурно-семантическая классификация литовских этиологических, мифологических сказаний и преданий. – Санкт-Петербург: Европейский дом, 2001. – С. 198, 217, 287-289.

8. Щепанская Т.Б. Сила (коммуникативные и репродуктивные аспекты мужской магии) // Мужской сборник. – Москва: Лабиринт, 2001. – Вып. 1. Мужчина в традиционной культуре: социальные и профессиональные статусы и роли. Сила и власть.

Мужская атрибутика и формы поведения. Мужской фольклор. – С. 82; Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Ленинград: Наука, 1983. – С. 163-166; Рахно Костянтин. Інтеграція нового посуду у простір дому: боснійсько-українська паралель // Нове життя старих традицій: Традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті. Матеріали Міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору «Берегиня». – Луцьк: Твердиня, 2007. – С. 367-368; Чаусидис Никос, Наумов Гоце, Рахно Костянтин. Пећ као жена и мајка у словенској традиционалној култури: семиотика, митологија, обреди, лингвистика, дијахроне компарације // Кодове словенских култура. – Београд: Слио, 2008. – Број 10. Ватра. – С. 62-64.

9. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – Москва: Индрик, 2000. – С. 236, 240.

10. Чеховський Ігор. Демонологічні вірування... – С. 116; Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – Москва: издание К. Солдатенкова, 1869. – Т. 3. – С. 472-473; Виноградова Л.Н. Народная демонология... – С. 234, 240.

11. Гинзбург Карло. Образ шабаша ведьм и его истоки // Одиссей. Человек в истории. 1990. – Москва: Наука, 1990. – С. 135; Элиаде Мирча. Оккультизм, колдовство и моды в культуре. – Киев-Москва: София-Гелиос, 2002. – С. 116-117, 127, 129.

12. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX в. – Москва: Наука, 1979. – С. 134-136.

13. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – Москва: Наука, 1991. – С. 392; Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды... – С. 105.

14. Кербелите Б.П. Древо жизни: К вопросу о реконструкции фольклорных образов // Секс и эротика в русской традиционной культуре. – Москва: Ладомир, 1996. – С. 342-343; Кербелите Бронислава. Типы народных сказаний... – С. 193-194; Клейн Л.С. Воскрешение Перуна... – С. 253-254.

15. Кампанелли Полин. Возвращение языческих традиций. – Москва: Крон-пресс, 2000. – С. 291-292.

16. Гинзбург Карло. Образ шабаша ведьм... – С. 136-137, 143; Элиаде Мирча. Оккультизм... – С. 120-138.

17. Киттредж Дж. Л. Колдовство в Средние века: Подлинная история магии. – Санкт-Петербург: Издательский Дом «Азбука-классика», 2009. – С. 30-31; Kittredge George Lyman. Witchcraft in Old and New England. – Cambridge: Harvard University Press, 1929. – P. 33.

18. [Zingerle Ignaz und Joseph.] Kinder- und Hausmärchen aus Süddeutschland / Gesammelt und herausgegeben durch die Brüder Ignaz und Joseph Zingerle. – Regensburg: Papier, Druck und Verlag von Friedrich Pustet, 1854. – S. 53-54.

Константин Рахно

Гончар и ведьмовство в белорусской и украинской мифологической прозе

Статья посвящена мотиву встречи гончара с ведьмами в быличках белорусов и украинцев. Следствием такой встречи может быть разоблачение ведьмы или посещение гончаром ведьмовского собрания. Такие рассказы подчеркивали колдовскую силу гончара и повышали его профессиональный статус.

Ключевые слова: гончар, женщины, ведьмы, шаманизм, белорусский фольклор, украинский фольклор, Берестейщина, Черниговщина.

Kostyantyn Rakhno

A Potter and Witchcraft in the Belarusian and Ukrainian Mythological Prose

The article is devoted to the motif of the meeting of a potter and witches in the folk narratives of the Belarusians and the Ukrainians. One of the results of such a meeting could be the disclosure of a witch. As many male professions, where the secret power was required, pottery

craft intervened in the field of the traditional female responsibility. The production of a potter was oriented mainly to female consumption, and quite often products of women's work served as a payment for it. A Belarusian narrative from the Brest region in which a potter recognized a witch from the dairy foods from her house, is very interesting in this connection. The potter has ascertained that her butter has been made of milk, stolen from another's cows. Milk was interpreted in the folk beliefs of the Slavs as a magic substance, connected directly with the celestial moisture. And in the stories about witches it appeared as a concentrated vital force, the embodiment of prosperity, which could be taken away from one person and given over to the another one. And it is the witches' capacity for bereaving this vital force, appropriate it for herself, exploiting it in their interests that aroused natural indignation and deprecation among the public at large.

The next theme is the visit of the coven of witches by a potter. In the folk legends of the Ukrainians a potter observes gatherings of the sorceresses. A narrative about the poor potter, which became a witness of the witches' flights, was, in particular, recorded in the Chernihiv region. This is the reduced variant of the famous Balto-Slavic plot on a man, who has watched furtively, how a witch is preparing for a journey to the sabbath, by chance and spread himself with the same ointment or made identical actions. Owing to it, he flies away with the witches to their gathering on a mountain or in a wood. The motif of the man's coming back astride of a stick, a broom, a poker and so on, which he took for a horse, is absent in the present text. It is noteworthy that the gathering itself takes place on a high willow tree. This locus was characteristic first of all for the religious beliefs of the Southern Slavs. However the mentioned locus was connected with witches' sabbaths also in demonological beliefs of the Ukrainians, in particular, of Carpathian region and sometimes of Polissya. The ability of a wandering craftsman to cross the border between two worlds on his own and enter into the free and easy, constructive intercourse with the supernatural joined him partially with witches, allowing him to fathom into their secrets. Such stories emphasized the magic power of a potter and increased his professional status.

Key words: potter, women, witches, shamanism, Belarusian folklore, Ukrainian folklore, the Brest region, the Chernihiv region.

ЮВІЛЕЇ

До 100-річчя Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

УДК 37(09)(477.51) «1937/1941»

Анатолій Боровик

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ ЗА КЕРІВНИЦТВА Г. І. НОСКА

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського учительського інституту кінця 30-х – початку 40-х років ХХ ст. Мова йде про період управління вузом Г.І.Носком.

Ключові слова: Чернігівський учительський та педагогічний інститут, Г.І.Носко, навчально-матеріальна база, організація навчального процесу, формування викладацького складу.

За майже столітній період діяльності Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка керували цим навчальним закладом двадцять директорів та ректорів. У даній статті мова піде про короткий час з історії інституту та про одного з його керівників – Гаврила Івановича Носка, який очолював вуз з вересня 1937 р. до червня 1941 р. Діяльність цього керівника не знайшла належного висвітлення в історичній літературі.

Складним був пошук документальних матеріалів історії учительського інституту вказаного періоду. У ході дослідження фондів архіву Чернігівського педагогічного університету нами не було знайдено особової справи директора інституту Г.І. Носка. Крім того, в ньому були відсутні документи, які б характеризували діяльність інституту передвоєнного періоду. Лише у знайденій особовій справі сина директора Володимира Гавриловича Носка, який у 1953 р. працював викладачем на кафедрі марксизму-ленінізму, були деякі дані з біографії його батька.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління м. Києва нами також не були знайдені такі матеріали. Тривалий пошук їх відбувався і під час вивчення фондів Державного архіву Чернігівської області. Лише звернувшись до фондів колишнього партійного архіву, нами була знайдена справа, в якій містились доповідні записки, що надходили до обласного партійного комітету, та листування обласного керівництва з Чернігівським учительським інститутом. У справі 1550, фонду П- 470, опису 4 нами були виявлені матеріали як про особу директора, так і про діяльність інституту. Саме ці документи дали змогу нам підготувати дану статтю.

Народився Гаврило Іванович Носко у 1902 р. в с. Комарівка Харківської приміської зони. До 1927 р. працював слюсарем у Харківських вагонних майстернях. З 1930 р. до 1933 р. навчався спочатку у Харківському інституті механізації та електрифікації

© Боровик Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

сільського господарства, а потім до 1936 р. – у Київському інституті червоної професури. У період навчання в 1935 р. партійний комітет інституту виніс догану «за допущені політичні помилки троцькістського характеру під час пропагандистської роботи». Той же партійний комітет у 1936 р. «догану зняв».

З 1937 р. до 1941 р. працював викладачем кафедри основ марксизму-ленінізму та директором Чернігівського учительського інституту. Наукового ступеня не мав, а вчене звання доцента отримав постановою Центральної атестаційної комісії Народного комісаріату освіти УРСР від 20 березня 1938 р. [1, арк. 4, 81].

Гаврило Іванович приступив до роботи в Чернігівському учительському інституті з 1 вересня 1937 р. після того, як у липні того ж року був заарештований попередній директор Г. А. Василенко. Саме в даний час під суворим контролем партійних органів та управління вищої школи Наркомату освіти УРСР були кафедри основ марксизму-ленінізму. Протягом майже чотирирічного управління інститутом Г. І. Носком найбільше перевірок було саме цієї кафедри. Архівні матеріали, знайдені нами, вказують на ретельність і прискіпливість перевіряючих.

Так, у ході однієї з перевірок інспектор управління вищої школи Наркомату освіти УРСР т. Корнієнко детально вивчала кафедральну документацію, відвідала й проаналізувала лекції та консультації викладачів кафедри, перевірила організацію контролю з боку директора та навчальної частини інституту. У довідці, складеній інспектором, указується лише на недоліки в роботі кафедри. Вона констатувала, що ідейно-теоретичний рівень лекцій з історії ВКП(б) недостатній. Лекції ще не стали важливим фактором допомоги студентам у їхній подальшій самостійній роботі. Теоретичний рівень підготовки викладачів був також недостатнім. Вони подавали історію партії «як ряд фактів, не пов'язаних між собою», без висновків і узагальнень. Лекції сухі, монотонні і нецікаві. Студенти слухали не уважно, займалися своїми справами.

Збереглися довідки, в яких інспектор інформувала дирекцію інституту про відвідані лекції викладачів кафедри тт. Кучера, Шишкіна та Лапшина. Позитивно оцінює вона лише лекцію І. О. Кучера, проведену на другому курсі історичного факультету. Іншим викладачам робить зауваження в організації лекцій, а особливо багато висловила зауважень щодо розкриття певних теоретичних положень. Зауваження рясніють виразами: «лекція була часто схожа на агітку», «лектор допускає неточності, плутанину у формулюваннях», «студенти лектора майже не слухають» та інші. Підсумовуючи стан викладання, інспектор прийшла до висновку, що «в цілому на кафедрі необхідно серйозно зайнятися питанням якості викладання» [2, арк. 6].

Не сподобалось інспектору й організація консультування студентів та здійснення контролю за їхньою самостійною роботою. Студенти «слабо відвідують консультації», і тому вони перетворюються «у формальне відсиджування годин викладачами». Обліку консультацій не велось. Викладачі не знали, хто із студентів був на консультаціях, які питання вони ставлять. Тому перевіряюча рекомендувала мати на кафедрі чіткий облік студентів, які консультуються, та визначати характер їхніх запитань. Навчальній частині варто було налагодити контроль за лекційною роботою та консультаціями викладачів.

У ході перевірки визнано незадовільним стан науково-дослідницької роботи викладачів кафедри основ марксизму-ленінізму. За винятком кількох газетних статей викладача М. І. Лапшина, жодної наукової публікації членами кафедри не було підготовлено. Викладачі не працювали над кандидатськими дисертаціями і не здавали екзаменів кандидатського мінімуму. Тому були дані рекомендації щодо встановлення термінів складання екзаменів та підготовки кожним членом кафедри дисертаційного дослідження [3, арк. 7].

Завдання, поставлені перед членами кафедри, у науковому плані було дуже складно виконати. Аудиторне навантаження викладачів ставало значним, на наукові дослідження не вистачало часу. Разом з тим консультативну допомогу вони могли б отримати в університетських містах від провідних науковців. Тому у викладачів провінційного навчального закладу виникали об'єктивні труднощі з публікацією наукових статей та підготовкою дисертаційних робіт.

Виникали у вузах значні труднощі і у підборі викладачів кафедр суспільних дисциплін, які були під постійним контролем партійних органів та управління вищої школи Народного комісаріату освіти УРСР. Без направлення цих організацій інститут не міг взяти на роботу викладача. Разом з тим кращих викладачів партійні органи переводили на роботу в свій штат. Так, після вищезгаданої перевірки викладача І. О. Кучера було переведено до пропагандистського відділу міського комітету КП(б)У. Інститут утратив кращого викладача кафедри.

Подібну перевірку кафедри основ марксизму-ленінізму проводила і комісія, визначена обкомом КП(б)У у травні 1939 р. в складі А. Левицького та І. Усикова. Цікава деталь, якщо порівняти довідку даної комісії з попередньою, то різниця у змісті їх незначна. Багато попередніх зауважень були згадані знову. Серйозні зауваження отримав М. І. Лапшин як виконавчав обов'язків завідувача кафедри. Тому і у висновку комісії було вказано на необхідність пошуку нової кандидатури на цю посаду [4, арк. 9].

У червні 1939 р. партійна організація учительського інституту приймає рішення про рекомендацію на посаду завідувача кафедри основ марксизму-ленінізму директора інституту Г. І. Носка. Це рішення викликало у директора негативну реакцію. 19 червня він надсилає листа секретарю Чернігівського обкому КП(б)У О. Федорову, в якому пояснює свою позицію. Гаврило Іванович указував, що таке рішення партійна організація прийняла за його відсутності і без його згоди. Вважаючи дане рішення невірним, директор пояснив власні аргументи. По-перше, на його думку, був порушений принцип відбору керівника кафедри. Кандидатуру завідувача мав відбирати відділ пропаганди і агітації ЦК КП(б)У за рекомендацією обкому партії.

По-друге, директор інституту та його заступники за своїм статусом не можуть очолювати інші підрозділи навчального закладу, а лише можуть тимчасово виконувати обов'язки.

По-третє, при значному навантаженні з управління інститутом не можна буде фізично приділити належної уваги роботі кафедри.

Далі директор аргументував власну позицію щодо кандидатури на посаду керівника кафедри. Він пояснював, що попередній виконавчав обов'язків завідувача М. І. Лапшин не справився із обов'язками і після перевірки кафедри постановою бюро обкому партії з посади був звільнений. З цією посадою могли б справитись такі особи, як пропагандист обкому т. Кучер, завідувач будинком пропаганди т. Бондарєва, член обласної лекторської групи т. Усиков та працівник редакції газети «Більшовик» Ломберг. Останній рекомендований, як і Кучер, вже працювали на цій кафедрі в інституті [5, арк. 63].

20 червня 1939 р. подібний за змістом лист, але вже за підписом директора та секретаря партійної організації т. Яковця, був надісланий до голови Всесоюзного комітету в справах вищої школи, а копія – до завідувача відділом пропаганди і агітації ЦК ВКП(б). Питання знову стосувалося кандидатур на посаду завідувача кафедри основ марксизму-ленінізму [6, арк. 64].

Проте ситуація щодо роботи кафедри основ марксизму-ленінізму особливо загострилася на початку 1939 – 1940 навчального року. Учителі шкіл та викладачі вузів до вересня 1939 р. не призивались до лав армії. Проте з вересня місяця дане обмеження було зняте. Тому відразу трьох викладачів кафедри було мобілізовано до армії.

Третього жовтня 1939 р. директор інституту разом із секретарем партійної організації знову звертаються з листом до першого секретаря Чернігівського міському та обкому КП(б)У О. Федорова. Вони писали, що, незважаючи на неодноразові їхні звернення до обласного партійного комітету, жодної допомоги з комплектування кафедри основ марксизму-ленінізму інститут так і не отримав. На початок жовтня на цій кафедрі відсутній не лише її керівник, але відсутні ще три викладачі. Залишився один лектор, який не може задовольнити потреби трьох факультетів. Тому директор разом із партторгом просили О. Федорова допомогти інституту у вирішенні кадрової проблеми [7, арк. 80].

Наводячи приклад про вирішення кадрових питань інституту, ми намагалися показати читачу, які проблеми доводилося долати керівнику навчального закладу в роботі лише однієї кафедри наприкінці 30-х років ХХ століття.

Архівні матеріали дають нам змогу характеризувати діяльність інституту напередодні війни. Навчальний корпус знаходився по вул. Селюка, 34 (будівля колишньої духовної семінарії). У звітах директор Г. І. Носко вказував, що «інститут мав цілком достатню матеріальну базу». Працювали кабінети: історії, української мови і літератури, російської мови і літератури, марксизму-ленінізму, соціально-економічних дисциплін, педагогіки, математики, фізики, військовий, фізвиховання. Два кабінети були в стані розробки: хімічний та природознавчий. У інституті було 20 аудиторій, з них три – на 150 студентів кожна, три – на 120 студентів, дві – на 60 студентів, чотири – на 40 студентів, інші – для однієї академічної групи.

У зв'язку із створенням у 1939 – 1940 навчальному році поряд з учительським і педагогічним інституту, виникла потреба ще у 12 аудиторіях та у будівництві гуртожитку на 500-600 студентів. Гуртожиток, який було введено в дію напередодні 1938 – 1939 навчального року для 400 студентів, вже не міг задовольнити зростаючі потреби.

Значно розширила свої фонди бібліотека. На 1 січня 1939 р. у ній налічувалося 70784 томів книг. До липня 1939 р. надходження до бібліотеки становили 15000 книг. Проте існувала ще гостра потреба у вузівських підручниках з історії, педагогіки, української мови та літератури [8, арк. 33].

Значно поліпшився якісний склад контингенту студентів у порівнянні з серединою 30-х років. Так, у 1938 – 1939 навчальному році на перший курс були зараховані 186 випускників середніх шкіл, 127 випускників робфаку, 10 випускників технікумів і лише 10 чоловік мали інші види підготовки. Найкращий рівень підготовки мали студенти першого курсу фізико-математичного факультету, які мали оцінки з математики і фізики не нижче «добре».

На початку 1938 – 1939 навчального року в інституті на стаціонарному відділенні навчалось 626 студентів, із них на історичному – 232 студенти, на фізико-математичному – 124 студенти, на мовно-літературному – 270 студентів. 10 студентів мали академзаборгованість, яку потрібно було ліквідувати восени, 11 студентів протягом навчального року виключили з інституту за «неуспішність», на повторний курс був залишений один студент (півроку хворів), 1 студент помер [9, арк. 35-36].

Педагогічними кадрами інститут в основному був забезпечений. Не вистачало штатного викладача педагогіки, тому для виконання навчального плану був запрошений на два місяці аспірант Українського науково-дослідницького інституту педагогіки т. Яковець. У грудні 1938 р. на постійну роботу викладача педагогіки був направлений Наркоматом освіти т. Тараненко.

Викладачів з науковими ступенями в інституті не було, лише працював один викладач з ученим званням «доцент» – директор Г. І. Носко. Це звання він отримав як керівник інституту за рекомендацією Наркомату освіти. У звітах про роботу інституту відзначали кращих викладачів: С. І. Воробйова – викладача російської мови, І. Й. Ярмусевича – викладача російської мови, І. О. Карханіна – викладача математики, І. О. Кучера – викладача історії ВКП(б), Крючко – викладача історії. Окремих викладачів критикували за порушення трудової дисципліни та низьку якість навчальної роботи.

У зв'язку з появою при учительському інституті педагогічного була потреба у зміцненні кадрового складу лекторів. Дирекція просила Народний комісаріат освіти УРСР направити до м. Чернігова викладачів з науковими ступенями та вченими званнями для завідування шістьма кафедрами інституту, а також доцентів кафедр основ марксизму-ленінізму, української та російської літератур, російської мови, історії середніх віків, психології [10, арк. 40]. Проте це прохання так і не було задоволене.

Значні зусилля директор Г. І. Носко здійснював для покращення умов роботи викладачів та студентів. До початку 1939 – 1940 навчального року був проведений

ремонт аудиторій. У великих аудиторіях встановлені нові стандартні парти, кафедри та дошки. Значно розширили площу кабінету української літератури та поповнили його наочним приладдям. Обладнали нові кабінети російської мови та літератури й марксизму-ленінізму. Переобладнали військовий кабінет та спортивний зал.

Напередодні війни кожного року інститут випускав на денному відділенні до 300 випускників трьох факультетів. Так, у 1938 – 1939 навчальному році на історичному факультеті державні екзамени склали 77 випускників, 7 студентів – з відзнакою, 1 студент екзамену не склав. На мовно-літературному факультеті 135 студентів склали державні екзамени, з них 5 – з відзнакою, а 5 – їх не склали. На фізико-математичному факультеті 52 студенти склали державні екзамени, а 3 – не склали [11, арк. 44].

Важливу роль у підготовці учителів відіграла педагогічна практика. Студенти другого курсу проходили її в школах міста і знайомилися з організацією педагогічного процесу, а також проводили пробні і залікові уроки. Основна маса студентів успішно справилась із завданнями педпрактики. На історичному факультеті 39 студентів отримали оцінку «відмінно», 35 – «добре», 4 – «посередньо». На мовно-літературному факультеті оцінку «відмінно» мали 48 студентів, 57 – «доб-ре», 25 – оцінку «задовільно». На фізико-математичному оцінку «відмінно» – 8 студентів, «добре» – 30 студентів, «посередньо» – 17 студентів. Це свідчило про те, що студенти інституту достатньою мірою володіли практичними вміннями організації навчального процесу в школі.

Науково-дослідницька робота викладачів інституту здійснювалася ще на невисокому рівні. У звіті інституту зазначалося, що викладачі «у своїй масі слабо готувались до складання екзаменів кандидатського мінімуму». Лише на кінець року перші екзамени складатимуть тт. Волкова та Герасименко. Два викладачі – виконувач обов'язків завідувача кафедри математики І. О. Карханін та викладач російської мови І. Й. Ярмусевич – працювали над кандидатськими дисертаціями. Викладачі семи кафедр інституту в науково-дослідницькому плані працювали в основному над підготовкою статей у наукових та науково-популярних виданнях, брошур та газетних публікацій. Так, у 1938 – 1939 навчальному році ними було опубліковано 39 статей у науково-популярних виданнях, 30 статей у пресі. У звіті за цей навчальний рік директор Г. І. Носко зазначав, що Наркомату освіти УРСР потрібно допомогти викладачам інституту друкуватись у наукових записках провідних вузів України [12, арк. 55].

Культурно-масова робота у довоєнний період проходила у традиційних на той час формах організації. У 1939 р. в інституті працював хоровий гурток, у якому брали участь 45 студентів, музичних гуртків працювало два, один студентів інституту, другий – курсантів робфаку. У обох брали участь 50 учасників. Членами драмгуртка було 25 осіб, фотогуртка – 60, літературного – 35 і художньої декламації – 50 осіб.

Для студентів організовували вечори відпочинку. Протягом навчального року їх проводилось 10 – 12. Демонструвались для студентів документальні та художні фільми й організовувались культпоходи до міського кінотеатру для перегляду художніх фільмів. Традиційно у травні місяці організовували загальноінститутські олімпіади художньої самодіяльності, у яких брали участь студенти трьох факультетів інституту [13, арк. 61].

Періодично керівництво навчального закладу у 30-ті роки намагалися повернути інституту ту частину навчального корпусу, яку міські органи влади передали для середньої школи ім. С. Кірова. У червні 1939 р. директор інституту Г. І. Носко та секретар партійної організації інституту т. Яковець звертаються до голови Чернігівського міськвиконкому т. Дятчина, секретаря міськкому КП(б)У т. Кузнецова та секретаря обкому КП(б)У т. Федорова. У листі говорилося, що прохання Чернігівського міського та обласного комітетів КП(б)У Раднарком УРСР задовольнив і прийняв рішення про організацію з 1939 – 1940 навчального року у м. Чернігові чотирирічного педагогічного інституту із збереженням при ньому учительського інституту. У зв'язку з цим контингент студентів зростав на 180 чоловік. Усього в 1939 – 1940 навчальному році він буде становити 800 чоловік, без врахування 300 курсантів робфаку.

Прохання керівництва інституту полягало в тому, щоб повернули інституту приміщення середньої школи ім. С. Кірова, яке раніше «було відібране в інституту». Ця частина приміщення, де розташована школа, пов'язана з навчальним корпусом єдиною системою коридорів, водяним опаленням, водопостачанням та каналізацією. З відкриттям педагогічного інституту виникла об'єктивна необхідність в розширенні аудиторного фонду та навчальних кабінетів. Тому прохали міські органи влади терміново розглянути це питання на президії міської ради та дати можливість інституту відремонтувати приміщення та підготувати його до початку навчального року [14, арк. 65].

Чи було задоволено дане прохання органами міської влади? Звісно ж, традиційно було відмовлено, адже вільного приміщення для школи не знайшли. Але інституту необхідно було готувати вже діюче помешкання до нового навчального року. До вересня проведена побілка навчальних приміщень і коридорів, пофарбовані двері та вікна, а також проведений косметичний ремонт гуртожитку. Для опалення був завезений торф для гуртожитку та частково для навчального приміщення. У вересні мали завести ще 400 т торфу.

У зв'язку з появою в структурі інституту двох навчальних закладів, педагогічного та учительського, потрібно було зміцнити кадровий склад викладачів. На початок навчального року мали діяти вісім кафедр: основ марксизму-ленінізму, загальної історії, історії СРСР, літератури, мови, математики, фізики та педагогіки. Частина викладачів не входили до складу кафедр, а саме викладачі фізвиховання, військової справи та іноземних мов. Проте на початку навчального року ще не вистачало викладачів загальної історії, української та російської літератур, російської мови, психології та військової справи. Для заочного сектору педінституту потрібно було 35 викладачів, а в наявності мали 8. У зв'язку з тим, що Наркомат освіти не зміг направити викладачів з науковими ступенями і навіть випускників аспірантури до м. Чернігова, то довелося керівництву інституту заміщати вакантні посади учителями шкіл на основі сумісництва чи погодинної оплати [15, арк. 70-71].

З острахом абітурієнти подавали заяви до педінституту. До нього потрібно було прийняти 150 чоловік, а заяв було подано 193. Після вступних екзаменів недобір студентів перевищував 50 чоловік.

До учительського інституту потрібно було прийняти 240 студентів, а заяви подали 635. На факультет мовно-літературний при потребі 120 чоловік вступні випробування витримали 141 чоловік. На історичний факультет при потребі 60 чоловік вступні випробування витримали 117 чоловік. На фізматфакультет потрібно було прийняти теж 60 чоловік, а вступні випробування витримали 97 чоловік. Отже, серед вступників учительського інституту був невеликий конкурс, а у вступників педінституту – недобір [16, арк. 72].

Значну увагу керівництво інституту приділяло організації науково-творчої роботи студентів. Так, студенти мовно-літературного факультету під керівництвом викладачів і за завданням Академії наук УРСР виїздили у експедиції в села Городнянського, Щорського та Батуриного районів з метою записів місцевих діалектів. Вони збрали значний матеріал, який характеризував мову населення північної та північно-східної частини Чернігівської області [17, с. 35].

У червні 1941 р., як і у минулі роки, розпочалась екзаменаційна сесія та державні екзамени. Але не встигли вони закінчитись, як розпочалася війна. 22 червня в інституті пройшов мітинг, на якому викладачі, співробітники та студенти з обуренням засудили віроломний напад фашистської Німеччини. У перші дні війни частина викладачів, серед яких і директор інституту Г. І. Носко, були мобілізовані до армії.

Через кілька днів після початку війни приміщення інституту по вул. Селюка, 34 було зайнято під військовий шпиталь. Інституту довелося перебазуватися до колишнього свого приміщення по вул. К. Маркса, 5, яке органами місцевої влади було передано вищій сільськогосподарській школі. Інститут готувався до евакуації, частину архіву та матеріалів канцелярії спалено. Саме у цей час були назавжди втрачені особові справи викладачів і студентів, а також значна частина документів

передвоєнного періоду. Коли з'ясувалось у кінці липня, що інститут не буде евакуйований, основні архівні фонди інституту були перевезені до приміщення клубу фабрики первинної обробки вовни, де вони зберігалися протягом війни.

Надвечір 23 серпня 1941 р. м. Чернігів бомбардували літаки фашистської Німеччини. Навчальний корпус інституту було знищено. За вказівкою партійних і радянських органів усіх викладачів, що залишались у місті, а також співробітників інституту було звільнено з роботи, їм видали трудові книжки [18, с. 36].

Багато викладачів та студентів захищали свою Батьківщину. За мужність і відвагу звання Героя Радянського Союзу було присвоєно Олександрю Михайловичу Овчарову, випускнику 1937 р. мовно-літературного факультету. Високим званням Героя Радянського Союзу був відзначений ще один випускник інституту В. Я. Олійник, який загинув у 1942 р. У боях під Курськом загинув заступник директора інституту О. К. Макарець. Також віддали своє життя заступник директора М. С. Брайлівський, помічник директора І. М. Кульгейко, викладач інституту А. П. Черненко, випускники інституту К. В. Друченко, П. П. Дикуха, А. І. Єдомаха, С. Л. Гончаров, С. Г. Школьник, М. З. Мачача, П. Л. Мірошніченко, О. С. Волощук, О. Г. Руденко (письменник О. Десняк) та багато інших.

Директор інституту Гаврило Іванович Носко з перших днів війни і до її завершення захищав Вітчизну. Після демобілізації працював до 1948 р. завідувачем кафедри марксизму-ленінізму Херсонського педінституту. З 1948 р. до 1955 р. працював директором Сумського педінституту. Наступні чотири роки з 1956 р. до 1959 р. очолював колгосп «За комунізм» на Сумщині. З 1959 р. знову працював викладачем кафедри марксистсько-ленінської філософії Сумського державного педагогічного інституту. Удостоєний кількох нагород, зокрема медалі «За оборону Сталінграда», а також значка «Відмінник народної освіти». Помер у 1968 р. [19, с. 11].

Таким чином, активна діяльність директора Г. І. Носка наприкінці 30 – початку 40-х років ХХ століття привела до покращення навчально-матеріальної бази інституту. Проте він не зміг разом з Наркоматом освіти УРСР вирішити питання покращення кадрового забезпечення викладацького складу. З 1939 – 1940 навчального року у м. Чернігові поряд з учительським почав діяти чотирирічний педагогічний інститут, але жодного викладача з науковим ступенем так і не з'явилося у вузі. Всі подальші плани роботи навчального закладу були перекреслені війною.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 4, спр. 1550, 86 арк.
2. Там само.
3. Там само.
4. Там само.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.
17. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1966, 100 с.
18. Там само.
19. Гаврило Іванович Носко // Універ Сіті, друкований орган Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. 2012, травень.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского учительского института конца 30-х – начала 40-х годов XX века. Речь идёт о периоде управления вузом Г. И. Носком.

Ключевые слова: Черниговский учительский и педагогический институт, Г. И. Носко, учебно-материальная база, организация учебного процесса, формирование преподавательского состава.

For nearly one hundred years of activity, T.H. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University was led by twenty Directors and Rectors. In this article we are talking about one of its managers – Havrylo Ivanovich Nosko, who headed the Institute from September 1937 to June 1941. The activities of this manager were not correctly reflected in the historical literature.

H.I. Nosko was born in 1902 in the village of Komariivka near Kharkiv. Until 1927 he worked as a mechanic in Kharkiv wagon workshops. From 1930 to 1933 he studied at the Kharkiv Institute of Agriculture mechanization and electrification, then until 1936 – at the Kyiv Institute of Red professors. From 1937 to 1941 he worked as a lecturer at the Department of Fundamentals of Marxism-Leninism and Director of the Chernihiv Teacher's Institute. According to the decision of the Central Attestation Commission of the People's Commissariat of Education of the USSR dated 20 March 1938 he received the rank of Associate Professor. In 1939 the Council of People's Commissars of the USSR decided on the organization from the 1939–1940 academic year in Chernihiv the four-year Pedagogical Institute with saving the Teacher's Institute.

From the first days of the war the Director of the Institute H.I. Nosko was drafted into the Soviet Army, where he remained until 1946. After demobilization he worked until 1948 as the head of the Department of Marxism-Leninism of the Kherson Pedagogical Institute. From 1948 to 1955 he worked as the Director of the Sumy Pedagogical Institute. The next four years H.I. Nosko headed the farm «For communism» on Sumy region. Since 1959 he worked again as a lecturer at the Department of Marxist-Leninist philosophy of Sumy State Pedagogical Institute. He was honored with several awards, including the medal «For defense of Stalingrad» and the badge «Excellence in public education». H.I. Nosko died in 1968.

Key words: Chernihiv Teacher's Institute, Chernihiv Pedagogical Institute, H.I. Nosko, training resource base, organization of educational process, formation of the teaching staff.

Микола Боровик

КОНТРОЛЬ ЗА ОРГАНІЗАЦІЄЮ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ

Увазі читача пропонуються маловідомі сторінки історії Чернігівського педагогічного інституту 1954 – 1998 рр. Мова йде про проведення різного роду перевірок організації навчального процесу та зроблені висновки про їхню роль в удосконаленні підготовки педагогічних кадрів.

Ключові слова: Чернігівський педагогічний інститут, організація навчального процесу, зовнішній контроль.

Важливу роль в діяльності вищих навчальних закладів відігравав контроль, який здійснювався Міністерством освіти УРСР та освітніми міністерствами Радянського Союзу й України. Саме перевіркам навчально-виховного процесу в Чернігівському педінституті за період його існування з 1954 – 1998 рр. присвячена дана стаття. Звертаємо увагу на те, що об'єктом нашої уваги стали лише ті з них, які охоплювали контроль за організацією навчально-виховного процесу. До цього часу дана проблема не була об'єктом дослідження.

На перших порах реорганізації учительського інституту в педагогічний процес організації його діяльності став під постійним контролем з боку Міністерства освіти УРСР. Перша перевірка була здійснена комісією на чолі з начальником управління підготовки педагогічних кадрів Ф. В. Усенком уже після кількох місяців роботи інституту. 13 травня 1955 р. голова комісії доповів про її результати всьому педагогічному колективу. Хоч основним пунктом перевірки була політико-виховна робота в інституті, але вивчалася й вся навчально-виховна робота.

У своєму виступі Ф. В. Усенко зосередив увагу на аналізі якості лекцій і практичних занять. На основі стенограми проаналізував лекцію з стародавньої літератури на першому курсі. Головним його зауваженням було те, що викладачка, яка проводила лекцію, давала характеристики окремих програмових творів, а основну увагу зосередила на відсутніх у навчальній програмі. У ході обговорення заняття на кафедрі виступаючі вірно вказали на недоліки, але йому не сподобалась оцінка цього заняття, дана членами кафедри, які вважали, що «лекція відповідала вузівським вимогам».

Обурливим він назвав той факт, що лекція, застенографована на кафедрі основ марксизму-ленізму ще у листопаді, була обговорена аж через півроку. Звинуватив він у «безвідповідальному, недбалому відношенні до своїх прямих обов'язків» завідувача цієї кафедри. На травень місяць на кафедрі накопичилося кілька стенограм лекцій, які не були прорецензовані та обговорені на засіданнях кафедри.

Сам Ф. В. Усенко відвідав семінарське заняття Н. Я. Марценюк, яке, за його оцінкою, «пройшло добре, при достатній активності студентів». Проте, даючи

© Боровик Микола Анатолійович – аспірант кафедри Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

позитивну оцінку організації заняття, перевіряючи зробив зауваження викладачці щодо виставлених оцінок, які, на його думку, у деяких студентів були дещо завищеними [1, арк. 56].

Аналізуючи організацію навчальної роботи у педінституті, виступаючий назвав окремих викладачів, які спізнюються на лекції та несвоєчасно проводять консультації студентам, а деякі з них не мають авторитету в студентів.

Виступаючий також запитався на ролі комсомольської організації у вихованні студентів. Відвідавши комсомольські збори фізико-математичного факультету, він констатував, що студенти-комсомольці «обговорюють злободенні питання навчання і виховання». На них виступили 19 учасників зборів, які «викривали неправильну поведінку та недоліки у навчанні власні та своїх товаришів».

На основі своїх спостережень представник Міністерства освіти визначив недоліки проведення політзанять в інституті. Він не погоджувався з тим, що в основному тематика цих занять здебільшого стосувалася міжнародних подій. Так, у вересні місяці всі чотири заняття були присвячені даній тематиці і, як наслідок, розгляд цих питань перетворюється у з'ясування 15-ї глави з курсу «Історія КППС». Ось тому він вважав за потрібне розглядати частіше актуальні питання розвитку країни й пов'язувати з життям студентства [2, арк. 57].

На зборах викладачів виступив також директор педагогічного інституту В. М. Костарчук, який вважав, що в ідейному вихованні студентів є певні досягнення. Так, у квітні було проведено студентську наукову конференцію, у роботі якої брала участь «більша половина студентів». Значну виховну роботу серед молоді вели викладачі кафедр математики і фізики. Кафедра математики організувала і провела обласну математичну олімпіаду та інститутський математичний турнір. Викладачі кафедри фізики разом із студентами протягом навчального року проводили у школах міста гурткову роботу.

Крім певних досягнень, директор інституту вказав на необхідність виправлення недоліків у цій роботі. В організації політзанять варто більше уваги звертати на виховання у студентів культури поведінки, ввічливості, поваги, а також на обговорення матеріалів молодіжних та освітянських газет. Політінформації мають стати складовою частиною політзанять [3, арк. 61].

Отже, протягом першого навчального року роботи педагогічного інституту працівниками Міністерства освіти УРСР було зосереджено значну увагу на перебудові всієї навчально-виховної роботи, що відповідала б вимогам вищої школи. Проведений аналіз роботи всього педагогічного колективу давав можливість встановити слабкі місця та визначити напрямки подальшої діяльності.

У період 60-70-х років зовнішній контроль стосувався роботи окремих підрозділів інституту, і загальної оцінки організації навчального процесу у вузі комісії не давали.

Важливе значення для об'єктивної оцінки роботи Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка мала його фронтальна перевірка комісією Міністерства освіти УРСР, очолюваною В. К. Майбородою. Перевірка проходила з 1 по 10 квітня 1981 р., а наприкінці квітня відбулася колегія Міністерства освіти, де було розглянуте питання «Про стан підготовки учительських кадрів у Чернігівському педагогічному інституті в світлі рішень XXVI з'їзду КППС».

У рішенні колегії Міністерства освіти було в цілому позитивно оцінено організацію підготовки учительських кадрів та соціалістичного змагання у вузі, належне забезпечення навчального процесу науково-педагогічними кадрами та їхню наукову діяльність, зв'язки інституту із школами та інше. Але значне місце у рішенні займали недоліки в роботі навчального закладу. Так, рівень методичної роботи не повною мірою відповідав тогочасним вимогам, недостатньо використовувались технічні засоби навчання, окремі лекційні курси на кафедрах історії СРСР та УРСР, мови і літератури, математики та інших вели асистенти, а в той же час доценти не завжди мали достатню кількість лекційного навантаження. Кафедри суспільних і психолого-педагогічних дисциплін мало проводили спільних засідань з фаховими кафедрами, що не сприяло педагогізації викладання спеціальних дисциплін. Кафедри

спільних дисциплін не виконали наказу Мінвузу УРСР № 463 від 9 вересня 1974 р. про розробку лекційних курсів і зосередження їх у навчально-методичних кабінетах. Не виконано інструктивний лист Міністерства освіти СРСР щодо спецкурсів з психолого-педагогічних дисциплін, на які мало відводиться 30-35% годин, виділених на курси за вибором. Ряд викладачів кафедр, в тому числі і методичних, керували педпрактикою студентів, хоч не працювали жодного дня у школі.

Була виявлена значна розбіжність між результатами контрольних робіт і оцінками екзаменаційної сесії. Так, за результатами сесії з української мови на 4 курсі факультету початкового навчання успішність студентів була 100%, якість знань – 89%, а контрольні роботи написали – 29% на «незадовільно» і 42% – на «задовільно», лише менше третини студентів підтвердили отримані оцінки в ході сесії. Студенти математичного факультету виявили низький рівень знань з курсу шкільної математики. Комісія вказала на низку недоліків у роботі завідувачів кафедр, їхній недостатній рівень вимогливості. Аналізи відвіданих ними занять здебільшого носили поверховий характер. Значна частина викладачів кафедр математики, психології, мови та літератури, педагогіки і методики початкового навчання не керувала підготовкою студентських наукових робіт [4, арк. 195].

Перелік недоліків у роботі, визначений комісією Міністерства освіти УРСР, указував на основні напрямки покращення діяльності ректорату, факультетів і кафедр інституту. Значні зусилля необхідно було докласти в посиленні навчально-методичного напрямку діяльності педагогічного інституту. Разом з тим дана перевірка показала, що не все гаразд було з якістю і дієвістю внутрішньовузівського контролю.

Перевірка роботи Чернігівського державного педагогічного інституту комісією Міністерства освіти УРСР не була єдиною у 1981 р. У зв'язку з чисельними скаргами до радянських, партійних і правоохоронних органів про недоліки в роботі, зловживання, хабарництво та аморальні вчинки окремих викладачів педінституту, ЦК Компартії України у жовтні 1981 р. направив комісію для перевірки навчально-виховної роботи в інституті та перевірки цих скарг. Одночасно управління Комітету державної безпеки УРСР у Чернігівській області активізувало оперативно-слідчі дії у навчальному закладі. 14 грудня 1981 р. за матеріалами перевірки ЦК КПУ прийняв постанову «Про серйозні недоліки і упущення в учбовому і виховному процесі, зловживаннях, хабарництві і поборах в Чернігівському педагогічному інституті».

Після прийняття постанови ЦК КПУ 23 грудня 1981 р. на засіданні бюро Чернігівського обкому КПУ розглянули вищезгадане питання. На ньому, крім членів бюро, були присутні ректор інституту В. М. Костарчук, секретар партійного комітету інституту М. М. Острянюк, проректори з навчальної роботи й заочної форми навчання та три викладачі – члени партії, яких звинувачували у хабарництві та поборах.

У ході обговорення питання про серйозні недоліки в навчально-виховній роботі, хабарництво та порушення норм поведінки у Чернігівському педінституті розглядалося кілька документів. Зокрема, постанова з цього ж питання ЦК КПУ. Крім того, присутні ознайомились із довідкою, підготовленою завідувачем відділу науки і навчальних закладів обкому Ю. І. Гірманом, а також з доповідною запискою начальника управління КДБ у Чернігівській області А. Н. Диченка від 19 листопада 1981 р. та доповненням до неї від 30 листопада 1981 р.

Комісія ЦК Компартії України вказала, що виявлені «серйозні недоліки і упущення в організації навчальної і виховної роботи». Не вказуючи прізвищ викладачів, констатується, що окремі лекції у навчальному закладі проводяться на низькому професійному і теоретичному рівні. Зафіксовано багато пропусків занять студентами без поважних причин (15240 годин за минулий навчальний рік). Успішність студентів нижча, ніж в середньому серед педагогічних ВНЗ України.

За останні 5 років збільшилася плінність кадрів. Так, за цей час звільнилося 48 викладачів, у тому числі 1 доктор наук та 12 кандидатів наук. За той же час прийнято на роботу 83 викладачі, з них лише 14 кандидатів наук. За конкурсом обираються викладачі (вказано 2 прізвища), які в минулому скомпрометували себе, виключались із партії і, на думку партійного керівництва області, «не мають морального права

вести навчально-виховну роботу із студентами». Крім того, в інституті працювало 34 викладачі й співробітники, які були пов'язані родинними зв'язками, що негативно впливало на розвиток критики та самокритики [5, арк. 2].

Значного поширення в інституті набуло хабарництво, особливо на заочному відділенні. Негативної практики набув збір коштів зі студентів для гарантування успішного складання заліків і екзаменів, для придбання цінних подарунків викладачам. На деяких факультетах напередодні державних екзаменів студенти здавали по 30 чи 40 рублів й збирали до 3 тисяч рублів. Витрачались кошти на подарунки членам державних екзаменаційних комісій. Так, у червні 1980 р. на заочному відділенні факультету фізвиховання голові комісії подарували портативний телевизор вартістю 290 крб., а одному з професорів, членів цієї комісії, – електронний наручний годинник вартістю 126 крб. Секретареві цієї ж державної екзаменаційної комісії «за організацію здачі держекзаменів за задалегідь відомих студентам квитках вручене одно з передплатних видань вартістю 900 руб.» [6, арк. 6].

Окремі студенти-заочники педфаку показали, що напередодні державних екзаменів у червні 1981 р. одна із завідувачок кафедри продала за 250 крб. двом групам студентів білети державних екзаменів з російської мови і літератури, за 120 крб. – білети з математики, за 60 крб. – з наукового комунізму. Ця ж завідувачка кафедри вимагала хабарів від підлеглих їй лаборанток, «тероризуючи, доки ті не надавали їй який-небудь подарунок». За свідченнями цих трьох лаборанток дана завідувачка «отримала два відрізи на сукні, кришталеву вазу, штучне хутро» [7, арк. 12, 13].

У доповідній записці обласного управління КДБ мова йшла також про аморальну поведінку окремих викладачів-чоловіків, що «співмешкали» разом із своїми підлеглими, а також студентками, причому деякі випадки їхньої аморальної поведінки були відомі в колективі.

Окремо відзначалися викладачі, які, на думку працівників КДБ, поширювали серед викладачів «пасквілі на радянську дійсність, допускали образливі випадки на адресу одного з керівників ЦК КПРС і Радянської держави». З ними були проведені профілактичні бесіди працівниками КДБ. Але разом з тим автори цих повідомлень приходили до висновку, чи можуть такі викладачі виховувати майбутніх учителів.

За провину одному з професорів указувалась його робота учителем на окупованій фашистами території в роки війни. Згадувався також один із заступників деканів, який ще у 1977 р., навчаючись в аспірантурі Науково-дослідницького інституту педагогіки, висловлював націоналістичні ідеї. З ним також працівниками управління КДБ м. Києва та Київської області велась профілактична робота. Саме таким чином працівники КДБ підводили також до іншого висновку – про непродуманий підбір викладацьких кадрів в інституті.

З матеріалів, наданих управлінням КДБ у Чернігівській області, можна зробити висновок, що основні звинувачення будуть спрямовані проти 5 викладачів і співробітників інституту за частиною 2 статті 168 Кримінального кодексу УРСР.

Бюро обкому партії, розглянувши дані питання, вирішило, що за серйозні недоліки в роботі інституту, неприйняття своєчасних заходів з наведення порядку, некритичну оцінку стану справ у колективі ректорові Чернігівського педагогічного інституту, членові КПРС В. М. Костарчуку оголосили сувору догану із занесенням до облікової картки, а разом з тим наголошувалось: «вважати недоцільним його подальше перебування на посаді ректора». Сувору догану із занесенням до облікової картки було оголошено секретареві парткому педінституту М. М. Острянку. Таке ж партійне стягнення отримав проректор із заочного навчання. Хоч, на думку членів бюро, він «заслужує виключення з членів КПРС», але враховували його принципову оцінку допущених недоліків і запевнення, що він прийме всі необхідні заходи до їхнього усунення. Проректора з навчальної роботи за прорахунки в професійній діяльності та «негідну поведінку в побуті» виключили із членів партії і визнали «недоцільним його подальше перебування на посаді проректора».

Були виключені з партії викладачі, поведінку яких розглядали на даному засіданні, а також визнали, що в подальшому їхня робота у вузі неможлива. Адміністрації ін-

ституту рекомендували вирішити питання щодо роботи в інституті викладачів, не членів КППС, які допускали факти хабарництва і недостойної поведінки.

Партійні стягнення отримали також працівники обкому, міськкому та Деснянського райкому КПУ, які безпосередньо відповідали за роботу інституту. Обласному прокурору звернули увагу на допущений поверховий підхід, некваліфікований розгляд документів про порушення у Чернігівському педінституті, оскільки останні розглядалися прокуратурою ще до перевірки комісією ЦК КПУ [8, арк. 81-83].

Не забарилась із відповідною реакцією і обласна прокуратура. Перше подання від неї надійшло до інституту 25 грудня 1981 р. Того ж дня ректором інституту В. М. Костарчуком було видано наказ, в якому йшла мова про трьох викладачів, які «під час роботи на заочному відділенні брали подарунки, гроші за прийом екзаменів і заліків, вели себе аморально». Тому на підставі статті 41 пункту 3 Кодексу законів про працю УРСР цих осіб «за аморальний проступок, несумісний з продовженням даної роботи», було звільнено із займаних посад. Згоду на звільнення дав місцевий профспілковий комітет [9, арк. 200].

Наступне подання обласної прокуратури, яке стосувалося професора однієї з кафедр, було надіслане уже у січні 1982 р., коли відбувалась зміна керівництва в інституті. Тому наказ нового ректора вийшов лише після передачі всіх документів та ознайомлення із поточними справами навчального закладу, а саме 19 березня 1982 р. У наказі мова йшла про те, що професор «К» «під час складання випускниками інституту державних екзаменів на заочному відділі взяв цінний подарунок від студентів». Знову, як і у попередньому випадку, цього викладача за згодою місцевому було звільнено з роботи «за аморальний проступок, несумісний з продовженням даної роботи» [10, арк. 86].

18 березня 1982 р. до ректорату інституту надійшло ще одне подання обласної прокуратури про протиправні дії шести викладачів різних кафедр інституту. Як наслідок, ректором було видано шість наказів, що стосувалися персонально кожного із суб'єктів подання. Цих викладачів звинувачували у неодноразовому отриманні «хабарів від студентів за незаконне виставлення заліків і позитивних оцінок на іспитах». У якості хабарів ці викладачі отримували від студентів-заочників гроші, продукти харчування, спиртні напої на різні суми від 5 крб. (дві коробки цукерок) до 250 крб., отриманих одним з викладачів за вступ абітурієнта до ВНЗ у 1976 р.

На початку квітня, не дочекавшись закінчення семестру, кілька викладачів звільнилися із роботи «за власним бажанням», а можливо, за наполяганням правоохоронних органів. За нашими підрахунками таких було більше 20 осіб.

Наказом Міністерства освіти УРСР від 12 січня 1982 р. за № 21-к В. М. Костарчук був звільнений з посади ректора Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка, але він продовжував працювати в інституті. Із 12 січня 1982 р. до 31 серпня 2000 р. працював професором кафедри математичного аналізу [12, арк.16-17].

Для об'єктивності оцінки організації навчального процесу в Чернігівському педагогічному інституті з 1982 р. до 1998 р. було проведено кілька перевірок комісіями різного рівня. Перша з них була проведена з 22 листопада до 2 грудня 1983 р. Державною інспекцією вищих навчальних закладів СРСР у складі інспектора вузів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР Л. Ю. Пронякіна, доцента Коломенського педінституту Л. Г. Богатової, та доцента Московського обласного педінституту В. П. Новікова. Ними було перевірено якість підготовки студентів зі спеціальності «загальнотехнічні дисципліни і праця». У акті перевірки вони детально описали історію інституту та факультету, їхню матеріальну базу, реалізацію ними планів XXVI з'їзду КППС, постанов партії та уряду.

Щодо результатів перевірки навчально-виховного процесу на факультеті говорилося, що аналіз успішності студентів за останні роки вказує на тенденцію на її покращення. Так, у 1980 – 1981 навчальному році загальна успішність становила 83%, в наступному році – 87,7%, в першому семестрі поточного навчального року – 88%. Однак такий рівень успішності був низьким. Невисоким був і рівень якості знань, всього 29,7%. Керівництво факультету і кафедр веде систематичний контроль

за роботою викладачів і студентів факультету. За поточний навчальний рік декан провів більше 30 контрольних відвідувань. Виконаний план контрольних відвідувань і завідувачами кафедр. Відвідування студентами занять є однією з важливих проблем, що була в центрі уваги деканату. Однак ще багато студентів пропускають заняття без поважних причин. Так, у 1982 – 1983 навчальному році із 330 студентів 220 пропустили 1012 годин. Відсів студентів на факультеті теж значний. За останні 5 років відрховано 84 особи, це без врахування призову до армії [13, арк. 25-26].

На заочному відділенні навчаються на молодших курсах по 75 осіб, а на старших – по 90, які поділені на 2 групи по 45 осіб. Така кількість студентів не сприяє ефективній організації навчального процесу і потребує поділу студентів по 25 – 30 осіб у групі. Всі студенти-випускники, які закінчили ВНЗ у попередньому навчальному році, прибули на місце призначення. Суттєвим недоліком є те, що деканат не добився повної інформації про проходження стажування випускників. Отримано мало стажувальних листів із шкіл інших областей та республік.

Указавши як на позитивні моменти, так і недоліки в роботі комісія прийшла до висновку, «що діяльність керівництва і науково-педагогічних кадрів Чернігівського педагогічного інституту, спрямована на підготовку учителів загальнотехнічних дисциплін і праці, відповідає вимогам вищої школи» [14, арк. 28].

Після даної перевірки Державною інспекцією деканатом факультету загальнотехнічних дисциплін розроблені заходи з подолання недоліків, що були вказані в акті.

У березні – квітні 1988 р. було проведено перевірку роботи Чернігівського державного педагогічного інституту комісією Міністерства освіти УРСР. 25 квітня питання про перебудову навчального процесу в інституті розглянула колегія Міністерства освіти УРСР. Вона констатувала, що «на факультетах і кафедрах відбулись певні зрушення перебудовного характеру». З позитивної сторони було відзначено створення на факультетах робочих навчальних планів із розрахунку тижневого навантаження 24 – 28 годин. На факультетах фізико-математичному, хіміко-біологічному, загальнотехнічному та початкових класів посилено увагу до організації самостійної роботи студентів. В інституті введена атестація студентів з усіх лекційних курсів. Частина практичних занять проводилась у школах, а 28 викладачів інституту працюють у школах м. Чернігова. Провідні учителі міста і області залучені до проведення занять з методики.

Разом з тим в інституті не подолано інертність та пасивність викладацького складу. Мають місце неузгодженість і нечіткість в організації самостійної роботи студентів, слабкою ланкою в системі підготовки до роботи в школі залишалось ознайомлення студентів з шкільними програмами, підручниками, посібниками. Значного поліпшення вимагала методична підготовка студентів за обраним фахом, підвищення їхньої професійної та інтелектуальної культури [15, арк. 178-179].

Проведені міністерські контрольні роботи показали, що їхні результати на 10, а то і більше відсотків нижчі семестрових оцінок. Третина студентів випускного курсу факультету початкових класів не справилась із контрольними роботами з математики. Слабку теоретичну підготовку показали студенти історичного факультету. За даними анкетування кожен третій студент-випускник хіміко-біологічного факультету не підготовлений до роботи в сучасній школі. Крім того, студенти негативно оцінювали діяльність семи викладачів інституту, а майже кожен п'ятий студент-випускник факультету початкових класів висловив думку, що з боку викладачів допускається лібералізм і невимогливість в оцінюванні знань студентів [16, арк. 8].

Отже, перевірка організації навчально-виховного процесу в інституті показала, що певні зміни в його перебудові відповідно до нових вимог розпочались, проте колегія Міністерства освіти УРСР визначила ряд конкретних завдань в даному напрямку.

Перевірка якості підготовки фахівців була проведена уже в незалежній державі Україна Державною інспекцією закладів освіти в лютому 1996 р. Контрольні роботи з виявлення залишкових знань студентів були проведені з дев'яти фундаментальних та спеціальних дисциплін: української мови, математики, інформатики, фізики, хімії, опору металів, педагогіки, психології, фізіології людини. Контролем було охоплено

565 студентів 27 академічних груп, що становило 27% від загальної кількості студентів, які на той час перебували в інституті. У результаті проведених контрольних робіт на оцінку «відмінно» написали 56 осіб (9,9%), на «добре» – 217 осіб (38,4%), на «задовільно» – 195 осіб (34,5%), на «незадовільно» – 97 осіб (17,2%). Таким чином, загальна успішність студентів за результатами контрольних робіт становила 82%, а якісний показник успішності становив 48,3%.

Загальні результати були непоганими, але аналіз виконаних робіт з окремих навчальних дисциплін та в окремих групах показав значні розбіжності результатів оцінки знань студентів, виявлених на екзаменах під час останньої сесії та результатами контрольних робіт. Так, з математики у 31 групі спеціальності «початкове навчання» різниця становила 37,7%, з хімії у 32 групі спеціальності «хімія» – 21,2%, з інформатики та обчислювальної техніки у 54 групі спеціальності «математика» – 36,4%. Значні розбіжності у порівнянні з екзаменаційними оцінками виявлені з педагогіки у 44 групі спеціальності «фізичне виховання», де різниця в показниках успішності становила 36,4%, з психології у 35 групі спеціальності «початкове навчання» – 46%, з соціальної психології на спеціальності «історія і психологія» – 34%.

Одним з напрямків роботи комісії була перевірка виконання в інституті Закону «Про мови...». З цією метою у ряді груп були проведені контрольні роботи, в ході яких студенти мали написати державною мовою 4 ділові документи: автобіографію, характеристику, доповідну записку, заяву. У цілому із завданням справились від 80% на факультеті фізичного виховання, до 85% – на інших факультетах. Типовими помилками були: невірне оформлення документів (здебільшого доповідної записки), вживання русизмів, неузгодження граматичних форм, синтаксичні помилки [17, арк. 12-13].

Результати проведених контрольних випробувань з ряду дисциплін були піддані експертній перевірці. Так, кафедри математики та хімії Київського державного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова перевірили контрольні роботи з математики та хімії і підтвердили об'єктивність оцінок, виставлених викладачами Чернігівського педагогічного інституту.

Аналіз проведених міністерських контрольних робіт з фундаментальних та спеціальних дисциплін дав привід для ректорату, деканатів, кафедр провести об'єктивний, вимогливий самоаналіз з метою удосконалення фундаментальної і спеціальної підготовки майбутніх педагогів. Після даної перевірки для всіх деканатів стало правилом щосеместра проведення контрольних ректорських робіт з основних навчальних дисциплін.

Своєрідна перевірка навчального закладу була пов'язана з прийняттям Закону України «Про освіту». Відповідно до даного закону Кабінет Міністрів 1 червня 1992 р. прийняв постанову і положення про акредитацію вищих навчальних закладів. Акредитація – це акт визнання державою відповідності рівня діяльності ВНЗ державним стандартам. Складовою частиною акредитації було ліцензування, тобто визнання державою права ВНЗ на здійснення навчально-виховної діяльності за державними вимогами і у відповідності до заявленого статусу. У відповідності до вимог ліцензування на кожному факультеті відповідно до кожної спеціальності мали бути документи: концепція, програма та план освітньої діяльності, програма формування педагогічного персоналу та програма матеріального і фінансового забезпечення, пакет замовлень на підготовку спеціалістів, програма наукового, методичного та інформаційного забезпечення та програма цільових міжнародних зв'язків. Ліцензований вуз зобов'язаний був пройти атестацію, тобто отримати підтвердження здатності закладу до проведення навчально-виховного процесу на рівні державних стандартів освіти [18, арк. 6].

У 1995 р. Державна акредитаційна комісія перевірила роботу всіх факультетів Чернігівського державного педагогічного інституту і, відповідно до рішення акредитаційної комісії від 30 травня 1995 р. і наказу Міністерства освіти України від 16 червня 1995 р., інститут в цілому був акредитований за третім рівнем акредитації,

а три факультети з шести (фізико-математичний, історичний та хіміко-біологічний) – за четвертим рівнем [19, арк. 87].

Отже, в результаті цієї перевірки була дана оцінка роботи педінституту, і на основі певних критеріїв визначено акредитаційний рівень навчального закладу. Це стало стимулом для трьох факультетів з третім рівнем акредитації і для ВНЗ в цілому для подальшого зростання. Вже 26 березня 1997 р. вченою радою педінституту було затверджено «Самоаналіз діяльності Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка», в якому йшла мова про те, що інститут за визначеними критеріями доріс до університетського четвертого рівня акредитації [20, арк. 85 – 115]. Через рік навчальний заклад отримав університетський статус.

Таким чином, за час діяльності Чернігівського державного педагогічного інституту відбулося ряд важливих перевірок організації навчально-виховного процесу. Здебільшого контрольні заходи проводили комісії освітянської галузі союзного чи республіканського рівнів. Одна з перевірок була ініційована вищим республіканським партійним органом, результатом якої стали зміни керівництва навчального закладу та відкриття правоохоронними органами кримінальних справ, звільненням з роботи ряду викладачів. У незалежній Україні перевірки проводили різні підрозділи Міністерства освіти здебільшого для перевірки набутих теоретичних знань, практичних умінь, навичок студентів та визначення акредитаційного рівня ВНЗ.

Аналіз архівних матеріалів різного роду перевірок указує на те, що вони мали позитивне значення для подальшого розвитку навчального закладу. Здебільшого на основі зауважень і пропозицій, висловлених перевіряючими, керівництво вузу, деканати і кафедри робили висновки й визначали шляхи їхнього виправлення.

1. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр. 145, 64 арк.
2. Там само.
3. Там само.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр.952, 271.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп.13, спр. 294, 78 арк.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само, спр. 283, 178 арк.
9. Архів ЧНПУ, ф. Р- 608, оп. 1-О, спр. 680.
10. Там само, спр. 718, 213 арк.
11. Там само.
12. Там само, оп. 1-о, спр.1551.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-608, оп. 2, спр.1154, 32 арк.
14. Там само.
15. Там само, спр. 1401, 227 арк.
16. Там само.
17. Архів ЧНПУ, ф. Р- 608, оп. 1, спр. 2127, 221 арк.
18. Там само, спр. 1682, 122 арк.
19. Там само, спр. 2127, 221 арк.
20. Там само, спр. 2183, 152 арк.

Вниманию читателя предлагаются малоизвестные страницы истории Черниговского педагогического института 1954 – 1998 гг. Речь идёт о проведении разного рода проверок организации учебного процесса и делаются выводы об ихней роли в совершенствовании подготовки педагогических кадров.

Ключевые слова: Черниговский педагогический институт, организация учебного процесса, внешний контроль.

The control by The Ministry of Education of USSR and Ukraine and educational ministries of USSR played important role of the high educational institutions' activity. The article deals with questions about external control of educational and upbringing process in Chernihiv

Pedagogical institute during the period of its existence from 1954 to 1998. This problem hasn't been an object of research by this time.

In the 50th years of XX century external control of Chernihiv Pedagogical institute, which was implemented by the Ministry of Education of the USSR, looked like an advice and was aimed to help rebuild the educational and upbringing process in accordance with demands of higher education.

In the 60th–70th years of XX century external control taught some departments of institute and commissions didn't give the whole mark of management of educational process in Chernihiv Pedagogical institute.

Frontal checking by commission of The Ministry of Education of USSR, ruled by V.K. Mayboroda, had a significant importance for objective mark of Chernihiv Shevchenko State Pedagogical institute. The examination was from the 1st – 10th of April, 1981. In the end of April The collegia of Ministry of Education positive appreciated a management of the training activity of teachers. Significant flaws in the list of specified commission of Ministry of Education of USSR pointed out the main directions of improvement of administration, faculties and chairs of the institute.

According to a numerous grievances about flaws in lecturers' work, The Central commission of Communist Party of Ukraine directed a new commission for examination of educational and upbringing process in the institute and for checking those grievances in October, 1981. The administration of The State Security Committee of USSR in Chernihiv Region intensified operational and investigative actions in the institute. As a result V.M. Kostarchuk was gotten fired from the position of president of Chernihiv Shevchenko State Pedagogical institute because of a serious mistakes in his work. Also were gotten fired pro-rectors and some lecturers, some of them were arraigned on a criminal charge.

In November and December, 1983, a quality of preparation of the students according a specialization «general disciplines and craft» was checked by The State inspection of highest educational institutions of USSR. Pointed out on positive and negative features in a management, the commission reached a conclusion that «activity of a direction and scientific and teaching staff of Chernihiv Shevchenko State Pedagogical institute, which has direction to a preparation of teachers of general disciplines and craft meets requirements of higher school».

In March and April, 1988, The Commission of The Ministry of Education of USSR checked an activity of Chernihiv Shevchenko State Pedagogical institute. It had shown, that some changes in its reconstruction in accordance to new claims were started in the institute. But The collegia of The Ministry of Education of USSR marked some tasks in those direction.

The checking of a quality of preparation of teachers was in the independence Ukraine. In 1995 The State accreditation commission checked all faculties of Chernihiv Shevchenko State Pedagogical institute. In accordance with a solution of the accreditation commission on the 30th of May, 1995 and the Order of The Ministry of Education of Ukraine on the 16th of June, 1995 the institute was accredited for the third level of accreditation, and three of six faculties, such as Physics and Mathematics, History and Chemistry and Biology were accredited for the fourth level.

The analysis of archival material of various kinds of inspections indicates that it had a positive impact for the further development of the institution.

Keywords: Chernihiv Pedagogical institute, management of educational process, external control.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ СТУДІЇ

УДК94 (477)

Віра Зайченко

РІД БЕРЕЗОВСЬКИХ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Пропоноване дослідження присвячене історії роду поміщиків Березовських, які у XIX ст. мешкали в с. Старий Білоус теперішнього Чернігівського району Чернігівської області і гіпотетично можуть бути пов'язані зі славетним українським композитором XVIII ст. М. С. Березовським. Розглянуті дві гілки роду Березовських, генеалогічний зв'язок яких не підтверджений, та інші власники прізвища на Чернігівщині. Це, на нашу думку, може допомогти майбутнім дослідникам зробити остаточні висновки щодо родоводу Березовських.

Ключові слова: рід, родина, батько, син, донька, дружина, поміщик, дворянин, козак.

Рід Березовських налічує кілька гілок. Найдавніша з них, досліджена В. Модзалевським, пов'язана з північною територією нашого краю – містами Стародубом та Новгородом-Сіверським. Її родоначальником був **Семен Березовський** (?–1728), який розпочав свою кар'єру сотенним писарем новгородським (1700–1710), потім став сотником (1710–17112), полковим осавулом Стародубського полку (1713–1727), двічі обирався наказним полковником стародубським (1718, 1723). Наприкінці життя (1727–1728) був асесором ГВС. Військовий товариш. Він із дружиною **Агафією Іванівною Тимошенко**, онукою стародубського полковника (жива в 1737 р., померла до 1748 року) мав чотирьох синів і доньку.

Прокофій Семенович (?–бл. 1730), значковий товариш Стародубського полку (1724). Дружина – **Анастасія Іванівна Забіла** (?–бл.1730), донька племінниці гетьмана Параскеви Василівни Скоропадської та Івана Івановича Забіли¹. Їхній син **Іван Прокофійович** згадується під 1732 роком у розписному листі, даному Івану Забілі 1 січня 1732 року про отримання тисячі золотих, які заповіла його матері бабуся Забіла, «понеже за живота матки моеї роспись учинить не случилось». Лист писав на прохання Березовського дяка обтовський Іван Кордов². Отже, можна припустити, що мешкав Іван Прокофійович на той час у селі Обтове неподалік м. Коропа.

Другий син, **Василь Семенович** (?–до 1761), військовий канцелярист, був одружений з **Дарією Іванівною Мовчан** (жива в 1768 році). Дітей родина не мала.

Степан Семенович (1687–бл.1761), бунчуковий товариш. З 1747 року в шлюбі з **Марфою Іванівною Лашкевич**, донькою стародубського городового отамана, у другому шлюбі (з 1766 року) за Григорієм Карповичем Долинським, підкоморієм Батуриного повіту. Донька **Варвара Степанівна** (?–1783) – за Миколою Яковичем Троцьким, військовим товаришем³. Він загинув від рук розбійників у 1803 році. Родина мала доньку та чотирьох синів – Івана, Микиту, Степана та Павла. Саме родині Троцьких дісталися статки Семена Березовського, про що свідчить цікавий документ – заповіт військового товариша Стародубського полку Івана Тимошенка, тестя Семена Березовського. Він написаний в 1701 році перед виходом заповідальника в похід на шведів, під час якого Іван Тимошенко потрапив у полон і доля його залишилась невідомою. Свою маєтність він заповів дружині Єфімії Ширай та дітям.

© Зайченко Віра Володимирівна – старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, заслужений працівник культури України.

Родинна легенда оповідає, що все його майно перейшло до зятя – Семена Березовського, частиною володіли нащадки Троцьких ще в ХІХ столітті⁴.

Був у Семена Березовського ще син **Іван** (?–1751–1758–?), військовий канцелярист, значковий товариш. Ймовірно, помер бездітним. А донька **Марфа Семенівна** (?–1779) у 1730 році взяла шлюб з бунчуковим товаришем **Марком Андрійовичем Марковичем**, сином генерального підскарбія. Помер у 1754 році в Москві⁵ через банальну нестриманість у розмові та жадібність. М. А. Маркович особисто добивався в Петербурзі надання йому слободи Андріївка. Але вона була пожалувана Олексію Григоровичу Розумовському. Це страшенно розлютило Марковича. У 1743 році, ідучи додому з Ромен у товаристві священника роменської Успенської церкви Петра Яновського і перекладача іноземної колегії Полетики, він непристойно ляв Розумовського. Священик розповів про це протоіерею Успенської церкви Євстратію Стефановичу. Може б, усе минулося, якби Маркович не гнобив Стефановича, за словами якого Маркович відібрав у нього будинок, а дружина (Березовська. – **В.З.**) ляляла і погрожувала бити батогами. Стефанович почав писати на Марковича доноси про його лайку щодо Розумовського. Один з доносів потрапив до таємної канцелярії. На початку 1749 року Марковича забрали в Москву, двічі били плітками, після чого він зізнався. Йому загрожувало довічне утримання в монастирі, але 13 липня 1754 року він помер⁶.

Вадим Модзалевський не знайшов продовжувачів цієї гілки роду Березовських по чоловічій лінії, рід згас.

Ймовірно, Семен Березовський був родом з Новгород-Сіверського. Можна припустити, що з цього ж роду походив **Ніл Березовський** (?–1733), який згадується під 1722 та 1723 роками, а в час, коли Семен Березовський перебував на піку своєї кар'єри, у 1726 році став архімандритом Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. І не можна виключати, що за сприяння свого родича. У 1727 році архімандрит Ніл Березовський підписався під присягою гетьману Апостолу, в 1728 зібрав в одну книгу документи на монастирські володіння і домігся узаконення їх, довівши права обителі. Але деякі представники козацької старшини продовжували зазіхати на власність монастиря. В 1730 році ямпольський сотник Михайло Оболонський збунтував монастирських селян та сотню і самовільно записав у козаки. Цей бунт супроводжувався насиллям і образами священнослужителів. Указом гетьмана селяни були повернуті монастирю, але свавілля продовжувалися. Не витримавши цього, літній архімандрит у 1733 році помер⁷.

Отже, безумовно, у вказаний час на географічно прилеглих територіях мешкав рід Березовських-священиків, який не міг потрапити в козацько-старшинські чи дворянські родословники. Представник роду міг отримати парафію, знову ж за сприяння знатного родича, не в якомусь невеликому селі, а у м. Глухові. То чи не сином священника з цього роду міг бути славний син українського народу **Максим Созонтович Березовський** (1745–1777)⁸. Як представнику родини священника йому було легко потрапити до Києво-Могилянської академії, яка у своїй діяльності перебувала під протекторатом митрополитів, а коли був створений Синод, включена в систему його управління, часто називається духовною академією. Починаючи з 1722 року, а особливо у другій половині ХVІІІ століття видавалися укази Синоду та Київської консисторії, які зобов'язували священників віддавати своїх дітей на навчання під загрозою штрафу, втрати парафії або переведення у статус («компут») мужичий⁹.

Інший рід Березовських, який гуртувався навколо м. Чернігова, прослідковується досить чітко. Навряд чи був він у родинних зв'язках з, назовемо їх так, північними Березовськими.

Першим відомим нам представником цієї гілки був син козака Київського полку **Данило Березовський**, який розпочав службу в 1711 році й цього ж року був у прутському поході. У 1713 році з Київським полком на чолі з полковником Танським перебував у поході на ординців, у інших походах; значковий товариш (1727–1743), полковий комісар (1730, 1739); на форпостах в Обухові з полковником Танським

перебував усю зиму (1739); у 1743 році за старістю (?) і хворобою абшитований. Живий у 1776 році¹⁰.

На жаль, невідомо, де мешкав Данило Березовський. Його син **Павло Данилович**, титулярний радник і кавалер, з дружиною Параскевою мешкав у Чернігові, оскільки з 1803 року служив у Чернігівському дворянському депутатському зібранні, з 1810 року був архіваріусом цього зібрання, з 1815 року – титулярний радник. У 1842 році нагороджений орденом св. Володимира 4-го ст.¹¹ Ймовірно, Павло Данилович мав маєток у селі Ладинка, який успадкував його старший син **Іван Павлович** (1822 – після 1896), колезький асесор, одружений з **Вірою Яківною** (жива в 1908 році), яка мала будинок у Чернігові по вулиці Підмонастирській¹².

У 1869 році велася справа Чернігівського губернського правління про опис і взяття в опікунство маєтку колезького асесора Івана Березовського за прострочений борг колишньому приказу громадської опіки. Маєток знаходився в селі Ладинка: будинок на 5 кімнат, 139 десятин землі. Борг був виплачений того ж року¹³.

У 1896 році розглядалася справа про призначення пенсії Івану Павловичу Березовському. На цей час прохачу було 75 років, на службі він перебував з 1839 по 1863 рік, останнім часом займав посаду акцизного наглядача Козелецького повіту. Дружиною вказується Варвара Антонівна. Це, вірогідно, помилка. Адже дружина Івана Павловича Віра Яківна жила у 1908 році.

Дітей вказується троє: **Олександра**, 38 років, заміжня за Іваном Хряковим, конторським службовцем паперової фабрики його дядька Хрякова в Києві; **Олександр**, 28 років, штабс-капітан артилерії; **Євгенія**, 22 роки, не заміжня, живе при батьку. А батьку в цей час уже не мав ніякого маєтку і мешкав у дерев'яному будинку своєї дружини¹⁴.

Брат Івана Павловича Березовського другий син Павла Даниловича **Григорій Павлович** (1828–1880) – колезький асесор, засідатель Чернігівського повітового суду¹⁵.

У 1854 році розглядалася справа на прохання Григорія Павловича Березовського про надання відпустки. У ній повідомляється, що засідатель Чернігівського повітового суду, колезький секретар Григорій Павлов син Березовський просить відпустку на 28 днів для розподілу майна з рідним братом, титулярним радником Іваном Березовським і сестрою, дружиною колезького секретаря Параскевією Марченковою, яке дісталось їм від рідної матері, вдови титулярного радника Парасковії Березовської. Місцем проживання Григорій Павлович указує м. Чернігів¹⁶. Помер Григорій Павлович Березовський у 1880 році¹⁷.

Родина мала синів **Федора**, народження 1855 року, поручика і **Павла**, народження 1857 року та доньку **Параскевію**¹⁸.

Крім доньки Параскевії, у Григорія Павловича Березовського були доньки **Неоніла**, яка у 1877 році вийшла за губернського секретаря Григорія Миколайовича Красовського, поміщика села Новий Білоус (Параскевія Павлівна Марченко у 1879 році була хрещеною матір'ю при хрещенні сина своєї племінниці Неоніли Григорівни та її чоловіка Григорія Михайловича Красовського Михайлика)¹⁹, **Марія**, заміжня за Івашенком (?) та **Олександра** – за колезьким реєстратором, поміщиком села Шибиринівка Василем Васильовичем Комаровським²⁰.

Ймовірно, його донькою була **Ганна Григорівна**, заміжня за почесним громадянином м. Чернігова Віктором Яковичем Цветом. Вони 20 вересня 1890 року у Старо-Білоуській Святодухівській церкві охрестили сина Петра²¹.

Федір Григорович Березовський та його дружина **Тетяна Семенівна** у 1887 році діждалися сина **Миколу**, який маленьким загинув²².

Син **Іван Федорович** жив у Старому Білоусі до 1930-х років, був розкуркулений і виїхав до Чернігова. Його донька **Галина** вчилася на лікаря, працювала в Чернігові, померла 2010 року. Донька Федора Григоровича **Олена** вийшла за військовополоненого австрійця українського походження Івана Бойка, родина жила в селі і працювала в колгоспі. Бойки мали синів **Федора** та **Миколу**, які загинули під час I Світової війни на фронті, сина **Леоніда**, родина якого мешкає донині в Старому Білоусі, донька працює вчителькою математики Старо-Білоуської школи²³.

Ще один син Федора Григоровича **Олександр**, 1886 року народження, 18 жовтня

1909 року повінчався у Масанівській церкві Успіння Богородиці з донькою почесного громадянина села Масани Софією Олександрівною Гаймановською. Мала 21 рік²⁴.

За спогадами М. І. Сміян, ця родина також працювала в колгоспі, мала двох синів – Віктора, який був бригадиром, і Михайла (народився 1926 року), який закінчив Київський політехнічний інститут і працював у атомній промисловості.

У 1910 році створила сім'ю двадцятидворічна донька Федора Григоровича Марія. Вона вийшла заміж за учителя Чернігівської землеробсько-ремісничої виправної колонії (знаходилася на Подусівці) Леоніда Івановича Аплаксина. Йому 25 років²⁵. Родина мешкала у селі Смолинка. У 1912 році у дворянина с. Смолинка Леоніда Івановича Аплаксина і Марії Федорівни, учительки с. Старий Білоус, народився син Леонід. Хрещеною матір'ю дитини була сестра Марії Олена²⁶.

Павло Григорович Березовський (1857–1933) був одружений з 1888 року з донькою поміщика хут. Погорілки Ольгою Григорівною Дзвонкевич, якій виповнилося на той час 22 роки²⁷.

У 1889 році родина поповнилася сином Олександром, який згадується як штабс-капітан артилерії²⁸, деє загинув на фронтах громадянської війни. А у 1891 році народилася донька Марія²⁹. Мешканка м. Києва. Олена Євгенівна Малишко стверджує, що Марія Павлівна Березовська вийшла заміж за представника родини Стефанових. Документа про цей факт, на жаль, не знайдено. Відомо, що у Чернігові мешкала родина колезького секретаря Микити Микитовича Стефанова (дружина – Марія Олександрівна), яка мала трьох синів – Івана, Антонія та Григорія. З огляду на вік, кожен з них міг бути чоловіком Марії Павлівни³⁰. У Микити Микитовича був брат Леонтій, який помер в 1901 році у 57 років. Чи мав синів – невідомо³¹.

Протягом 1913–1917 років тягнулася справа на проханням дворян Павла та Федора Березовських, мешканців села Старий Білоус, про відрядження землеміра для розмежування землі в дачі 35-ої частини м. Чернігова та сінокосу за Десною, купленого ними у вдови титулярного радника Тетяни Федорівни Малахової³².

У 1918 році Павло Григорович перебрався в Чернігів, а пізніше – до Києва. Його будинок у Старому Білоусі використовувався як школа³³.

Архівні документи зберегли ще одне ім'я з роду Березовських, яке ми, звісно гіпотетично, можемо ввести до родоводу Данила Березовського. У офіційному документі – формулярному списку Євстратія Березовського за 1838 рік фігурант називається буквально так: «**Євстафій Данилов сын Григорович-Березовский**». Звідки ця приставка «Григорович» невідомо. Служив «при делах» у Чернігівському дворянському депутатському зібранні. Дворянин, у 1814 році отримав чин колезького реєстратора, у 1817 році – губернського секретаря, у 1820 році – колезького секретаря, у 1823 році – титулярного радника. Помер на службі. Маєтку не мав. Родина мешкала в м. Чернігові. Залишилися діти: сини Яків (18 років), Григорій (14 років), Олександр (13 років), доньки Олександра (10 років), Парасковія (17 років). Дружина – донька купця Михайла Цвета (помер в 1820 р.) Марія. Повінчаний з нею у Христо-Воздвиженській церкві 11 січня 1819 року. У запису про вінчання помилка, яку зробив священник чи дяк, мабуть коли йому сказали ім'я Євстафій Григорович-Березовський, він зрозумів його як Євстафій Григорович Березовський³⁴.

Один з синів родини – Григорій Євстафійович Григорович-Березовський мешкав у м. Чернігові «во 2-й часті 2-го квартала, № 253», маєтку не мав. У 1865–1870 роках вирішувалася справа колезького секретаря Григорія Григоровича-Березовського про оформлення його на службу в будівельний відділ губернського правління. Йому 44 роки, не одружений³⁵.

Ще один син Євстафія Даниловича колезький секретар Олександр Григорович-Березовський у 1872 році був призначений приставом 3-го Козлянського стану³⁶.

Не вдалося прослідкувати родинні зв'язки з родом Данила Березовського ще однієї гілки Березовських – назовемо їх Семеновичами.

Найбільшою була родина **Омеляна Семеновича Березовського**. У його форму-

лярному списку за 1851 рік указується, що він є сином священика, на цей час має 43 роки, служить канцелярським чиновником Остерського межового суду, титулярний радник. Навчався «при родителях», у 1821 році розпочав службу в Остерському повітовому суді, в межовий суд переміщений в 1829 році і служив там до дня смерті у 1850 році. Мав житловий будинок з ґрунтом та 64 десятини пахотної землі в селі Сираї. Дружина – Марфа Власівна. Діти: Єфимія, народилася у 1831 р.; Варвара, народилася у 1834 р.; Акилина, народилася у 1839 р.; Мотрона, народилася у 1839 р.; Андрій, народився у 1841 р.; Петро, народився у 1845 р.; Тимофій, народився у 1849 р.; Андріан, (можливо, старший син, у формулярному списку не значиться).

Усі діти на той час (крім Андріана) знаходилися «при отце», Андрій навчався в Козелецькому повітовому училищі. Петро в 1860 р. закінчив це училище і був влаштований на службу до справ Остерської дворянської опіки³⁷. У 1864 році **Петро Омелянович** розпочав військову службу в Рильському піхотному полку, потім продовжив у 122-му Тамбовському піхотному полку, в 1867 році отримав звання прапорщика, у 1882 році звільнений у відставку майором. Нагороджений орденом св. Володимира 4-го ст. за дії з турками при Плевні³⁸.

У 1900–1901 роках велася справа в Чернігівському губернському правлінні на прохання мешканця села Сираїв П. О. Березовського про відрядження землеміра для розмежування землі в дачах села Омелянове Остерського повіту. Отже, мешкав майор, як і брат Петро, в Сираях³⁹.

Про **Андріана Омеляновича Березовського** з формулярного списку 1858 року відомо, що він у 1854 році закінчив Козелецьке повітове училище, служив канцеляристом Козелецького земського суду, писцем 2-го розряду, був неодруженим. У Сираях мав приватний будинок. Помер у 1877 році⁴⁰.

У 1869 році вирішувалася справа про призначення його виконуючим справами пристава 1-ї ділянки м. Ніжина⁴¹.

Дружина Марія Опанасівна в 1886 році зверталася до канцелярії губернського правління про призначення пенсії на виховання дітей: доньки Наталії, яка закінчила гімназію (18 років), сина Йосипа, учня 5-го класу Чернігівської чоловічої гімназії, сина Бориса, учня 2-го класу цієї самої гімназії⁴².

А в 1877–1878 році вирішувалося таке саме питання щодо доньки Юлії, 1877 року народження. Прохання проходило через Остерське повітове поліцейське управління. Мешкала родина в м. Чернігові у будинку свічкового заводу⁴³.

У цих документах Андріан Березовський називається помічником «правителя» канцелярії губернського правління.

Формулярний список про службу губернського секретаря **Арсенія Семеновича Березовського** датований 1835 роком. Йому 34 роки. У службі з 1810 року в Козелецькому повітовому суді. Одружений. Дворянин. Має доньок Олену (10 років) і Домінікію (2 роки)⁴⁴.

У списках осіб, що мали право брати участь у міських виборах Козельця, є ім'я Тимофія Арсенійовича Березовського, ймовірно, сина Арсенія Семеновича⁴⁵.

Трохим Семенович Березовський з 1812 року служив у 6-му Єгерському полку, цього ж року відзначився в бою під Могильовом, отримав чин прапорщика, звільнений у відставку в 1819 році. Мав дружину Олександру Миколаївну та дітей Олександра (1828 р. н.), Йосипа (1831 р. н.), Костянтина (1833 р. н.)⁴⁶.

Згадку про **Костянтина Березовського**, служителя канцелярії губернатора в Козелецькому повіті, знаходимо під 1858 роком, коли він отримав чин козелецького реєстратора⁴⁷.

У метричній книзі Христо-Воздвиженської церкви м. Чернігова згадується ім'я міщанина **Петра** Березовського, який помер 11 листопада 1823 року у віці 68 років, можливо, також з Данилового роду. Його сином міг бути Олексій Березовський, який помер у 1811 році у 32-річному віці, залишивши дружину Євдокію з маленькою донькою Євдокією, народженою у рік смерті батька⁴⁸. Так ця гілка роду обірвалася.

Зовсім невідомо, якого роду **Гаспар (Каспар) Антонович Березовський**. У фор-

мулярному списку про службу за 1888 рік він називається чернігівським губернським механіком, колишнім псковським губернським механіком, інженер-технологом, титулярним радником. На час підготовки формулярного списку йому 32 роки. Виховувався в Санкт-Петербурзькому практичному технологічному інституті, де закінчив повний курс наук по механічному відділенню зі ступенем інженера-технолога з правом на чин колезького секретаря. Чин титулярного радника зі старшинством отримав у 1889 році. Одружений з Марією Казимирівною Григорович. Діти – син Юліан (1884 р. н.) і донька Магда-Кароліна (1886 р. н.). Віросповідання римсько-католицького.

У 1896 році Гаспар Березовський – фабричний інспектор Чернігівської губернії⁴⁹.

Основною метою нашого дослідження було уточнення родоводу поміщиків Березовських, які мешкали у селі Старий Білоус Чернігівського району. Вони мали родинні зв'язки з поміщиками села Новий Білоус Красовськими та міщанами села Масани Гаймановськими. Ці села досліджені, і родоводи основних родів, пов'язаних з ними, деякою мірою складені⁵⁰. В ході роботи по збиранню інформації ми фіксували документи зі свідченнями про всіх Березовських, а не тільки мешканців села Старий Білоус. Ці матеріали і були використані при підготовці статті. Родовід старобілоуських Березовських складений досить повно, родоводи інших гілок – фрагментарно. Тож залишається поле діяльності для наступних зацікавлених дослідників.

1. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 47; Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. – К., 2010. – С. 206, 207.
2. Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 23.
3. Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 5. – Вып. 2. – К., 1898. – С. 37.
4. Черниговские губернские ведомости. – 1854. – 5. – Часть неофициальная.
5. Модзалевский В. Указ. соч. – Т. 1. – С. 47, 48.
6. Маркевич А. Дела о Марковичах в тайной полиции // Киевская старина. – 1891, май.
7. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 3. – Чернигов, 1872. – С. 97–99.
8. Большая советская энциклопедия. – Т. 5. – Москва, 1950. – С. 4; Українська радянська енциклопедія. – Т. 1. – К., 1977. – С. 412.
9. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – С. 111, 132.
10. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. – К., 2010. – С. 205.
11. Родословная книга черниговского дворянства. – Т. II. – Ч. 3. – Санкт-Петербург, 1901. – С. 17; Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп. 1-а. – Спр. 679. – Арк. 2.
12. Родословная книга Черниговского дворянства. – С. 17; Список домовладельцев г. Чернигова за 1908 г. – Чернигов, 1909. – С. 69.
13. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 13-а. – Спр. 4342. – Арк. 1.
14. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 38-а. – Спр. 293. – Арк. 4.
15. Родословная книга Черниговского дворянства. – С. 17; Список должностных лиц Черниговской губернии. – Чернигов, 1861. – С.
16. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1-а. – Спр. 679. – Арк. 1, 2.
17. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 25-а. – Спр. 327. – Арк. 27.
18. Родословная книга Черниговского дворянства. – С. 17; ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 313. – Арк. 58 зв.
19. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 301. – Арк. 132; ДАЧО. – Ф. 672. – Оп. 10. – Спр. 313. – Арк. 58 зв.
20. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 2. – К., 1910. – С. 409.
21. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 534. – Арк. 143 зв.
22. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 521. – Арк. 303 зв.
23. Спогади мешканки села Старий Білоус Марії Іванівни Сміян, 1920 р.н., записані автором і завірені підписом директора школи в 2011 році.

24. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1724. – Арк. 39 зв.
 25. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1426. – Арк. 484 зв.
 26. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1492. – Арк. 16 зв.
 27. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 527. – Арк. 684.
 28. Родословная книга черниговского дворянства... – С. 17.
 29. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 963. – Арк. 60 зв.
 30. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 342. – Арк. 92 зв.; ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 967. – Арк. 184 зв.; ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 967. – Арк. 148 зв.; ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 972. – Арк. 177 зв.
 31. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 100. – Арк. 87 зв.
 32. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 10. – Спр. 2376. – Арк. 1.
 33. Спогади М.І. Сміян.
 34. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 1770. – Арк. 1, 2; ДАЧО. – Ф. 672. – Оп. 10. – Спр. 272. – Арк. 71.
 35. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 21. – Спр. 135. – Арк. 2.
 36. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 6935. – Арк. 1.
 37. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 5-а. – Спр. 117. – Арк. 3, 3 зв., 4, 12.
 38. Родословная книга Черниговского дворянства. – С. 17.
 39. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 11. – Спр. 1081. – Арк. 1.
 40. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 1218. – Арк. 2; ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 23-а. – Спр. 642. – Арк. 1; ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 13-а. – Спр. 309. – Арк. 1.
 41. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 4970. – Арк. 4.
 42. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 44-а. – Спр. 713. – Арк. 3.
 43. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 1770. – Арк. 1.
 44. Черниговские губернские ведомости. – 1882. – № 50. – 12 декабря. – С. 1309.
 45. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 32.
 46. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 2-а. – Спр. 7. – Арк. 11 зв.
 47. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 106. 4 зв.
 48. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 3536. – Арк. 1; ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 30-а. – Спр. 93. – Арк. 1.
 49. Черниговская памятная карманная справочная книжка на 1896-7 г. – Чернигов, 1896; – С. 48; Календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1902 г. – С. 8.
 50. Зайченко В. Новобілоуська Свято-Троїцька церква та її парафія // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 79–94; Її ж. Новобілоуська метрична книга та її персоналії. – Чернігів, 2012. – 95 с.: іл.; Її ж. Село Масани, яким воно було. – Чернігів, 2013. – 183 с.: іл.

Предложенное исследование посвящено роду помещиков Березовских, которые в XIX в. жили в с. Старый Белоус нынешнего Черниговского района Черниговской области и гипотетически могут быть связаны с прославленным украинским композитором XVIII в. М. С. Березовским. Рассмотрены две ветви рода Березовских, генеалогическая связь которых не подтверждена, и другие владельцы фамилии на Черниговщине. Это, по нашему мнению, может помочь будущим исследователям сделать окончательные выводы относительно рода Березовских.

Ключевые слова: род, семья, отец, сын, дочь, жена, помещик, дворянин, казак.

Proposed research is dedicated to the Berezovskiy family of landowners who lived in XIX century in Belous – village in Chernihiv district of Chernihiv region and theoretically could be related to the famous Ukrainian composer of XVIII century – Berezovskiy M.S. We have studied two branches of Berezovskiy family whose genealogical bonds have not been confirmed, and other bearers of Berezovskiy family in Chernihiv region. That, in our opinion, could help the future researchers to make the final conclusion regarding Berezovskiy family.

Key words: family, father, son, daughter, wife, politician, nobleman, mansion, cossack.

КРАЄЗНАВЧІ НОТАТКИ

УДК94 (477)

Віктор Гагін

●

БУРИНЩИНА: ВПЛИВ ЗРУЧНОСТІ ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ НА ЗАСЕЛЕННЯ КРАЮ ТА ОСНОВНІ ЗАНЯТТЯ ПОСЕЛЕНЦІВ

Мета дослідження – розкрити вплив зручності географічного положення на заселення Буринського краю та основні заняття поселенців. У статті подається характеристика, мотивування і групування фактів, що сприяли заселенню краю у різні історичні часи з врахуванням географічного чинника, а отже, органічної єдності із довкіллям. Проведено аналіз чисельних версій щодо локалізації поселень краю.

Ключові слова: перші поселення, географія краю, речові пам'ятки, поселення антів, Дике Поле, річки краю, заняття поселенців, матеріальні знахідки.

Перші поселення на нинішній території Буринського району з'явилися ще в доісторичну добу, що підтверджують знайдені тут кам'яні знаряддя праці: кремневі ножі, наконечники стріл, кам'яні ручні рубила, скребачки та інше. Артефакти палеолітного типу відшукані на територіях сучасних сіл: Клепали, Піски. Матеріалом для виготовлення знарядь праці залишається камінь, але в цей час широко починає використовуватись для цієї мети кістка. З каменю виготовляються різного роду скребки і скребла для обробки

Експонати в Буринському районному краєзнавчому музеї

© Гагін Віктор Іванович – член Національної спілки краєзнавців України, Національної спілки журналістів України.

шкіри, рубила, мікропластинки використовуються для виготовлення наконечників металевих знарядь; з кістки – наконечники дротиків і списів, голки, проколки і т. п.

Сліди перших поселенців на території Пісківської сільської ради (села Глушець, Піски) припадають на час палеоліту, коли первісні люди ще використовували тільки кам'яні знаряддя праці (більше 10 тис. років тому). Рештки періоду неоліту виявлено в селі Хустянка.

На березі річки Сейм біля села Нечаївки Буринського району знайдено решки мамонта (14 тис. років до н. е.). Тоді в Європі відбулася зміна клімату – наступило похолодання, пов'язане з останнім великим зледенінням. Відповідно змінювалися флора і фауна. З'явилися у великій кількості мамонти, шерстисті носороги, північні олені, зубри та ін. У Недригайлівському районі в селі Кулишівка Сумської області стоїть єдиний в світі пам'ятник мамонту.

Згодом з'являються нові типи знарядь праці і предметів озброєння: сокири, великі ножі, серпи, кремінні наконечники дротиків, списів і т. п. Широко впроваджуються знаряддя для обробки дерева – сокира, долото, тесло. На території міста Буринь краєзнавцями знайдено кам'яну сокиру.

Крім городищ та поселень, на території сучасної Буринщини є курганні могильники скіфського часу. На кургані в х. Кубракове (с. Жуківка) знайдено фрагмент скіфської кераміки (VI-IV ст. до н. е.). Скіфи уміли добувати залізо з болотних руд, виготовляли сталь, з якої кували мечі. Неповдалі сіл Олександрівка, Ігорівка знайдено скіфські наконечники (бронзові) III-V ст. до н. е.

Також є речові пам'ятки епохи міді, бронзи, раннього залізного віку: відтинок часу від V до II тис. до н. е., епохи бронзи – так званий мідний вік [1].

У цей час людство оволоділо першим металом – міддю, знайомство з яким відбулося ще раніше в близькосхідному регіоні (V-IV тис до н. е.).

Багато знахідок кераміки є на місцях, де існували давньоруські поселення, але на сучасних картах вони не відображені.

Важливу історичну інформацію про Буринський край містять в собі залишки поселення антів в селі Успенка. При розкопках у селі Успенка Буринського району археологи виявили древні поховання (чотирирусний могильник), які пролежали в землі тисячі років. Учені приходять висновку, що вони – поховання антів – одного із племен ранніх слов'ян, які жили в II-VI сторіччях і склали в майбутньому основу великої і могутньої держави – Київської Русі [2].

Саме розкопки в селі Успенка вказують, що планування черняхівських поселень в 2-й чверті I тисячоліття н. е. знаходилося на тому етапі розвитку родово-общинного устрою, коли члени великих патріархальних сімей спільно використовували численні господарські будівлі, хоча жили в окремих житлах парними сім'ями.

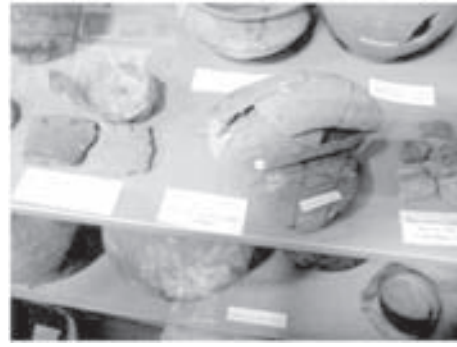
Головним типом житла черняхівців була напівземлянка квадратної форми, розміром від 6 до 30 кв. м. В одному з кутків споруджувалося відкрите вогнище. Крім житла на поселеннях, влаштовувались ями-сховища, глибиною і діаметром до 2,5 м.

Такі ж ями для зберігання збіжжя виявлено в селі Верхня Сагарівка при закладанні фундаменту для будівництва місцевої школи в 1964 році. У найдавнішій частині села Черепівка були знайдені старовинні ями для зберігання громадського збіжжя з глибокими нішами у глибині. Подібні ями, так звані царські хлібні житниці, де мали зберігати хлібні запаси в період боротьби з поляками, споруджувались у 1620-х роках.

Старожили розповідають про наявність у землі на території могильника черняхівської будівлі, яка до цього часу не розкопана.

Її виявили випадково при спорудженні пам'ятника Герою Радянського Союзу Гаю Головегському – це напівземлянка площею 10–20 м², заглиблена на 0,8–1,2 м у землю. На цьому місці знайдено череп'яний горщик та інші археологічні речі. Це вказує, що на цьому місці може бути поселення, залишене племенами черняхівської культури і відноситься до VII – VIII сторіччя н. е.

Черняхівська культура склалася на основі вкладу різних етнічних груп. Поряд із житлами, важливою категорією знахідок, що визначають етнографію краю, є кераміка, зокрема ліпна, що виготовлялась і використовувалась мешканцями поселень.

Експонати в Буринському районному краєзнавчому музеї, що знайдені при розкопках в селі Успенка

Значення керамічних виробів посилюється ще й тим, що вони добре зберігаються в землі і є найбільш масовим матеріалом на поселеннях.

Під час археологічних розкопок у селі Успенка знайдена могила молодої жінки, права рука якої лежала на мисці,

наповненій дрібними черепками, а поруч знаходились гребінці й прясла. Біля чоловічої могили археологи натрапили на 14 посудин – миски, горшки, чарки. Після смерті небіжчику поклали в могилу і баранину, про що свідчать кістки тварини в дерев'яній мисці.

Також виявлено ще одне поховання – у невеликих ґрунтових могильниках за обрядом трупоспалення. Залишки кремації в могилі розміщувалися у різний спосіб: в урні, зсипалися на дно могильної ями. Обряд трупоспалення у похованнях черняхівських племен успадкований від носіїв зарубинецької культури. Зафіксовано незначну кількість поховань зі слідами невеликого вертикального стовпчика.

Успенський могильник є крайнім північно-східним пунктом досліджених пам'яток черняхівської культури та примикає до тієї частини Посейм'я, яка межує з верхнім Посуллям і має неабияке наукове значення [6].

Судячи по кількості поховань у могильнику, можна зробити висновок, що черняхівське поселення в селі Успенка за характером і типом поселень відноситься до великих, які простягалися до одного кілометра. Відповідно до цього своєрідно розміщувалися господарства – групою осель (що свідчило про існування родинних громад) або окремими дворами, як ознака утвердження незалежних індивідуальних сімей.

Після війни радянські археологи почали говорити про черняхівську культуру як винятково слов'янську. Деякі вчені (в тому числі і Є. В. Махно, М. Ю. Брайчевський) почали розтягувати датування культури від II до VI і навіть VIII сторіч. Вони намагалися поставити високорозвинену черняхівську культуру в основу культури Київської Русі і зв'язати їх в часі.

У 1960 році Є. В. Махно видала карту черняхівських пам'яток на території України. Крайнім північно-східним пунктом поширення цієї культури у Середньому Подніпров'ї вважався могильник у Сумах, виявлений у районі вулиці Павлова 1958 року відомим дослідником В. Богусевичем. Тепер же цей кордон сягнув Буринського району. Досі в науці за крайню верхню дату існування черняхівської культури вважали VI сторіччя. Розкопки в Успенці дали підстави натрапити на залишки черняхівських поселень, сумніву у вчених не виникло.

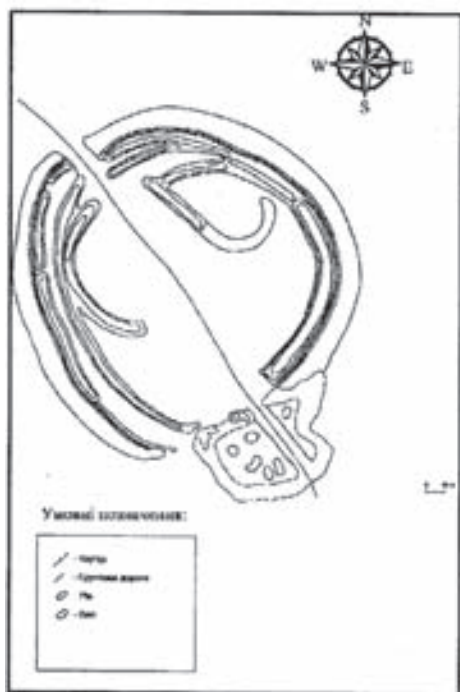
Автор, працюючи в той час завідуючим відділом культури райвиконкому, брав участь в організації розкопок і був свідком цієї археологічної знахідки, бачив на власні очі ці могили і поховання.

Окрім черняхівського поселення в с. Успенка, з публікації у виданні «Археологічні відкриття 1986 року» дізнаємося про виявлене черняхівське поселення у селі Чумаково. На краю села біля дороги, що веде в Червону Слободу, знаходиться Ослецьке (Оселецьке) городище, назване так по імені рукава Оселець [3]. Ця місцевість була зручною для поселенців: вода, сінокоси, риба – навколо річки: Сейм, Чаша, озеро Оселець.

План розкопаного могильника в селі Успенка

На Буринщині виявлені місця поселень (стоянки, городища) й залишки літописного міста Заритий. Літопис часів княжіння Ростислава Мстиславовича у Києві доніс до нас звістку про місто Заритий, яке занепало після нашестя войовничих монголо-татарських орд. У ньому також говориться, що після невдалого походу на Путивль у 1159-1160 роках був змушений зупинитися в Заритому князь Ізаслав, бо його не пустили до себе жителі міста Вир.

Городище с. Миколаївка

Археолог Ю. Ю. Моргунов твердо дотримується версії, що давньоруське місто Заритий (Зартий) – це городище біля хутора Василівка в урочищі Валки на околиці села Миколаївки Буринського району Сумської області. Його версія вважається вірогіднішою, бо, починаючи з 1972 року, вчений керував Посульською археологічною експедицією, яка плідно досліджувала літописні міста Сумщини, зокрема й Буринщини. Цієї думки дотримуються члени-кореспонденти Академії наук СРСР Олександр Сидоров та Академії наук України Павло Попов. За документами першої половини XVI сторіччя городище на території села Миколаївка відоме під назвою «Юрієве городище на усть Куриці». У 30-х роках XVI сторіччя була спроба заселити пусте городище роменським урядником К. Сіножицьким, але вона виявилась невдалою. Укріплення колишнього поселення у першій половині XVII сторіччя були використані для видобутку селітри ватагою з Речі Посполитої, і тут розташувався селітроварний стан [4].

Назва «Юрієве городище на усть Куриці» зберегло ім'я турівського князя Юрія Ярославовича, котрий володів Заритим 1159 року. Однак на відомій мапі французького картографа Г. Боплана місто уже назване «Курицьке городище» за ім'ям річки Куриця.

О. В. Сухобоков вважає, що посульські укріплення, у тому числі літописний Зартий (Зартий), відомий також як Курицьке городище (Юр'єве городище. – Авт.), та так звані Змієві вали в урочищі Могила Колядиха, локалізовані російським археологом Ю. Моргуновим біля сіл Миколаївка та Чернеча Слобода під час Посульської експедиції, були зруйновані у XI сторіччі.

Унаслідок цього кочівникам відкрився доступ до глибинних земель Русі, зокрема, до Путивля та Виру, але, за висловом Б. О. Рибаківа, ця брама була закрита зусиллями Сіверського князівства: Путивль і Рильськ на Сеймі, Воргол та Глухів дещо

Городище с. Ігорівка

північніше цієї водної артерії, та, власне, сама столиця князівства – Новгород-Сіверський на Десні.

Городище в селі Ігорівка дуже цікаве за археологічними знахідками давнини і до цього часу збереглося як пам'ятка археології VI – III ст. до н. е., X–XIII ст., XVII ст. н. е. і занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення. Воно – раннього залізного віку, роменської археологічної культури, давньоруського часу. Це

городище є не стільки штучним, скільки природними укріпленнями.

Археолог А. В. Сухобоков, досліджуючи городище біля с. Ігорівка, вважає, що воно в давнину входило до округи давньоруського Путивля і, ймовірно, належало легендарному князю Ігорю [5].

За висновками В. Б. Звагельського, всю Чернігово-Сіверську землю з містами Чернігів, Новгород – Сіверський, Путивль, Курськ тримали Ольговичі. У даному випадку саме цей північно-східний сектор з прилеглими землями був пов'язаний з полком Ігоря Святославовича.

Як вважає В. Б. Звагельський, ланка північної лінії оборони від Виру майже до Ромна входила до складу Сіверської землі, і регіон округи Путивля – Виру належав Ігорю Святославовичу. Іза хотів захопити Путивль «Подем» через вузький прохід – «ворота» в районі Виру – Путивль. Кончак, сват Ігорів, відмовляв Ізу рушити в Посейм'я на Ігореві землі. Землі сучасних м. Бурині і с. Ігорівки теж входили в цей сектор [6]. Історичні події, пов'язані з походом Князя Ігоря на території Буринщини, вивчені недостатньо.

На території м. Буринь (Голодне, Шилівка, Городок) та сіл Нечаївка, Олександрівка, Гвинтове, Червона Слобода, Клепали, Ігорівка, Піски та інших знайдено важливі слов'яно-руські археологічні знахідки, що свідчать про існування давніх поселень.

З XI сторіччя господарями причорноморських степів були половці, яких на сході називали кипчаками, а на заході – куманами. Ділянка Сейму в районі Путивльщини, на думку В. О. Рибакі, була воротами, через які половці в XII сторіччі проходили в руські землі. Напевне, цей шлях проходив з округи Виру через землі Буринщини: Мокошовицький перевіз, що знаходився в районі сучасного села Чумакове і далі на Путивль. Інше відгалуження – з Виру на Ромен.

Крім залишків присеймівських укріплень, звертає на себе увагу «Велика могила», яка розташована на південний схід від Червоної Слободи, сім штучних горбів або курганів, які, вірогідно, є мовчазними свідками місць поховання або головних воєначальників, або ж братських могил воїнів, що полягли на полі бою.

Ще одне спорудження давніх часів «Верзань» тягнеться верст на п'ять в довжину до болота. Ці пам'ятки є свідками, що місцевість Червоної Слободи заселена людьми не одну сотню літ.

Територія Буринщини почала масово заселятися з другої половини XVII сторіччя після національно-визвольної війни Богдана Хмельницького та в середині XVIII сторіччя черкасами (українцями).

Чудові чорноземні ґрунти з запашними луками, континентальний клімат, рівнинна місцевість – найсприятливіші умови, що приваблювали людей для розвитку землеробства, тваринництва, різних промислів та ремесел, створення матеріального достатку.

Частина буринських земель знаходиться в середній течії річки Сейм – від Кур-

ська до Путивля. Між селами Піски та Клепали розташовані великі ділянки болотистих лук середньої течії Сейму.

Болота на Буринщині – накопичувачі вологи, регулятори водного режиму річок, мікроклімату, домівка для багатьох живих істот, різнотрав'я. Більшість наших боліт утворились в умовах багатого мінерального живлення, що забезпечило можливість розвитку пишної рослинності: зелена стіна інколи вдвічі, а то і втричі перевищує людський зріст. Гігантом з гігантів тут виглядає очерет, який за оптимальних (у плавнях) умов досягає 5 м зарості.

Згідно із статистичними даними – це є площа 1104 квадратних кілометрів, що становить 4,6% від території Сумської області [7]. Заплавні ґрунти на Буринщині розташовані в заплавах річок Сейм та Терн. У радянські часи в заплавах річки Сейм були значні площі сінокосів, споруджені літні табори випасання великої рогатої худоби.

Історія Буринщини невідривно пов'язана з путивльським Посейм'ям і прилеглою частиною степової Слобожанщини. Зокрема, тут є річки: Єзуч, Гвинтівка, села: Гвинтове, Нечаївка, Червона Слобода, Ігорівка, Клепали, Піски.

Більшість населених пунктів на Буринщині виникали на місцях, де раніше жили люди. Серед них: село Миколаївка – зведене на місці стародавнього руського городища Заритий в урочищі Валки, яке згадується в давньоруських літописах (позначено на карті Чернігівська земля і її сусіди в XII сторіччі). Як пам'ятка археології місцевого значення занесена до Державного реєстру України.

Заселення села Сніжки пов'язане з історичними подіями. На початку VII сторіччя до н. е. в українському степу з'явилися скіфи. В адміністративних межах села Сніжки знаходиться ряд археологічних пам'яток-могильників скіфо-кімерійської доби, частина яких пограбована у давнину. Місця поблизу Сніжків були заселені здавна – за часів пізнього кам'яного віку, про що свідчить досліджена археологами стоянка первісних мисливців (за кілька кілометрів від села) [8]. Сніжки поселене на річці Рудка (одна з правих приток Терну).

Від часів Київської Русі (911–1240 років) у Київському літопису згадується під 1127 роком Ратмирова діброва, яка займала північну половину теперішнього Недригайлівського району між селом Терни і м. Ромни (між річками Сулою і Ромен).

Реліктовний ліс (споконвічний), який зберігався довгий час і недоторканий людською рукою. Ратмир (богатир) – це слов'янське ім'я. За два кілометри на захід від Ратмирової діброви побудовано літописне місто – укріплення В'ехань. Біля Ратмирової діброви постійно несли свою важку розвідку-охорону воїни севрюки. На території Сніжківської сільської ради Буринського району є урочище Гусаків Гай – Реліктовний ліс. Сірі лісові ґрунти свідчать про те, що біля Сніжків міг бути відрізок Ратмирової діброви.

Заплава річки Сейм. Село Ігорівка

Урочище Валки біля села Миколаївка

Про наявність у районі Сніжків відтинку Ратмирової діброви свідчать літописи: Руський, Київський. «Половців тим часом прийшло сім тисяч з (ханом) Осулуком, і стали вони коло Ратмирової діброви за (рікою) Виром (Білопільський район. – Авт.), бо вони послали були послів до Всеволода. [Але] Ярополкові посадники, захопивши їх на [ріці] Локні, привели їх до Ярополка, – бо Ярополкові посадники були по всій [ріці] Сейму – і половці, не діставши вісті од Ольговича, втекли до себе» [9].

Білопільський дослідник Микола Бабак вважає, що від села Деркачівки і до Кубракового городища (Жуківська сільська рада Буринського району) і далі по долині Терну вже ніякого лісу не було. Грунти долини Терну мають основу луго-болотного чорнозему. Залісненими були лише яри із струмками, води яких живили русло Терну.

По Сулі і далі по річці Терн могли підійматися торгові каравани купців на лодіях із Ромна в Путивль. До річки Куриця могло використовуватись бурлакування волами. Потім 7,5 км до Заритого, а там 4 км до озера Чаша. Далі за течією Чаші до Сейму.

Від В'єхані аж до нинішньої Черепівки правий берег Терну мав тверду дорогу, тобто місцями підсипану, а місцями і гаті або місточки. Все це було зроблено пізніше, як і пряма дорога до Виру, за чимало років тяжкої праці наших пращурів-севрюків.

Неподалік села Чернеча Слобода (9 км на північний захід від населеного пункту, нині це територія Конотопського району) зберігається «Могила Коляди́ха». Саме цей курган послужив межевим знаком при розділенні пограничних земель між Річчю Посполитою і Московською державою в 1644-1648 роках. На стародавніх картах вона позначена «Курган Коляди́ха». У вчених, зокрема М. М. Корінного, Л. В. Падалки, Ю. Ю. Моргунова, К. М. Тищенко, є думка, що це залишки відрізку укріплень, відомих в Україні як Змійові вали. Змійові вали – одне з найбільших і найцікавіших загадок древньої історії нашої Батьківщини.

Відомий вчений А. С. Бугай в своїх науково-дослідницьких роботах про оборонні споруди Київщини II сторіччя до н. е. – VII сторіччя н. е. пише, що це – земляні вали оборонного призначення заввишки майже 8 метрів і завширшки в основі майже 15 метрів, з глибоким ровом з напільної сторони. Їх залишки свідчать про могутнє об'єднання слов'ян, що передувало Київській Русі й існувало в IV – VI сторіччях н. е, якому під силу такі інженерні споруди [10].

Саме тоді, як зазначає Х. Фольфрам, готи (II- VII ст. н. е.) – утворили одне з перших державних утворень на території сучасної України [11].

Готи змушували своїх холопів тяжко працювати на видобутку металів (міді й заліза) та на будівництві земляних укріплень «Змійові вали». А. С. Бугай припускає використання також військовополонених (рабів) для будівництва валів нашими предками. Раби – це найчастіше військовополонені, якими «скіфи» часто торгували із римлянами у перші сторіччя нової ери, про що свідчить величезна кількість скарбів римських монет тих часів на території України, в тому числі і Буринщини.

До цього часу збереглися земляні насипи в Буринській волості, описані М. І. Златоверховниковим, поблизу села Чалищівки Степанівської сільської ради на землі Щепотьевих, під дорогою, що йде із села Бурині на село Велику Неплюєву. Це земляний насип і великих розмірів яма, яка називається «Городищем». Поблизу знаходяться два кургани, що називаються могилами [12]. Нині ці могили розорані, на них стоять топографічні знаки. Ці кургани-могили також можуть бути свідченням змійових валів. Ю. Моргунов у низці своїх праць про змійові вали підтримував версію скіфського походження змійових валів і звернув увагу на їхню конфігурацію. У давньоруський час вали виконували лише роль топографічних орієнтирів [13].

Городища в Ромнах, Глинську, в селах Константинові і Городищі, біля Недригайлова і Тернів описані в праці В. Г. Ляскоронського [14].

Старовинні могили: поблизу с. Суховерхівка – могила «Очеретна», на березі річки Куриця біля села Миколаївка – могила «Розкопна», біля села Черепівка – могила «Рублена», колишнього Шинкаренкового хутора – могила «Рокитянка», село Нова Олександрівка – могила «Фабрична», дві – біля села Єрчиха, курганного могильника (8 пагорбів) біля села Сніжки, городища Кубракове та Гора Кругла (с. Нижня Сагарівка), «Велика могила», яка розташована на південний схід від Чер-

вної Слободи, урочищ: в с. Нечаївка Гвинтівської сільської ради, Петухівське – на території Олександрівської сільської ради – свідки стародавніх поселень, на місцях яких засновувалися нові поселення.

На заселення Буринського краю великий вплив мали річки. Як колись давньоруські слов'яни селилися понад річками, так само і перші поселенці Буринщини перш усього починали селитися там, де більше води. Наші предки обожнювали природу. Їх родове вогнище мало своє поле, свій ліс, своє пасовище, стадо худоби, свою річку.

Села розміщались звичайно по течіях річок, але в залежності від підвищень, що виступають з болотних берегів річок. На рівнині розташування сіл різноманітне. Дуже рідко трапляються села з двох тільки шеренгів хат, уздовж дороги. Це відрізняє нас від Великої Росії.

На берегах річок народжувалися слободи. Одними з перших були – Буринь, Глушець, Гвинтове, Клепали, Ігорівка, Черепівка, Чернеча Слобода, Червона Слобода та інші. Відомо, що назвами річок, струмків, озер, боліт, ярів, доріг, хуторів, сіл, кутків, містечок, вулиць можна уточнювати історичні події прийдешніх епох.

Головна річка на території району Сейм. У неї вливається річка Чаша. Сейм є найбільшою притокою Десни.

По його берегах застовбурилися села: Клепали, Ігорівка, Піски, Нечаївка. На землях Буринщини залишилося немало назв, які нагадують про їхнє тисячолітнє існування. Здобувати перемогу над половцями руські князі йшли від річки Сейм.

Про назву річки Сейм є не одна легенда. На берегах рік України (Руси) завжди росли дикі коноплі. І скити, як пише Геродот, використовували насіння конопель для роблення пари у лазні. Конопляне насіння викликало почуття піднесене, радісне, сп'яніле.

Наше слово «сім'я» (залежно від наголосу) означає – сім'я (родина) і сім'я (насіння); у вужчому значенні – насіння конопляне. «Сома» – хмільний напій, зроблений з незрілого сім'я конопель, молока і меду.

У дослідженнях Л. Т. Силенка знаходимо, що ріка, на берегах якої росли дикі коноплі (сома чи сім'я), звалася Сома, потім – Сема, Сем. Від цього пізніше переозвучена назва річки Сейм [15]. На її берегах і нині ростуть дикі коноплі. Поїдьте в село Чумакове, поблукайте по берегу річки Сейм і ви натрапите на дикі коноплі.

Річка Сейм відіграла велике значення не лише в житті Буринського краю. У 1786 році вперше стало відомо про досвід сплаву по річці Сейм. Ширина річки на той час була 15-20 сажнів (сажень 2,16 м). Глибина – 4-6 футів (в Росії фут 1/7 сажня), берег піщаний і луватий. Береги відлогі, порослі дрібним лісом та чагарником. Розлив під час двомісячної повені досягав 3-4 версти.

Як зазначено в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона, Сейм був судноплавним. У першій половині XIX сторіччя ця річка була шлюзована, і двоє суден із Мальцевських заводів проведени в Курськ, але при паводках були знищені. Проте

судноплавство по Сейму було незначне. У 1846 році по річці Сейм пройшло лише 6 барок і 87 півбарок, усього вантажу на 150000 рублів [16].

Як відомо, повноводна й екологічно чиста річка Чаша, конфігурація якої подібна чаші (тож і назва виникла від слова праукраїнської мови «чаша», з інших джерел – запозичена від назви озера Чаша. – Авт.), була тією життєдайною силою, що сприяла масовому розселенню людей на її берегах в різні історичні часи.

Річка Чаша в центрі міста Буринь

Територія справді була ідеальним місцем як для ведення господарства, так і для вдалого захисту від ворогів. Адже по обидва боки річки аж до її верхів'їв на території сучасного міста Буринь росли столітні дуби, площі насаджень яким не було рахунку. Не випадково місто Буринь, села Вікторинівка, Михайлівка, Степанівка, Червона Слобода розташовані на її берегах і притоках. Судячи по археологічних знахідках, поселення були не лише в центрі сучасного міста Буринь, але й на його околицях: Голодному, Городку, Колотиловщині, Шилівці.

У 20-х роках XVII сторіччя найстародавніші землі сучасного міста Буринь, дуже багаті на природні вигоди, добре захищені як самою природою, так і могутнім тут форпостом, було роздано царем Михайлом Федоровичем Романовим в ругу Путивльській церкві Великого чудотворця Миколи Великорецького та Львівській.

Згідно з архівними джерелами, територія сучасного міста Буринь на початку XVII сторіччя відома під назвою «Боринські дубровки» [17]. На Кресленику околиць м. Путивль 1690-х років вже позначено «Деревні Борині» [18]. В іншій архівній справі згадується деревня Биринь на річці Чаша, поселена українцями (черкасами) в період між 1655 – 1688 роками [19].

Історія навіки залишила нам назви «Боринські дубровки», «Бориня». М. К. Любавський, С. М. Кучинський, П. Г. Клепатський, В. В. Приймак, Ф. М. Шабульдо, О. В. Яблонівський ототожнюють літописне місто Бирин з сучасним містом Буринь [20].

С. Кучинський зазначає, що в часи Великого князівства Литовського серед списку міст, які оддавна тяжіли до орди, частина мала татарські назви і які важко сьогодні ідентифікувати, згадується кілька запевне сіверських, таких як Бирин, та інші [21].

Цікава місцевість на притоці річки Чаша під назвою Городок («Городище»). Урочище називається Колотяга. На цій території було стародавнє поселення. Свідченням цього є археологічні знахідки: кераміка, монети періоду Київської Русі.

Городок. Околиці м. Буринь

Чаша – ліва притока Сейму, басейн Дніпра. Довжина 31 км.

Площа водозбірного басейну 207 км². Похил 1,2 м/км. Долина трапецієвидна, завширшки 1,5 км. Річище помірно звивисте, шириною до 15–20 м, глибиною до 1,7 м. Використовується на господарські потреби. Бере початок із озера Чаша біля села Чаша. Тече по території Буринського району Сумської області. Водоймище знаходиться в центрі Бурині, фактично перетинає населений пункт. Він умовно розділений трьома дамбами-переїздами, котрі не змінюють рівень води на всьому протязі.

Річка протікає через всю довжину села Червоної Слободи, в верстах двох-трьох від села впадає в річку Сейм. На річці Чаша в Красній Слободі (нині Червона Слобода) побудований з давніх давен млин, а при ньому є ставок. Цим ставком, а також течією річки Чаша Червона Слобода розділяється на дві половини, одна з яких, що знаходиться по ліву сторону, місцевими мешканцями називалась «Малим боком» або ж «Пів-Слободи», а та, що знаходилася по правий бік річки, називалась «Великим боком» або ж «Слободою» [22].

Річка Чаша слугувала в ролі торгового шляху. Через Сейм вона з'єднувала край з Путивлем та Чернігівщиною. Водним шляхом між Путивлем і Красною Слободою при багатководних розливах річки Сейм купці міста Путивль неодноразово відправляли великі вантажі на величезних баркасах і розвантажували їх біля помешкань Красноної Слободи.

Наявність величезної кількості цінної породи деревини, яка тоді використовувалася для будівництва захисних споруд більш укріплених міст, змушувала путивльських воєвод організовувати регулярні експедиції по заготівлі та сплаву дуба у верхів'ях річки Чаші.

У місті Буринь був струмок Бурчак, вливався в р. Чашу, далі впадав в Сейм. Течія струмка була дуже швидка і вода «бурлить», вимила «Шпиль». Нині – провулок Гая Головенського.

Дуже красива природа в районі Шилівки. Недарма в стародавні часи люди обрали ці місця для своїх поселень.

З цих місць дуже добре видно Путивль (відстань 17 км), особливо Молчанський монастир виглядає на горизонті як біле вітрило. Через цю місцевість пролягав транспортний шлях з Путивля до Ромен.

Старовинний шлях біля с. Шилівка

Про те, що люди тут жили здавна, свідчить сам рельєф місцевості (земляний вал-урочище), археологічні знахідки різних епох: підйомний матеріал у вигляді кераміки, фавул періоду черняхівської культури.

Старовинний шлях біля села Шилівка. Це спеціально збудовані шляхи – так звані валкові й глибокі дороги. На Шилівці – це відрізок Ізбоїцької дороги. Деякі такі шляхи називаються скотогінними. Рух караванів тяжко було помітити навіть на невеликій відстані.

На території міста Буринь є Циганський яр, висохле старе русло річки Чаші, де нині біжить замулений струмочок, Козюрин яр і Петчин яр – від імені людей, що жили над самим яром. Ставок Солоне носить таку назву через те, що землі там були неродючими через солончаки. А от чому ставок називається Голодне, старожили не пам'ятають.

Село Степанівка заселене у XVIII сторіччі й розташоване на одному із витоків річки Чаша, нижче за течією на відстані 4 км розташоване місто Буринь. На відстані 1.5 км розташоване село Чалищівка. На річці кілька загат. Поруч пролягає автомобільний шлях Т 1910, залізниця, за 3 км станція Степанівка.

Село Олександрівка засноване у XVII сторіччі, розташоване на відстані 5 км від міста Буринь. До села примикає велике поле, вкрите ірігаційними каналами. По селу тече струмок із загатою. За 2 км пролягає залізниця, найближча залізнична станція Степанівка.

Болото на Верзані – це степок між Петухівкою і Шилівкою, старожили розповідають, що там протікала річка Мимрик і заболотилася, потім там видобували торф і називали місцеві жителі цю місцину «Ревнею» через те, що була велика трясовина – звідти доносилися «реви» і говорили, що то земля реве.

За часів радянської влади болото на Верзані намагалися висушити і розорати землі під поля, але, висушивши його, лише призвели до загибелі багатьох видів птахів, а родючих земель так і не отримали. Джерела і на сьогодні живлять болота, але трясовини такої вже немає. Також старожили пам'ятають, що сучасний Шевченковий ліс називали «Великий ліс», такі ж ліси, як Верес, Займа – залишили старі назви, але ніхто не пам'ятає, від чого вони пішли.

Річка Терн бере початок з урочища, вкритого терновими зарослями між смт Дубов'язівкою і селом Рокитним. Звідси й назва – від терен (терен – рослина родини розоцвітних). Тече переважно на південний схід, місцями на схід (у верхній течії) або на південь (у нижній течії). Впадає до Сули біля південно-східної околиці села Великі Будки. Терн протікає через смт Терни. Основні притоки: Біж (права), Куриця, Бобрик (ліві).

Ряд поселень, зокрема Вознесенка, Успенка, Миколаївка, Орлівка (Льїнка), Бошівка, Черепів хутір (нині з адміністративного поділу знятий), Черепівка, Жуківка, Сніжки, розташовані по берегах річки Терн (басейн Сули) та її притоки Куриця, назва якої виникла від давньоруського терміна кур'я («затон», протока річки)».

Село Жуківка (Троїцьке) виникло на початку XVIII сторіччя, розташоване на правому березі річки Терн, вище за течією примикає село Нотаріусівка, нижче за течією на відстані 1 км розташоване село Кубракове, на протилежному березі – села Верхня Сагарівка та Єрчиха (село ліквідовано у 2006 році). Річка у цьому місці звивиста, утворює лимани, стариці та заболочені озера. У селі 3 ставки: Заводський, Фермерський, Шкільний.

Село Вознесенка розташоване на лівому березі річки Терн, вище за течією на відстані 2 км розташоване село Могильчине (ліквідоване у 2000 році), нижче за течією на відстані 2 км розташоване село Верхня Сагарівка, на протилежному березі – село Болотівка. По селу протікає дуже заболочений струмок. Крізь село пролягає автомобільний шлях Т 1916. Село відоме з першої половини XVIII сторіччя.

Село Дмитрівка (Суховерхівська сільська рада) розташоване на відстані 2 км від правого берега річки Терн. За 1,5 км розташовані села Жуківка, Кубракове та Суховерхівка. По селу тече струмок із загатою.

Село Черепівка розташоване на річці Куриця у місці впадіння її до річки Терн. За 1 км вище за течією розташовані села Миколаївка та Карпенкове, вище за течією річки Терн за 2 км було розташоване село Єрчиха (ліквідовано, рішення Сумської обласної ради від 22 грудня 2006 року), іншим берегом – села Кубракове та Нижня Сагарівка. Селом протікає струмок із греблею.

Черепівка виникла у 60-х роках XVII сторіччя, коли пращури жителів сучасного села переселялись із заходу. Село було добре укріпленим. Розташоване на вилоподібному півострові між двома невеличкими, але заболоченими і тому важкодоступними річками Терном і Курицею, це село з четвертого степового боку було укріплене ровом, частоколом та «цариною» – ворітьми, які закривалися на ніч і охоронялися сторожею. На давність поселення вказують деякі обставини.

У роки Першої світової війни в найдавнішій частині Черепівки серед просторого майдану поміж колишніми церквою на півночі (згоріла у 1900 р.) та колишньою панською садибою на півдні, а також між двома вулицями, одна вздовж Терну, друга вздовж Куриці на заході і сході, знайдені були стародавні ями для зберігання громадського збіжжя з глибокими нішами у глибині. За словами вченого П.М. Попова, такими ямами користувалися тоді, коли ще існувала загроза татарських набігів й інших військових нападів [23].

Село Чернеча Слобода, розташоване неподалік витоків річки Сухий Ромен, засноване у другій половині XVII сторіччя. По селу тече річка Очеретянка. Крізь село пролягають автомобільні шляхи Т 2504 і Т 1916. На відстані 1 км розташовані села Сорока та Романчукове.

Село Бурики розташоване на відстані 1,5 км від лівого берега річки Терн. На відстані 2 км розташовані села Чернеча Слобода та Романчукове.

Біля села Гвинтове протікають річки: Красни та Гвинтівка, назва останньої, за однією з версій, походить від імен кельтського бога Гвінтія (Вінтія).

Село Гвинтове засноване у другій половині XVII сторіччя, розташувалося з північної сторони відносно річки Гвинтівка, на її березі. Вище за течією на відстані 2,5 км розташоване село Анютине (Конотопський район), нижче за течією на відстані 1,5 км розташоване село Нечаївка. На околиці села Гвинтове знайдено поселення бронзового періоду, ранньої залізної доби та розвинутого середньовіччя.

На відстані 1 км розташоване село Коновалове. Біля села багато ірігаційних каналів. Біля села Шевчекове (Гвинтівська сільська рада) знайдено два поселення: бронзовий вік, ранній залізний вік, розвинуте середньовіччя.

На березі старого русла річки Єзуч розташоване с. Слобода, засноване в другій половині XVII сторіччя. Притока Сейму – Єзуч протікає селом, в яку впадає цілий каскад ставків (розміщених біля парку в Леонтіївці, ставки в Головинці, на Кіровщині,

Андріяновці, Курячих) та річка Солов'янка. Нижче за течією річки Єзуч на відстані 2 км розташоване село Грузьке (Конотопський район).

На річці Єзуч та її численних притоках зроблені загати. Поруч проходять автомобільна дорога Т 1910 і залізниця, станція Путійська. До цукрового заводу в селі працював крохмальний завод, а також були ями для випікання цегли. Після Другої світової війни колгосп ім. Кірова збудував цегельний завод, який був знищений наприкінці 90-х років ХХ сторіччя.

У 2001 році приміщення цукрового заводу були зруйновані, обладнання здано на брухт. Цукровий завод з-під села Козацького до Слободи переніс І. С. Курдюмов, новий власник маєтку Бошів. Проте сам він у селі не жив, а мешкав у Петербурзі. До будівництва цукрового заводу поряд працював крохмальний завод (нині – садиба Д. Й. Гудименка).

У селі Леонтіївка Слобідської сільської ради був маєток «Леонтіївський», що належав камергеру царського двору В. В. Муравйову-Апостолу. Тут було насаджено ландшафтний парк, створено каскад ставків. І досі збереглися їхні народні назви: «Панський», «Мостове», «Кругле», «Латаки», «Попельняки», «Хрест», «Баня», «Грязне», «Гришине».

Є поселення по берегах річок: Сухий Ромен (притока Терну), Біж (Біжівка), Вижлиці (впадає в р. Сейм), – с. Дяківка. На лівому березі річки Вижлиця розкинулося село Гатка, вище за течією примикає селище Кошарське, нижче за течією на відстані 3 км розташоване село Новий Мир. На річці невелика загата. Поруч проходить залізниця, станція Кошари.

Село Біжівка розташоване на березі річки Біж, вище за течією на відстані 3 км – села Молодівка і Пасевини, нижче за течією на відстані 3 км – село Голуби. На річці кілька загат. Поруч проходить автомобільна дорога Т 2504.

Село Хустянка розташоване неподалік від витоків річок Ромен та Терн. Відоме з першої половини ХVІІІ сторіччя. Поблизу села віднайдені поселення часів неоліту та бронзи. На відстані 1 км розташовані села Ярове та Маліїв (село ліквідоване у 1988 р.). По селу течуть струмки із загатами. Поруч пролягає автомобільний шлях Т 1916.

На північному березі Терну розташоване село Вознесенка.

Село Ярове розташоване біля витоків річок Ромен та Терн. Примикає до села Хустянка. По селу тече струмок із загатою.

Село Успенка виникло в середині ХVІІ століття, розташоване на березі річки Куриця, неподалік від її витоків, нижче за течією село Воскресенка. На річці кілька загат. Через село пролягає автомобільний шлях Т 1916. На території села Успенка розкопано черняхівське поселення.

Були малі річки – Шовковиця (с. В.-Неплюєво), Жучка (с. Жуківка), Землянка (с. Леонтіївна), Сага (с. Нижня Старівка), Ослиця (с. Лухтівка), Вижлиця (с. Піски) та інші. Глушиця – притока річки Сейм, її назву носить село Глушець, неподалік якого знаходиться Коров'ячий брід – місце на р. Сейм, де корови переходять убрід, хоча річка повновода.

Маленькі річки, струмки, ложбини з балками і ярами теж мали вплив на заселення і розселення перших поселенців краю. Вони текли у широких долинах, весною розливалися, затоплювали низину, а потім під променями гарячого сонця висихали.

З ХVІІІ сторіччя ріки на Буринщині щороку міліли. Люди вирубували дерева для будівництва своїх осель. Ліси зменшилися, порідшали й перестали захищати воду від посухи. Поступово розпочалося їхнє обміління. Цьому спричинило виплавлення заліза. Для одержання місцевої болотної руди було потрібне деревне вугілля. Для його виготовлення вирубувалися дерева на берегах річок.

Використовувалася природна сила річок: на річці Чаші з давніх давен було побудовано чотири водяні млини. Один – по нинішній вулиці Першотравневій на дамбі, другий – на греблі при виїзді з м. Буринь у бік с. Успенка, третій – по нинішній вулиці Шкільна, четвертий – в селі Червона Слобода.

Автору вдалося відшукати відомості лише по двох млинах, що побудовані в Бурині. Нині уже немає старожилів, котрі пам'ятають, як виглядали млини в початковому

вигляді. Млини є свідками заселення сучасного міста Буринь. Побудовані на початку XVII сторіччя священиками Путивльської Микільської церкви за участі фахівців цієї справи черкас (українців). На Кресленику околиць міста Путивль 1690-х років на річці Чаші зображено три водяні млини з хатами біля кожного, на помітній відстані один від одного з приписом «Деревні Борині» [24].

Із опису одного із млинів [25] дізнаємося, що через річку Чаша була гать і місток 100 сажнів. Під містком була гать із дерна і глини, укріплена дубовими палями. Стояв водомір. На гаті були спеціальні заслінки, які регулювали натиск води. Загатка піднімала рівень води в річці й створювала достатньо велике озерце «дзеркало». Там, де стояв млин, річка була достатньо широкою. У ті часи річка Чаша була повноводною. Перед містком був улаштований спеціальний дугоподібний захист від льодоходу – із дубових паль, скріплених зверху між собою брусками. На одному з млинів було дві сукновальні.

За переказами старожилів, водяні млини на р. Чаша були зруйновані під час громадянської війни. Нині вже навіть і паль не залишилося від млинів, які б нагадували нам про існування на нашій землі цих давніх споруд.

Використовувалася природна сила річки Терн, на ній було два водяні млини на території краю: один з них – біля сіл Верхня Сагарівка та Нотаріусівка.

З опису Тернівської слободи 11 січня 1750 року чиновником вотчинної комісії значиться, що у верхів'ях Біжі, нижче гирла яру, два хутори (нинішні Голуби і Біжівка), та млини на річці на Терну: три, в них 9 каменів, на річці Біжі сім, у них 14 каменів [26].

Про заняття сільськогосподарським господарством на землях Буринщини в давнину є відомості в літописах під 1146 рік. Є описи володінь новгород-сіверського Святослава Ольговича в Путивлі і Ігоря Святославовича в селі Ігорівка поблизу Путивля. Їх двори були величезними господарствами з просторими клунями і токами, амбарами, погребями [29].

У селах Черепівка, Верхня Сагарівка виявлено стародавні погребі, зернові ями. Наявність зернових ям свідчить про зернове господарство як одну з пріоритетних галузей людності стародавніх поселень на цій території.

Наявність на території Буринщини води, лісу, глини й інших будівельних матеріалів сприяло населенню займатися промислами. З мінералів більш за все було глини, піску, торфу.

Поширювалося цегельне виробництво. У 40-х роках XIX сторіччя діяли цегельні заводи в с. Попова Слобода (Слобода) ротмістра Черепова, в селі Суховерховка – Тюменева, в селі Жуківка-Крикотевичева, в селі Гамаліївка (нині Воскресенка) – поміщика Черепова (дані військової статистики Росії) [31].

Селітряні заводи функціонували в селах Клепали, Черепівка. У 70-і роки минулого сторіччя на Буринщині працювало більше 10-ти цегельень.

Поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарства на Буринщині здавна займалися різноманітними ремеслами й промислами. Існували ремісничі спеціальності – ковалі, гончарі, ткачі тощо.

У XVII-XIX сторіччях таких спеціальностей було вже десятки. Згодом поширювалися селянські домашні промисли й ремесла, пов'язані з землеробством та скотарством, і співіснуючі з ними. На XIX – початок XX сторіч обробка дерева у вигляді теслярства, столярства, бондарства, стельмаства, гребінництва, плетіння, лажкарства досягла свого апогею.

Кожна родина займалася прядінням і ткацтвом, використовуючи такі знаряддя, як терниці, прядки й самопрядки, снівниці, стави та кросна.

У нашому краї побутували такі ремесла, як дерев'яні вироби та матеріали (столярні, токарні, бондарні, плетені); створення різних машин і знарядь праці (сільськогосподарські та ін.); виготовлення виробів гончарних та цегляних; пошиття шкіряного та хутряного товару (вироби із шкіри, взуття, шорні вироби, фарбовані хутра, кожухи, кожушанки); килими, сукна; льняні вироби; старовинні та нові малоросійські народні вишивки, візерунки; образи; щетинницько-волосяні вироби (сита, рогові вироби) [32].

Географічне розташування краю, розвиток народних ремесел і промислів, наявність транспортних доріг сприяли розвитку торгівлі. На чорноземах збирали добрий урожай, багатий степ та луки сприяли розвитку скотарства. Отже, у цих місцях було чим торгувати.

Стародавні дороги, броди, поромні переправи та мости дозволяють визначити напрямки військових походів, торговельних зв'язків, культурних контактів краю. Опис різноманітних шляхів дає інформацію про розташування певних земель і населених пунктів. Мокошевицький перевіз через річку Сейм біля села Чумакове відомий з XVI сторіччя як 3-я сторожа [33].

Споконвічні шляхи є дуже важливими пам'ятками найстародавніших часів нашої історії. Багато з них зникло із розвитком суспільства, і це закономірний процес.

Землі Буринського краю до «Дикого Поля» не належали Московській державі. Край має етнографічні особливості в залежності від залюднення з різних регіонів. Діалектична карта Буринщини поділяється на три основні діалектичні групи: північна, південно-західна та південно-східна. Північна частина Буринщини заселялася переважно людністю з Чернігівщини.

До північних діалектів відносяться села: Гвинтове, Нечаївка, Олександрівка. Тут спостерігаються дифтонгічні особливості в мові. У групі населених пунктів, що розміщуються між старовинними селами Буринь – Черепівка, у мові відмінностей немає.

У селі Бошівка на самій межі з Харківщиною (до утворення Сумської області ця територія Буринського району відносилася до Харківської області) є мовні особливості з дифтонгами. Їх досліджував учений П. М. Попов [35]. До південно-західних діалектів відносяться села: Чернеча Слобода, Хустянка, Біжівка, Сніжки, Бурики, Романчуки, Суховерхівка, Дмитрівка.

Коли тепер аналізуємо важливіші галузі хліборобського поселення на території району, ми знаходимо існування більших зв'язків з черняхівською культурою. Черняхівці вирощували практично всі зернові й садово-городні культури, які й сьогодні культивуються на Буринщині.

Населення території району (як лісостепової) було скотарсько-хліборобським, більш осілим. Займалося землеробством, тваринництвом, різними промислами й ремеслами.

Для народної культури Буринщини, як частини Слобожанщини, а саме будівництва, одягу, фольклору, було властивим поєднання рис козацько-степової України з багатьма побутово-культурними привнесеннями з різних місць переселення.

Позначився і вплив заселення нашої території російськими «служивими людьми», а згодом і переселення російських селян. З етнографічного боку Буринщина знаходиться в смузі своєрідної перехідної зони між Лівобережжям і Південним історико-етнографічним районом Сумщини.

Ці традиції помітні також у народній творчості, піснях і танцях, фольклорі, весільних та поховальних обрядах, епічних легендах та переказах, які є свідками відгомону давньоруської духовної культури на Буринщині.

Пращури мешканців села Черепівки і деяких сусідніх сіл при переселенні з заходу, осідаючи головним чином по течії річок Сейм, Терн, принесли сюди не тільки риси північноукраїнських говорів (в основі), але й деякі культурно-побутові особливості. Серед них – український дерев'яний козацький стиль церков з високими багатоярусними трьома вежами, розташованими в один ряд, з двома поверхами основної будівлі (тобто з хорами) та з окремою дзвіницею. Іконостас, який зберігався у Черепівці, у старому церковному сараї поряд з садибою Кононенків, свідчить, що живопис старої «козацької» черепівської церкви був також «козацьким», з національними рисами, виконаний яскравими фарбами [36].

1. Сумщина від давнини до сьогодення. – Суми, видавництво «Слобожанщина», 2000. – С. 13, 140.

2. Махно Є.В. З історії дослідження пам'яток чеської культури // Слов'яно-руські старожитності. – К. 1969. – С. 28-34.

3. Археологічні відкриття 1986 року, – Москва: «Наука», ІА РАН, 1988.
4. Коротя О.В., Осадчий Є.М. Буринський краєзнавчий вісник. Випуск 1.– Буринь, 2010 р. – С. 47.
5. Білинська Л, Плаксина О. Корифей української археології // Місто Ярославни.–2012. –№5(130) вересень-жовтень.
6. Звагельський В.Б. Історична географія Лівобережної України доби середньовіччя. – Київ-Суми. Сумський державний університет, – 2010. – С.100.
7. Народне господарство Сумської області. Статистичний збірник. Харків. «Статистика», 1970. – С. 11.
8. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. Київ: Інститут історії академії наук УРСР, 1973. – С. 176.
9. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 341–342.
10. Бугай А.С. Змієві вали. ДП «Видавничий дім «Персонал». – 2011. – С.41, 64,77.
11. Фольфрам Х. Готи.– М., 2003.
12. Златоверховниковъ Н.И. Памятники старины и новаго времени и другая достопримечательности Курской губернии. – Курскъ: Типографія Губернскаго Правленія, 1902.
13. Моргунов Ю.Ю. Земляные рвы в южнорусской фортификации X–XIII вв. // Сумська Старовина. – Суми: Сумський державний університет, 2002. – № X. – С. 40–50.
14. Ляскоронский В. Г.– Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы. –М., 1901.– С. 7–13, 29–33.
15. Силенко Л. Мага віра, 1979 (США). – С. 39.
16. Арсеньев К., Статистические очерки России.– М., 1848г. – С. 450; Пузанов В. Проект устройства коммуникации по р. Сейму. – М., 1842.
17. РДАДА. Ф. 1209. Оп. 1. 310553. Л. 824(об).
18. РДАДА. ф. 1209. Оп. 77. Рильськ. Ед. Хр. 30165– Л.6/н. 19. РДАДА, лист від 14.11.2013 р. № 849. 20. Атлас історії України // Інститут історії України НАН, Інститут археології НАН. Державне науково-виробниче підприємство «Картографія». – Київ, 2012, С. 44, 464; Гагін В.І. Де розташований літописний Биринь?// Сіверянський літопис. – 2013. – № 3. – С 34.
21. Kuczynskiego S. Ziemie czernihowsko – siewirskie pod rzadami Litwy.– W., 1936. – С. 56, 58, 76, 77, 78, 92, 307, 315.
22. Токмакова І.В. Из літопису с. Красна Слобода Путивльського повіту //Путивльський краєзнавчий збірник. – 2007.– №3.
23. Капітоненко О.М. Його хвилювала історія рідної Черепівки //Путивльський краєзнавчий збірник. Випуск 3. Університетська книга. – Суми, 2007. – С. 160.
24. РДАДА, ф. 1209. Оп. 77. Рильськ. Ед. Хр. 30165– Л.6/н.
25. ГАКО. Топографическое описание селений Путивльского уезда (1784 г.) А. Зубова. Ф. Р–26; Виписка із постанови Недригайлівського повітового суду 17 червня 1793 року.
27. Народне господарство Сумської області. Статистичний збірник. – Харків:«Статистика», 1970. – С.5.
28. Німенко Н.А., Звагельський В.Б. Грамота XVII сторіччя щодо землеволодіння у Путивльському повіті //СС – № VIII-IX – С.120.
29. Руський літопис за Іпатіївським списком. – С. 333. 344; 970, 356.
30. Народне господарство Сумської області. Статистичний збірник. – Харків:«Статистика», 1970. – С. 51.
31. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф. ВУА. Оп. 18800, ч. 2. – С. 161; оп. 1. Л. 42., Л. 184.
32. Гагін В.І. Народні ремесла й промисли минувшини Буринщини //Сіверянський літопис. – 2014. – №5 (119). – С. 359.
33. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1846. – С. 9,73.

34. Курская губерния: список населенных пунктов Путивльского повета. –СПБ, 1868.

35. Попов П.М. Дифтологічні спостереження на північно-східному кордоні України //Записки історико-філологічного відділу УАН, кн. VII-VIII, 1926., – С. 410–421.

36. Путивльський краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – Суми: Універсальна книга, 2007. – С.157.

Цель исследования – раскрыть влияние удобства географического положения на заселение Буринского края и основные занятия поселенцев. В статье дается характеристика, мотивирование и группировка фактов, способствующих заселению края в разные исторические времена с учетом географического фактора, а следовательно – органического единства с окружающей средой. Проведен анализ численных версий относительно локализации поселений края.

Ключевые слова: первые поселения, география края, вещественные памятники, поселения антов, Дикое Поле, реки края, занятия поселенцев, материальные находки.

The purpose of the study is to reveal the influence the convenience of geographical position on the settlement of Buryn region and the main occupation of the settlers. The article describes the characteristics, motivation and grouping of facts, contributing to the colonization of this territory in different historical times based on geographic factors, and therefore organic unity with the environment. The analysis of the numerical versions on the localization of settlements of the region.

Keywords: the first settlements, the geography of the region, real monuments, settlements of ants, a Wild Pitch, rivers edge, classes of settlers, the material finds.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

о. *Юрій Мицик*

●

МЕМУАРИ ЕМІГРАНТА

Ще у 1975 р. в Торонто вийшла книга українського емігранта Григорія Сірика «Факти і події для майбутньої історії Сівєрщини» (1), але з відомих причин книга емігранта була незнаною в Україні. Нещодавно вона потрапила до наших рук і виявилось, що це дуже важливе джерело з історії Сумської області, тим більше, що її автор – уродженець Кролевецького р-ну і подає часом унікальні свідчення про події на Сумщині у міжвоєнний період.

Книгу можна умовно розділити на дві приблизно рівні частини: гостра критика просякнутої комуністичною ідеологією і написаної на невисокому науковому рівні «Історії міст і сіл Української РСР. Сумська область» (Київ, 1973) та спогади автора. У першій частині Г. Сірик цілком обгрунтовано піддає критиці «Історію...», викриває фальсифікації, пересмикування й підтасовку фактів творцями книги. У другій він ділиться спогадами про своє життя, хоча й уривками, а головне розповідає про «щасливе» життя земляків під російсько-комуністичною кормигою.

Дещо про автора (дещо, тому що маємо тільки уривкові дані про автора). Григорій Трохимович Сірик народився в селянській сім'ї у Гречкиному хуторі (нині – Гречкине) Кролевецького р-ну приблизно у 1917 р. Закінчив 6 класів семирічки, але далі не зміг вчитися через смерть батька у голодному 1933 р. Працював у 1934–1937 рр. в колгоспі ім. другої П'ятирічки Воронізької сільради Шосткинського р-ну (певний час був обліковцем бригади), потім – на Шосткинській торфорозробці (ремонтував парові котли торфомішалок), доглядав за молодняком хвойної розсади Пиротчинського лісництва, на Московсько-Київській залізниці. Від непосильної роботи автор у 15-річному віці підірвався і на все життя лишився напівкалікою. А влітку 1928 р. померла від тяжкої роботи (після пологів!) сестра Ганна, залишивши сиротами двох дочок. На додачу до цих нещасть улітку 1929 р. захворіла мати, але лікар відмовився надати їй допомогу, бо вона була «лішенкою» (позбавлена у 1928 р. права голосу), а у вересні того ж року мати померла. 12.03.1930 р. був розкуркулений його батько (між іншим інвалід), а 30 травня 1933 р. він помер під час голодомору, бо лікарі з тих же причин не надали йому ліків від дезинтерії і вкинули в трупарню. Навесні 1936 р. автор з сестрою Гашкою переселилися на відділ радгоспу ім. Чубаря після його ліквідації. У тому ж році він з другом Олексієм Радіоновим пролізли на «йосипову комедію» (з'їзд колгоспників-ударників) у клубі ім. К. Маркса (Шостка), де вони «добре «підлаталися» у зачиненому розподільнику з мануфактурою і одягом». З того ж 1936 р. Сірик мешкав у колгоспі ім. Папаніна. Автор пробував поступити на навчання у ФЗО при шосткинських заводах, але йому було відмовлено. Навесні 1937 р. трохи працював у редакції шосткинської районної газети «Зоря». Одружився Сірик перед 1941 р. з Оленою, 7.03.1943 р. поховав свого раптово померлого сина. У перші роки війни залишався в рідних краях, а з 1943 р. – на еміграції.

У книзі є чимало даних про рідне село (власне хутір: Гречкин хутір) Сірика (особливо с.194-198), Білогривий хутір (Білогриве) (199-201), але є свідчення і про Шостку і Шосткинський р-н (133-141, 201-207), Вороніж (118, 207-221), Кролевецький р-н (183-193), села Клишки, Дубовичі, Маків, Слоут, Собичі, хутір

© о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор (м. Київ).

Пирощина, хутори Бруховецького та Дорошенків (чи не від імені гетьманів України походять ці назви (?)) та ін. Автор зокрема відзначає умисне викривлення українських топонімів на російський лад: Пирощина – Пиротчине, Воронців – Воронцове, Білогривий – Білогриве, Жуків – Жукове, Терехів – Терехове, Лапшин – Лапшине, Яри – Ярове, Заболоті – Заболотове, Подолів – Поділове, Грузька – Грузьке, Добротів – Добротове, Обтов – Обтове, Ревутинці-Реутинці, Тулиголови – Тулиголове і т. д. (195), нищення історичної топоніміки (Єсмань було перейменовано на Червоне). Також він зупиняється на штучному утворенні території Сумської області, яку, щоб було легше русифікувати, зліпили зі східної частини Сіверщини, частини Слобожанщини, Путивльщини, водночас відрізавши у 1939 р. на користь Росії «чималий кусень території Серединно-Будського, Єсманського та Глухівського районів» (14, 6). Відзначає безліч перекручень історії, серед яких для початку відзначимо деякі давноминулі часи. Можна вказати, наприклад, на замовчування в «Історії» імені видатного українського письменника Пантелеймона Куліша (а була ж у Вороніжі до 1929 р. школа-семирічка його імені). Ось деякі інші приклади. Сірик цитує «Історію», мова йде про революційні настрої селян Глухівського і Новгород-Сіверського повітів, котрі в ніч на 23.02.1905 р. розгромили і спалили на х. Михайлівському цукрозавод Терещенка. Однак так не було, бо «цукроварня на Михайлівському хуторі збереглася і працювала принаймні до 1941 року» (110). Твердження «Історії...» про те, що у 1927 р. Вороніж отримав струм від Шосткинської ТЕЦ – «це цілковита вигадка» (218); що зовнішній вигляд Вороніжа міжвоєнних часів покращився – не відповідає дійсності (218-219). Мовчать автори «Історії...» і про голодомори 1921, 1932-1933 рр., «єжовщину» та інші принади сталінського раю. Сірик досить детально розповідає історію Свято-Миколаївської та Свято-Михайлівської церков Вороніжа, спираючись на перекази і свої враження: власне остання була надбудована над Свято-Миколаївській, яка була заснована ще бл. 1400 (!). Але її відносили в «Історії...» до XVIII ст., щоб було зручніше пов'язувати і сам Вороніж з московською колонізацією (до початку XVII ст.). До речі, тут говориться і про закриття цих церков комуністами, створення на першому поверсі (Свято-Миколаївська церква) у 1930 р. складу солі (на верхньому поверсі богослужіння відбувалися ще на початку 1933 р.). У 1935 р. комсомольці звалили баню з хрестом, причому при цьому загинув один з руйнівників, далі продовжувати руйнацію комсомольці побоялися, тому хрест на дзвіниці залишався до війни. Сірик згадує тут і про Свято-Троїцьку церкву, і про Преображенську (Спаську), і про Покровську, з якої зробили «клуб сахарников», і про доценту зруйновані церкви Трьох Святителів та «Пречисту». Трьохсвятительську церкву комуністи хотіли переробити в ремонтну майстерню сільгоспремнаненту, але не знайшли бажаючих там працювати. У роки гітлерівської окупації віруючі трохи підремонтували Свято-Михайлівську церкви і там проходили богослужіння, а на першому поверсі так і залишався склад солі. Відновили діяльність і Преображенського храму, який найкраще зберігся. До речі, він належав свого часу УАПЦ і автор причащався в ньому весною 1931 р.

Ми не будемо зупинятися на критичних екскурсах автора в давнину, а сконцентруємо увагу на подіях, свідком яких він був та відомих йому з розповідей людей старшого покоління.

Цікавими є відомості автора про походження топоніма Шостка (203), які він чув, ще навчаючись у школі: 1) від німецького слова «schissen», тобто «стріляти», бо німці начебто збудували пороховий завод; 2) від слова «шоста», «шоста річка на Сіверщині від Сейму і шоста від північних кордонів Сіверщини сухопутним шляхом».

Є дані про дуже незручні для радянської історіографії факти: трагедія літа 1937 р., коли від вибуху на пороховому заводі загинуло понад 60 осіб.

Дуже важливі дані повідомляються про сусідів і земляків автора – всього про 83 особи та їхні сім'ї (31-109). Так, повідомляється про смерть від голодомору у 1932-1933 рр. 12-13 осіб: (батько автора Трохим Матвійович Сірик; Григорій і Петро Сердюки; дружина Олександра Коломійця; Панас Бабак; Іван Воронець і одно чи двоє його дітей; троє з сім'ї Миколи Радіонова (мати Марія, брат Сашко,

Гапка – дружина брата); Федір й Карпо Радіонові). Крім партійно-державного керівництва Російської імперії – СРСР – безпосередніх винуватців голоду – автор називає і місцевих активістів (уповноваженого для викачки хліба – байстрюка з х. Дідовщина Богомаза – комсомольця й п'яницю; голову воронізької сільради єврея Драгеля; комсомольців-активістів Івана Івановича Сердюка, Федора Івановича Кравченка.). Є дані й про торгсін у Кролевіці (187), і про антирадянські записки часів голодомору, які селяни прив'язували до грив коней (186), анекдоти «ВКП(б) – Второе Крепостное Право (большевиків)» (209). Заслужують довіри досить розлогі свідчення Сірика про заробітки колгоспників (все ж був обліковцем бригади) та робітників у порівнянні з цінами і тяжкі умови їхньої праці, їхнє матеріальне становище (18-24, 111, 209-215). Наводить факти репресій радвлади проти земляків 30-и років (не згадуємо тут грабіжницьких акцій двадцятип'ятитисячників та інших бригад активістів, від яких страждала переважна більшість земляків автора): розкуркулення та позбавлення прав (Петро Платонович і Трохим Матвійович Сірики, Панас Бабак, Петро Якович Радіонів, Роца), ув'язнення (Антон Іванович Бабак, Бабак (Калатушник), Олександр Миколайович і Олексій Коломієць, Іван Андронович Сердюк, брати Олександр і Петро Воронці, І. Трохименко-Пискун, Іван Антонович Радіонів, батько й сини Демид і Дем'ян та Грицько Сердюки), заслання в Сибір (Федір Петрович Сірик), катування (Марія Воронець), розстріл (Олександр Іванович Воронець, Андрій Іванович Воронець, Іван Федорович Воронець). Пише він і про тих, хто встановлював радянську владу, і про тих, хто чинив їм опір. Дуже цікавими та, на жаль, дуже стислими є згадки про участь земляків в українських визвольних змаганнях (троє синів Якова Коломійця, Петро Іванович Воронець), існування у 1919-1920 рр. селянської «Андроникової республіки» (від Андроникова хутора), одними з активних її учасників були Іван Кирилович Радіонів (засновник і голова республіки, якого вбили на Різдво 1919 р. агенти анархіста Шуби з Дубович Тулиголівської волості), Клим Кирилович Радіонів (брат і наступник Івана), Антін Кирилович Радіонів, Макар Ілліч Радіонів, Іван Степанович Сердюк (61-62, 67, 80, 85, 88-90, 96); «заканавної республіки» в Давидівщині, активним учасником якої був Іван Полікарпович Симанець (58, 100). Не менш важливими є згадки про повстанців проти радвлади Ващенко (12, 34, 37, 40, 217), які навіть після розбиття у березні 1928 р. діяли в підпіллі ще у 30-х роках. Згадує він і повстання проти радвлади селян Собичева навесні 1932 р. (12).

Окремі розділи книги присвячені медицині й освіті. Всупереч бравурним реляціям «Історії...», Сірик доводить, що їхній рівень в 20-30 рр. ХХ ст. навіть поступався дореволюційному. Щодо медицини, то навіть приклад його родини красномовно свідчить про це: некомпетентність і небажання займатися хворими лікарів призвели до смерті батьків та сестри Сірика і його каліцтва. Навіть в 60 – поч. 70 рр., коли писалася «Історія...», 10 лікарів на 9,2 тис. душ це було явно замало. Щодо освіти, то Сірик ще активніше послуговується статистикою, особливо щодо Шосткинського і Кролевецького районів і, згідно з нею, освіта дітей стоїть не краще, як була у 1912 р. (118-135). Свідчить він і про брехливість компартійної статистики, яка применшувала рівень дореволюційної освіти і перебільшувала якість радянської, замовчувала неписьменність дітей, які не ходили в школу в 1932-1934 рр. через голод; замовчувала й той факт, що батьки мусили оплачувати навчання («за шостий рік навчання вимагалось, як не помиляюсь, 150 карбованців оплати і за свої кошти купувати книжки для науки»). Після п'ятого року навчання дітей примусово відбирали в школи фабрично-заводського навчання, де вони за 6 місяців або за 2 роки ставали звичайними робітниками або напівкваліфікованими («За цю науку мусили ще відробити два роки за півзарплати» (127). Сірик наводить красномовні й типові приклади, як от: з сімох дітей Грицька Бурими одна дитина залишила третій клас, друга – перший, а менші діти взагалі не ходили до школи через брак одягу та взуття (до 1936 р.) і «влада навіть не запитала його, чому діти не набувають освіти» (128). А що казати про дітей розкуркулених та інших «ворогів народу»? Варто додати наведені автором факти використання праці навіть 11-12-річних дітей на польових

роботах (159) замість навчання їх у школі. До речі, рецидиви такої практики були як мінімум ще в 70-х рр., що може засвідчити і автор цих рядків. Зазначимо, що вчителі були обтяжені різними навантаженнями (ця практика тяглася до падіння СРСР), вони до 1938 р. були низькооплачувані і часто ставали жертвами репресій або вигнання зі школи: з 14 вчителів Сірика у Білогривській та Воронізькій школах трьох вигнали з роботи (одного за завдання школярам завчити напам'ять уривки з «Енеїди» Котляревського), шістьох заарештували, двох (учителів математики й алгебри) розстріляли «у зв'язку зі справою Тухачевського» (!?)(129-130). З тих, хто залишився, один був партійний активіст, який не мав вчительської освіти, але це не завадило владі його підвищити (став керівником відділу освіти Шосткинського району). Другий учитель не тільки приходив п'яним на уроки, але й свою науку «роз'яснював мацюками» (129).

Деякі факти, наведені Сіриком, будуть, безперечно, цікаві краєзнавцям: існування у Вороніжі Льовшинського училища (заснованого поміщицею Льовшиною) з трирічною сільськогосподарською школою (закрита навесні 1931 р.), яке закрили восени 1933 р. і перетворили на «пункт підготовки допризовників» (125). Говориться і про ліквідацію агрономічної школи у Вороніжі (весна 1931 р.) і перенесення її до Глухова (217); існування Білогривського кооперативного товариства (38, 59), члени якого були заслані або розстріляні, товариство будови Білогривського крохмального заводу, яке восени 1928 р. трансформувалося у комуну ім. Комінтерну (54, 60), ряд відомостей щодо колгоспів і шкіл Крелевеччини.

Подає Сірик ряд нелакованих фактів з історії Другої світової війни на території Сумщини. Ще перед війною сумчани в своїй масі скептично ставилися до обіцянок Сталіна. Старші люди наводили приказку: «Як буде – побачимо, але гірше не буде, як було». Молодь співали на мотив пісні «Єслі завтра война...»:

«Якщо завтра війна, ми заб'єм кабана
І заріжем останню корівку.
Самі м'ясо з'їмо, батьку дулю дамо,
Хай тікає вусатий за Волгу...».

Під «батьком» розумівся Сталін, замість «дулі» й «вусатий» вставляли нецензурні слова (26). З 17 працівників роз'їзду Пирошини (тут певний час працював Сірик) ніхто не мав «найменшого наміру воювати за «Радянську Батьківщину» (один евакуювався). З 30 колгоспників (колгосп ім. Папаніна) пішли воювати 6, із котрих тільки двоє реально були фронтовиками (26-28) тощо. Небезпідставна ненависть до радвлади штовхнула деяких земляків автора до гітлерівців: комсомолец Микола Сердюк, потрапивши в полон, пішов служити зенітником до німців (27); троє односельців служили пожежниками при німецькій жандармерії в Потсдамі (Іван Максимович Коломієць, Василь Юхимович Бурима, Михайло Сердюк). Проливає світло Сірик і на замовчувану діяльність радянських партизан, котрі переважно займалися пошуком «ворогів народу» і вбивали їх самі або через своїх агентів видавали гестапо. Це робилося на підставі й розстрільних списків, складених компартійною владою ще до приходу гітлерівців. Сірик називає імена шістьох знаних йому осіб, в смерті яких персонально винний начальник поліції Андрій Корж (він же комісар партизанського загону А. С. Корчик), котрий видав цих людей гітлерівцям (153). Так загинув, наприклад, Мирон Семенович Мокрогуз з 260 громадянами, яких гітлерівці розстріляли в червні 1942 р. і закопали у дворі Шосткинського хімічного інституту (очевидно технікуму). Інший поліцай – НКВДист Яловенко розстріляв Трохима Трохименка-Пискуна за те, що він заступився за своїх пограбованих сестер; розстріляв і 11 осіб «в лісі під Мисіковим хутором», у т.ч. кількох євреїв, а потім подався до Ковпака (167-8). Коригує Сірик декларації «Історії...» про успішну «рейкову війну» партизан, бо залізниця Шостка-Ямпіль взагалі не існувало, а роз'їзд Пирошини був розбитий ще в 1941 р. німецькою авіацією тощо (174-175). Проливає Сірик трохи світла на створення підпілля, і цей опис зовсім не сходиться з лакованим описом

«Історії...» (152-160). Описує автор, хоч і коротко, хід боїв у рідному краї у вересні 1941 р. (боїв та сутичок біля переправи через р. Єсмань, німецьких бомбардувань, вступ німців у Шостку й Вороніж (95, 106-107, 153, 156-157, 160-169), бомбування радянською авіацією влітку 1942 р. с. Клишки, де не стояло жодних окупантів, наступ радянської армії (173-174).

Звичайно, «Історія...» була видана в часи Брежнєва та Щербицького і це наклало на книгу серйозний відбиток, але бездумно повторювати все, що в ній понаписувано, сучасним історикам не варто. Книга Г. Сірика, попри те, що її автор не був професійним істориком, вносить суттєві корективи у дослідження минулого Сіверщини і є своєрідним орієнтиром для творців нових робіт з історії Сумщини.

1. Грицько Сірик. «Факти і події для майбутньої історії Сіверщини. Мої деякі зауваги до «Історія міст і сіл УРСР. Сумська область». Київ-1973» – Торонто, 1975.– 224 с. Посилання на сторінки книги подані нами у тексті статті у круглих дужках.

Системні зміни в українському суспільстві першої половини ХХ століття: структура джерельної бази дослідження: монографія. [Упоряд. Надія Миронець, Валентина Піскун]. Ін-т укр. археограф. та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: «МП Леся», 2015. – 263 с., відомості про авторів, – с. 247, список публікацій авторів [за темою дослідження] – с. 248-262.

Рецензована книга привернула нашу увагу передусім актуальністю теми дослідження й, одночасно, масштабністю поставлених для її вирішення завдань. Однак спочатку необхідно відзначити той факт, що рецензована монографія – це оприлюднений результат роботи колективу науковців відділу джерел із новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України.

Планова тема відділу, що виконувалася впродовж 2011-2013 років, «Структура джерельної бази дослідження системних змін в українському суспільстві першої половини ХХ століття» й сама по собі передбачала високу фахову кваліфікацію її розробників, які вперше в історіографії, як нам відомо, повинні були зосередити свою увагу на найголовніших та визначальних за змістом різновидових писемних джерельних комплексах, показавши наступним дослідникам інформативний потенціал виявлених та розглянутих ними історичних джерел. Тож потрібно тут сказати, що, на нашу думку, науковий колектив, який ми без остраху можемо назвати науковою школою в галузі новітньої археографії кінця ХХ – початку ХХІ століть, засновницею якої є д. і. н., професор Надія Миронець, цілком відповідально поставився до масштабного наукового завдання і достатньо повно представив науковій громадськості свої розробки окремих складових з названої теми.

Дослідження з проблеми закономірно охоплює такі підрозділи означеної теми: I. Періодична преса, наукова, мемуарна та епістолярна спадщина українських громадсько-політичних та культурних діячів як джерело біобібліографічних та просопографічних досліджень; II. Джерела з історії Української автокефальної православної церкви 1920-1930 рр.; III. Джерела до історії антибільшовицького повстанського руху в Україні в 1919 р.; IV. Джерела з історії нацистського окупаційного режиму і руху опору в Україні; V. Джерела для дослідження біографії видатних діячів національного руху ХХ ст. (тут, мабуть, мається на увазі його перша половина, оскільки дана в заголовку хронологічна межа виходить за рамки означеного у назві терміну). Принагідно звернемо увагу на те, що у «Вступі» не оговорено, що далеко не всі складові джерельної бази системних змін в українському суспільстві науковці охопили у своїх дослідженнях, адже їх значно більше, а в одній темі можна було розглянути тільки структуру окремих писемних джерел. Тут поза увагою залишилися такі джерельні комплекси як друковані історіографічні джерела, іконографічні та речові комплекси й деякі інші, що мали б дати уяву про системні зміни в суспільстві.

Не потрібно тут говорити багато про те, що на означеному історичному рубежі сталася всеохоплююча зміна системи, кардинально змінився державний устрій, країна і суспільство зробили відчайдушний крок – прорив, і на карту було поставлене питання: бути чи не бути Україні самостійною державою з власною Конституцією, правовою системою, армією, атрибутами держави, такими, як державна символіка, грошова система – власна валюта і ще багато чого, що характеризує новий лад країни. Наші слова – то не закид у бік дослідників, які добре виконали свої, означені у підрозділах, теми. Але все ж, на наш погляд, потрібно було сказати: відкриваючи великомасштабну тему з усіма складовими її можливих для вивчення джерел, вони – тільки першопрохідці, які на виразних прикладах досліджених окремих джерельних комплексів показали надзвичайно великий потенціал усіх, потрібних для залучення їх при вивченні саме як структури всієї джерельної бази, так і, що головне, системних змін у суспільстві.

Повертаючись безпосередньо до тексту рецензованої монографії, варто представити читачам її структуру. Книгу складають: вступ, два розділи (11 підрозділів), висновки, відомості про авторів та список публікацій авторів, здійснених за окремими результатами наукового дослідження теми. Відтак, ми маємо чудовий приклад того, як колектив прозвітував про свою трьохрічну наукову роботу, засвідчивши публікаціями з теми її результативність, ввівши для подальшого наукового використання комплекси ретельно розглянутих джерел.

Тут звертаємо увагу на те, що подібний «звіт про роботу» у вигляді книжки ми зустрічаємо вперше. Чи не варто було б керівництву інститутів гуманітарного профілю підтримати іноваційну тенденцію й запровадити в своїх установах традицію оприлюднення наукових досліджень з окремих планових тем відділів (підрозділів) у вигляді монографій? Що до нас, то сумнівів не маємо: в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України пішли дуже правильним шляхом, і, сподіваємося, іновація ця стане традицією.

Уважно прочитавши рецензовану книгу, вважаємо слушним детальніше зупинитися на представлених у ній текстах. Мабуть, доречно відразу сказати, що їхні автори далеко не новачки у сфері вивчення спецдисциплін, вони знані в країні вчені не тільки своїми публікаціями, а й виступами на численних наукових конференціях різного рівня. Отже, оцінюючи їхню працю, ставимо високу планку.

«Вступ» до монографії написано професором, д. і. н. Валентиною Піскун, яка вводить читача до історії появи книги, ретельно пояснює її концепцію, акцентує увагу на особливостях різних видів досліджених джерел, наголошує на значенні оприлюднення джерел для правильного утвердження історичної пам'яті. І це не випадково, адже в книзі чимало йдеться про мемуари, спогади, щоденники, листування – носіїв унікальної інформації щодо сприйняття людьми сучасного їм світу, про оцінку подій, учасниками чи споглядачами яких вони стали. Отже, вчені мали справи з тими залишками минулого, які відбили сприйняття або несприйняття людьми очевидних фактів історії, що в сумі й склали ту історичну пам'ять.

І науковці відділу – автори монографії – стали зразком фахівців, які належним чином оцінили цей вид джерел і впродовж років передали науковій громадськості кількатомні видання листів та щоденників, які стали справжнім відкриттям, кладезем інформації для вчених, до них із вдячністю не раз звернуться майбутні дослідники. Чого тільки варті вміщені в них просторі коментарі, пояснення незрозумілих фраз, посилання на супутні джерела та дослідження фахівців! Це титанічна, копітка й відповідальна робота.

Отже, аналіз численних джерел, різних за походженням та різновидами, дав можливість авторам вільно орієнтуватися в загальному історичному процесі й поглиблено вивчати на їхній основі кардинальні зміни в житті суспільства, деталізуючи їх новими фактами.

Розділ I монографії – «Системні зміни в українському соціумі та їх відображення в джерелах» – відкриває підрозділ: «Рада» – щоденна українська газета Наддніпрянщини як джерело дослідження українського націєтворення» (с. 12–45) (автор – к. і. н. Інна Старовойтенко). За виважено розміщеною доказовою базою – проаналізованими автором джерелами, значна частина яких вводиться до наукового обігу вперше, відчувається вдумлива робота науковця. І. Старовойтенко ретельно, не пропускаючи деталей, крок за кроком, веде оповідь про складну історію існування газети «Рада», яка, без сумніву, стала визначною складовою українського свідомого соціуму початку ХХ ст. Маючи досвід роботи з історією газети «Громадська думка» (див.: Покажчики, с. 259), автор зуміла правильно підійти до вирішення проблеми, що вивчається. Тепер ми маємо достатньо повну уяву про: 1. «Історію життя» газети; 2. Засновників та видавців; 3. Прагнення наповнити її зміст матеріалами, що давали відповіді на вимоги часу; 4. Складності з виданням через фінансові негаразди; 5. Про атмосферу в редакції в часи підготовки газети; 6. Авторів «Ради»; 7. Часткові та значні розбіжності між тими, хто впливав безпосередньо на змістове спрямування матеріалів та його адресацію та багато що інше. Все це зроблено досконало, доказово, з фаховою

майстерністю, звертаючись повсякчас до джерел задля підтвердження своїх висновків.

Однак, як то не прикро, мусимо зробити закид на адресу вченого: чому серед сторінкових посилань відсутні відсилки до самої газети? Як же без цього ми можемо говорити про неї як історичне джерело? Історія газети, листування її співробітників, видавців, благодійників, читачів – усе це переконливо засвідчує: щоденна газета виконувала своє завдання, була чи не першою в лавах тих, хто боровся за українське націєтворення. Однак відсутність послідовного аналізу самих матеріалів, опублікованих у газеті (як виняток – автор подає їх окремі приклади у тексті при оцінці позицій певних осіб), дещо дивує. Називаються окремі рубрики, але відсутній навіть простий підрахунок тематичних підбірок. Знаємо, дякуючи автору, про тиражі, скрути, про все, що стосується історії видання, але джерельний аналіз різних за жанрами публікацій – відсутній. Тобто, зміст фахово досконалої статті не зовсім відповідає заголовку. Не завадив би тут додаток з переліком статей, хай вибіркоким. Можливо, що він і вирішив би справу, переконав: «Рада» – джерело дослідження українського націєтворення.

Значення епістолярної спадщини відомих осіб української історії неодноразово підкреслювалося останнім часом у публікаціях науковців, особливо вчених – авторів рецензованої монографії. Конкретно означена к.і.н. Іриною Сахно тема підрозділу «Листування Володимира Винниченка як джерело для просопографічних досліджень» (с.46–58) засвідчує, що його автор пішов шляхом поглиблення тематики своєї кандидатської дисертації, віднайшовши нові аспекти підходу до проаналізованого джерела. В структурі тексту виразно проглядають спроби автора дотриматися схеми подачі виняткових рис окремих людей через погляди самого В. Винниченка. Але просопографічні дослідження – то складна річ, тому варто застерегти автора від спрощених висновків, тим більше, що матеріал подано винятково за інформацією одного джерела. Очевидно, автору все ж таки годилося б сказати, що одноосібне сприйняття – то тільки окремі шкіци до справжнього просопографічного портрета, який, на відміну від мальованого, може з часом змінюватися.

Викликав інтерес рецензентів підрозділ «Документи з історії антибільшовицького повстанського руху в Україні в 1919 р. як джерело до вивчення соціальних перетворень українського суспільства революційної доби» (с.59–70), написаний к.і.н. Михайлом Ковальчуком виключно на архівних матеріалах. Означена тема досі вважається однією з маловивчених серед сторінок відвертого спротиву українського селянства нововведенням більшовицького ладу. Саме досліджені архівні документи дали змогу автору реконструювати перебіг здебільшого трагічних подій, пояснити причини повстанського руху. Автор, посилаючись на конкретну інформацію джерел офіційного походження, хронологічно-послідовно в межах 1919 р. доводить, що селяни повставали через грабунки червоноармійців, жорстокість влади, їх підтримували і пролетарі міст.

Дослідивши документи, М. Ковальчук робить цілком слушні й, на наше переконання, правильні висновки щодо необхідності ретельного й всебічного вивчення процесів, що відбувалися у суспільстві, зокрема й настрої села, яке взялося за зброю, будучи невдоволеним системними змінами, запровадженими через комуністичні доктрини.

Історики не так вже й часто звертаються до документів, створених у середовищі літераторів, використовуючи з них здебільшого тільки інформацію про культурно-інтелектуальне життя. Проте письменники, поети, драматурги – то невід’ємна частина соціуму кожної епохи. Вони – люди з усіма властивими їм почуттями, власними поглядами-переконаннями, здебільшого з високим почуттям людської гідності, всією своєю суттю пов’язані з народом, серед якого зросли й творили.

За приклад використання істориками джерел з «парафії» літературознавства може слугувати підрозділ, написаний к.і.н. Юлією Горбач «Відображення системних змін в українському суспільстві першої половини ХХ ст. в епістолярній спадщині Олександра Олесь» (с. 71–83). Знаний, без перебільшення, всіма, поет і драматург Олександр Олесь (Кандиба) не удостоївся досі належної уваги істориків, хоча його листування з багатьма видатними діячами національного руху України становить

безумовну цінність для тих, хто вивчає палітру сприйняття системних змін в українському суспільстві, особливо в літературному середовищі.

Автор на основі нововіднайдених джерел з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України майстерно вибудовує сюжетну лінію оповіді, що засвідчила: не підтримуючи жодну з політичних партій, існуючих в Україні, О. Олесь завжди і в усьому залишався українцем, щиро радів бодай малому успіхові української справи впродовж всього свого життя як в Україні, так і за кордоном. Через інформацію з листування, зокрема з П. Христюком, стає очевидним повсякчасний інтерес поета до змін в житті України, долі театру, акторів, письменників. Відтак, як то показав автор, епістолярна спадщина О. Олеся навіть у такій незначній кількості (скільки листів вивчено і залучено, автор не вказав) справляє враження досить цікавого історичного джерела про епоху, в якій відбулися соціальні зрушення, що дали можливість поету проявити своє ставлення до подій різного масштабу й значення, зокрема до кардинальних змін в культурно-мистецькому житті України.

Професор Валентина Піскун темою свого дослідження обрала надзвичайно цікаву проблему з обсягу грушевськознавства «Спогади про Михайла Грушевського як свідчення трансформації українського національного в радянське» (с. 84–105). Аналіз одного з найважливіших свідчень епохи – спогадів сучасників – довів переконливо, що особа Грушевського не тільки тісно пов'язана з усіма суспільно важливими подіями його часу, що й відклалося в пам'яті сучасників, але в них зафіксовані й міжособистісні стосунки, політичні дискусії, взаємини тогочасних діячів й особливості побутового життя, прояв рис характеру осіб, з якими довелося співпрацювати на роботі та спілкуватися в приватному житті. Всі, без винятку, згадують у мемуарах надзвичайну працьовитість Грушевського, вміння тримати в пам'яті окремі деталі подій, одночасно не полишаючи роботи вченого-дослідника, який майстерно писав статті на виклики дня, користуючись широко історичними аналогіями.

На особливу вагу в дослідженні В. Піскун заслуговує текстова частина, означена підзаголовком «Михайло Грушевський у протистоянні українського національного й радянського в науці й буттєвості (с. 93–105)». Всебічно обґрунтувавши поняття «українське» та «радянське», їхню сутність, автор послідовно, в межах хронологічних координат терміном у 30 років, доводить, що інформаційна війна радянського з українським проявлялася і тривала постійно, що відбито в офіційних державних документах, пресі, і, що цікаво, зафіксовано у спогадах українських державних діячів. Цей ідеологічний процес тривав з відповідними змінами постійно, маскуючись у шати дбайливих охоронців української культури, позбавляючи на ділі її від цвіту нації, талановитих людей, начебто піклуючись про звільнення народу від «націоналізму». Принизити українське, всіма засобами позбавити його правдивого минулого, про яке писав Грушевський, – ось саме ця мета, якою користувалися більшовики, трутисною слів поливаючи вченого, ганьблячи його ім'я, повсякчас «викриваючи» таємні його цілі як провідника всеукраїнського супротиву.

Спогади різних людей про М. С. Грушевського, писані після перемог, здобутків і поразок часу Української революції та врешті захоплення влади більшовиками, рясніють, як підкреслює у висновках автор, прямою фіксацією фактів тих структурних змін, що відбувалися в українському суспільстві.

«Джерелознавче значення «Щоденників» Євгена Чикаленка (1919–1929 роки) для відтворення суспільних настроїв української еміграції» – назва підрозділу колективної монографії, написаної к. і. н. Інною Старовойтенко. Вона напрочуд серйозна і працьовита дослідниця як засвідчує список її праць. Упродовж роботи над даною темою публікувала свої дослідження у 2-х колективних монографіях, упорядкувала, написала вступ і зробила коментарі до виданого в 2011 р. «Щоденника» Євгена Чикаленка (1919–1920) обсягом 719 с. Нею з колегами видано систематичний покажчик щоденної газети 1905–1909 років «Громадська думка», оприлюднено 20 наукових розробок з теми дослідження в наукових журналах та збірниках (с. 258–260).

Тривала дослідницько-пошукова праця над рукописами щоденників (зберігаються

в Музеї-архіві ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США) спонукала автора взятися за підготовку до видання 8-ми повноцінних книжок, що охоплюють різні хронологічні відрізки часу та вирізняються численними особливостями.

Інформаційний простір щоденників, що є сукупним джерелом трьох видів (авторські тексти, масив листування, матеріали періодики), робить висновок І. Старовойтенко, виконують рівновелику місію при вивченні актуальної проблеми вітчизняної історії, коли різні політичні сили намагалися, продовжуючи українську справу, «модельовати українське майбутнє у незалежній державницькій перспективі» (с. 152).

Не станемо тут переказувати зміст підрозділу, бо то безнадійна справа зробити «комікс з роману». Відсилаємо допитливих дослідників відповідно до тексту підрозділу, в якому, крім всебічного розкриття оголошеної теми, писаної на базі вірогідного джерела, читачі знайдуть корисні висновки з проблеми дослідження мемуарів та включеного в спогади епістолярію (близько 600 листів), майстерність при віднайденні безпосередньо в джерелах просопографічних рис окремих осіб.

Висновки з дослідження, зроблені автором, вагомі й, безперечно, викликають інтерес тим, що стосуються показу текстових особливостей «Щоденика». Матеріали його засвідчують про те, що Є. Х. Чикаленко, незважаючи на зміни обставин, розчарування, залишився в еміграції державником, вірив у відродження в Україні незалежності (допускаючи її 50-річну перспективу).

Досліджуючи серед численних невирішених питань з обсягу історії еміграції та її джерел відображення в епістолярних джерелах 1919–1920-х років поглядів українських емігрантів-соціалістів на системні зміни в українському суспільстві, д. і. н., професор Надія Миронець так і озаглавила написаний нею підрозділ (с. 154–171). У ньому на основі листів В. Винниченка, М. Грушевського, М. Шаповала та ін. висвітлено їхні погляди на ті системні зміни, які вже відбулися в українському суспільстві під владою більшовиків, і на ті, що самі вони мали на меті здійснити в майбутньому, показана еволюція їхніх поглядів у залежності від політики партії більшовиків на тому чи іншому етапі, від міжнародної ситуації та інших чинників. Особлива увага приділена відображеній у листуванні дискусії лідерів різних груп українських емігрантів-соціалістів щодо об'єднання зусиль для створення єдиного центру (на різних етапах пропонувалися інші його назви), що так і не був створений. Автор наголошує на важливості досліджуваного джерела для вивчення «поворотівських» настроїв, що посилювалися в емігрантських колах у зв'язку з проголошенням більшовиками політики «коренізації», та багатьох інших проблем життя української еміграції і слушно зауважує, що глибшому їхньому дослідженню сприяла б публікація усього комплексу листування В. Винниченка з М. Шаповалом, М. Грушевським та Ю. Тищенком, який, додамо від себе, частково уже оприлюднений автором.

У підрозділі авторства к. і. н. Юрія Черченка «Листування Євгена Коновальця про життя українських громад у країнах Європи та Америки (1920-ті – 1930-ті рр.)» (с. 172–197), написаному на матеріалах фонду Євгена Коновальця в архіві ОУН у Києві, зосереджена увага на інформаційному потенціалі листування керманіча ОУН з Андрієм Мельником, з українськими діячами Канади і США, зокрема з головою заснованого в Канаді Українського визвольного фонду Іваном Гуляєм, та іншими, і робиться правильний, на наш погляд, висновок, що листування Євгена Коновальця є важливим джерелом не тільки з історії українського національно-визвольного руху, українського націоналізму, української військової історії, але також з історії української еміграції, громадсько-політичного життя українців у країнах Європи та Америки (с. 184).

Завершує перший розділ написаний к. і. н. Володимиром Ковальчуком підрозділ: «Аналіз міжнародних подій та «конструювання» альтернативи радянському ладові в листуванні членів ОУН(б) і УПА» (с. 186–198). За проблематикою він багато в чому співпадає з попередньо згаданими дослідженнями, де йдеться про приватні листи, аналіз інформації яких слугує для з'ясування певних подій, оцінки змін, що сталися на політичній карті світу. Проте, для свого дослідження автор обрав такий різновид спілкування, як листування ділове, що значною мірою різниться від приватно-особового.

Автор вибірково розглянув листи оунівських лідерів і достатньо показово змалював картину стосовно проблеми, як за умов закінчення у травні 1945 р. війни розпочався в їхньому середовищі процес «конструювання» альтернатив радянському ладові. Так як всі сходилися на тому, що протистояння потрібно продовжувати, то знані провідники почали робити ставку на можливу третю світову війну. «Обережну віру» щодо цього мав провідник ОУН(б) та командир УПА Роман Шухевич, бо, на його переконання, конфлікти – то дипломатична «гра, ... що може тривати зовсім коротко, а може затягнутись і на довгий час» (липень 1946-го р., з листа Р. Шухевича, виявленого автором в ГДА СБ України, с. 187). До числа скептиків такого прогнозування відносився Яків Бусол. А «опозиційний» щодо Проводу ОУН(б) на ПЗУЗ Степан Янишевський взагалі сподівався на формування Федеративної Європи й входження туди визволеної з-під більшовизму України (с. 188).

Як свідчить автор, аналізуючи вперше інформацію щодо планів Центрального проводу ОУН(б) на всіх етнічних українських землях, провідники організації все ж сподівалися на конфлікт між СРСР і західними країнами. План «Оса» (1945 чи 1947 р.) дуже утаємничений, докладно засвідчив про наміри бандерівців протистояти «совітам». Його продовження – план «Мурашка» – в деталях подає навіть рекомендації низовим організаціям (с. 193). Зрозуміло, що прекрасні їхні наміри були радше прожектами.

Відчайдушність, з якою боролися повстанці, вражає. Не могла навіть стотисячна армія протистояти армії з мільйонів. Але бажання мільйонів жити у незалежній, самостійній, демократичній державі – це воля народу. І поки існує український народ – то волю його не здолати. Про це свідчить протистояння в минулому, як то підтвердив своїм дослідженням автор, а сьогодні дає підтвердження практикою.

Розділ II монографії, що присвячено прикладам з історії церковно-релігійного життя в Україні, містить два підрозділи.

Перший з них – «Джерела з історії Української автокефальної православної церкви у 1920 – 1930 роках» (с.198–224) належить перу к. і. н. Ірини Преловської, що стала відомою дослідницею через численні свої розробки питань, пов'язаних з вивченням частини джерел з історії окремих розгалужень християнського віросповідання в Україні.

УАПЦ ліквідовано в ході підготовки процесу над «Спілкою визволення України» і у зв'язку зі створенням Української православної церкви (1930–1939). Історик цілком доречно пояснює й перелічує основні причини, що уможливили розправу: масштабні репресії в УРСР, що суттєво змінили соціальну структуру суспільства, поява нових прошарків суспільства та професій й, відповідно, зникнення цілого напрямку діяльності, що за попередньої доби вважався почесним і необхідним для життєдіяльності суспільства.

Автор чітко окреслює комплекси всіх типів і видів джерел, потрібних для вивчення, від походження до їхньої репрезентативності. Джерелознавці обов'язково звернуть увагу на запропоновану автором класифікацію джерел за темою дослідження, оскільки вона дещо різниться від поданої професором В. І. Ульяновським стосовно джерел православної Церкви в Україні доби середньовіччя (с. 203, див. посилання 4).

Не можемо не сказати кілька схвальних слів на адресу автора, яка, при аналізі різновидів джерел, не поскупилася на посилання щодо місць їхнього знаходження, намагаючись оприлюднити для можливих наступників адреси їхнього перебування (с. 205–208; 212–215; 217–221; у посиланнях с. 210–211 у тексті статті). Подібна скрупульозність, ретельність при аналізі не тільки великих кількісно комплексів, а й носіїв не такої вже й значної за фактами інформації, – то риса досвідченого джерелознавця, здатного бачити приховану інформацію, залучаючи джерела, що ними опікуються винятково кілька СІД (некрополістика, іконографія). Чомусь тільки при огляді джерел церковного походження обійдено використання таких термінів СІД як гомілетика та патристика. Вони вивчають авторські тексти «батьків церкви», промови з амвону.

Та внесок автора до теми дослідження вимірюється саме залученням уперше

віднайдені носіїв історичної інформації, фактів, відомостей про події. Такі дослідження, як рецензоване, обов'язково треба вивчати початкуючим ученим з обсягу спеціальних історичних дисциплін.

Своє бачення структури джерельної бази та її особливостей у відображенні системних змін в українському суспільстві подала к. і. н. Тетяна Себта, виконуючи тему на прикладі історії Києво-Печерської лаври з періоду Другої світової війни (с. 225–242). Тобто, йдеться про співвідношення: зміни в суспільстві – зміни в історії церкви. Автор зуміла окреслити і виділити із загальних проблем вивчення особливостей війни свій оригінальний аспект: джерела історії однієї з провідних конфесій, яку представляла її лавра.

Представницький комплекс з джерелами різного походження являє собою перелік 20-ти фондоутворювачів (с. 230–232), матеріали яких склали предмет дослідження. Відзначимо репрезентативність джерельної бази, хоча й тут можна було послуговатися ще валянсіями (листівками), плакатами, добірка яких є в НБУ ім. В. Вернадського НАН України (фонд збереження у відділі рідкісних видань).

Задоволення рецензентів викликав сюжет «Археографічні особливості джерельної бази» (с. 236–238), текст якого засвідчив фахову обізнаність автора. Висновки зроблено відповідно до викладеного матеріалу. А от чи системні зміни, що відбувалися в Україні в означені роки, майже повністю відобразилися в історії Києво-Печерської Лаври, беремо під сумнів.

Висновки, подані в кінці книги керівником теми професором Н. Миронець (с. 243–246), уповні відповідають завданню – показати, як співробітники виконали поставлене завдання дослідження значної кількості джерел різних видів, довели їхню важливу інформаційну цінність для вивчення системних змін в українському суспільстві першої половини ХХ століття. Вона зуміла, концентруючи думку, представити головні компоненти досліджених джерел, використані матеріали, і підкреслила їхні видові особливості, що справляють вплив на оцінку подій і фактів, хоча можна було б виділити тут місце для розкриття археографічних особливостей всієї джерельної бази.

Те, що виявлені, опрацьовані й опубліковані науковцями документи, підготовлена ними монографія сприятимуть подоланню чисельних хибних історичних стереотипів, дозволить сучасній історичній науці повніше реконструювати картину драматичних сторінок новітньої історії України, заслуговує на беззаперечне схвалення. Але колектив авторів тільки-но зробив вагомий прорив щодо вивчення масивів джерельних комплексів, тема дослідження залишається відкритою й матиме обов'язково продовження. Тому хотілося б знати, хоча б схематично, бачення вченими перспектив дослідження цієї проблеми в подальшому.

Нам щиро шкода, що, високо оцінюючи фундаментальне, багатоаспектне дослідження колективу відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України, що стало значним внеском до вітчизняної історіографії, зокрема до з'ясування важливих питань джерелознавства, маємо висловити певні зауваження і побажання.

Бажано було б, щоб, висловлюючи певну позицію, яка ще не є загальноприйнятою, автори давали своє обґрунтування, як, наприклад, у випадку визначення хронологічних рамок Української революції (1917 – 1923 рр.) професором В. Піскун (с. 93).

У роботі зустрічаються різночитання у написанні назви міста: то Подебради, то Подебради. Окремі місця у статтях погано відредаговані (бо настав час «сам у себе редактор і коректор»).

Збитий колонцифр і його невідповідність обліку сторінок у тексті та змісті книги – це прикра неуважність, що сталася при виданні тексту, яка певною мірою дратує, коли дослідники-читачі хочуть звернутися до окремого підрозділу й змушені самі шукати його початок і кінець (це сталося після поданого підрозділу авторства І. Старовойтенко: с. 107 у змісті, с. 106 – у тексті).

Ще одне, про що потрібно говорити, бо це стосується багатьох сучасних наукових видань, – передача у посиланнях даних про архіви, статті, монографії, до яких

звернулися автори. То не тільки неухважність – відсутність часом вказівок на роки видання, але й невідповідність вимогам до цього компоненту інформації у наукових працях, що їх тепер містять затверджені ВАК України настанови.

Шановним колегам варто розмножити на комп'ютері ті ВАКівські вимоги до оформлення посилань і просто кожному користуватися ними, і тоді б не трапилися прикрі описки на кшталт пропуску навіть приналежності власного Інституту до системи НАН України (с. 255), відсутності в бібліографічних описах книг та статей інформації щодо іконографічних джерел, додатків, коментарів тощо.

Реалізацію чудового задуму – подачу бібліографічних відомостей щодо роботи окремих і всіх разом науковців (авторів монографії) (с. 248–262) – слід всіляко вітати. Та тільки тут, на жаль, простежується відсутність культури виконання. В одних випадках у «Списку публікацій авторів» після прізвища, яке слугує за заголовок, воно повторюється при переліку праць, в інших – просто подаються назви праць і вихідні дані. У окремих випадках обсяги видань подані в умовних друкованих аркушах, замість видавничих. Зазвичай тільки рукописи подаються через їхній умовний друкований обсяг при вказівці на кількість аркушів.

Однак ці та деякі інші недоречності не впливають на загальну високу оцінку рецензованої колективної монографії.

**Марія ДМИТРІЄНКО,
Ярослава ІЩЕНКО**

Зозуля С.Ю. Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики / С.Ю. Зозуля ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Північно-Східне регіональне відділення. – К. : Видавець Олег Філюк. – 344 с. ; іл.

Історична доля Ніжина та Криму, доля інтелектуальної еліти двох, на перший погляд, досить різних регіонів дивним чином опинилися переплетені в часі. Розробляючи проблему розвитку історичного кримиознавства, ми не могли не звернутися до багатющого за фондами Державного архіву Чернігівської області, зокрема його відділення в Ніжині. Саме тут зберігаються документальні сліди діяльності М. М. Бережкова, О. Ф. Музиченка, батька та сина Максимовичів...

На нашу думку, в укладачів енциклопедії регіоналістики – коли громадська думка дозріє до її створення – не має виникати сумнівів щодо включення до цього видання імені відомого історика, старшого наукового співробітника Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, керівника Північно-Східного регіонального відділення даної академічної установи Сергія Юрійовича Зозулі. Багато в чому завдяки його багаторічній дослідницькій роботі, що позначена серією змістовних публікацій у провідних вітчизняних наукових виданнях, Ніжин з'явився й закріпився на історіографічній карті нашої України.

Історія знає чимало випадків, коли одна людина створювала образ певної місцевості, відкриваючи її для допитливих людей. Так, колумбієць Габріель Гарсія Маркес познайомив читачів всієї планети з життям латиноамериканського села, а турок Орхан Памук – із неповторним Стамбулом; великий письменник Микола Васильович Гоголь зробив надбанням світової культури Диканьку та Сорочинці... На жаль, з Ніжином найчастіше пов'язані стереотипні асоціації лише з місцем навчання геніального літератора, з місцем проведення Чорної ради 1663 року та з маринованими огірочками – на що в передмові до монографії справедливо вказав Андрій Остряко (с. 5). Натомість С. Ю. Зозуля

істотно розширює відомі уявлення, відкриваючи провінційне місто в якості центру напруженої інтелектуальної роботи, зі своїми подвижниками науки, котрі створювали в міру сил і можливостей літопис історії краю. Більше того, древній Ніжин виявляється точкою тяжіння для багатьох відомих політичних, громадських і культурних діячів.

Рецензована монографія – своєрідний творчий звіт С. Ю. Зозулі за п'ятнадцять років плідної наукової діяльності. Включені в книгу матеріали, відомі здебільшого професійним дослідникам за статтями в профільних виданнях, серед яких особливо варто виділити «Праці Центру пам'яткознавства», «Ніжинську старовину», «Сіверщину в історії України» тощо. Об'єднати публікації під однією обкладинкою, істотно розширивши та доповнивши їх змістовну й ілюстративну частини – ідея правильна і вдало реалізована, оскільки саме у форматі монографії читач може уявити об'ємну картину різнопланового життя Ніжина впродовж розглянутого часу. С. Ю. Зозуля спромігся додати в раніше створені роботи нові фактографічні «родзинки», що, безумовно, поліпшило загальне враження від їхньої «нової редакції».

Перший розділ рецензованої монографії висвітлює розвиток історіографічного процесу в Ніжині в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Трансформація дореволюційного Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині впродовж першої десятирічки радянської влади в Україні відбувалася на тлі масштабного історичного перелому й не могла пройти безболісно. Незважаючи на це, в межах

Науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) вдалося зберегти найкращі дорядянські академічні традиції. С.Ю. Зозуля продемонстрував як унікальний педагогічний колектив (М.М. Бережков, Г.А. Максимович, В.І. Резанов й інші) в найтяжких соціальних умовах продовжували готувати талановиті кадри для вітчизняної (й світової також!) науки. У суворі дні лихоліття вчені намагалися абстрагуватися від ситуації, заглиблюючись хто – в історію античності, хто – в літературознавство; особливо багато вдалося зробити у сфері візантиністики. Спираючись на різноманітні архівні документи, С.Ю. Зозуля реконструював участь співробітників кафедри у заснуванні й розвитку архівної справи та музейництва на теренах Ніжина та Ніжинщини.

Обравши для демонстрування яскраву переломну епоху, автор рецензованої монографії зумів представити всю суперечливість наукового життя того часу. Багато з наведених ним сюжетів відображають інтриги, які й нині зустрічаються поміж ученої спільноти. Особливо показова, на наш погляд, історія з відмовою Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук (ВУАН) висунути кандидатуру В.І. Резанова до обрання її позаштатним академіком. І це при тому, що згаданий ніжинський дослідник до цього вже став членом-кореспондентом РАН (а за фактом її реорганізації – також до балотування в Києві – навіть АН СРСР). Причиною відхилення пропозиції стали давній особистий конфлікт М.С. Грушевського із С.О. Єфремовим і А.Ю. Кримським, позаяк якраз останні підтримували колегу з Ніжина. І це при тому, що сам М.С. Грушевський мав чудові стосунки практично з усіма ніжинськими колегами В.І. Резанова (с. 43–44). Ще одна вкрай своєчасна тема – матеріальне забезпечення наукової роботи – розглянута в монографії на прикладі фінансування вже згадуваної науково-дослідної кафедри в Ніжині (с. 47–53). С.Ю. Зозуля зробив справедливий висновок про прямий вплив матеріальних умов на мотивацію вчених і на результати їхньої професійної діяльності.

Другий розділ роботи С.Ю. Зозулі присвячений питанням вивчення та збереження культурної спадщини Ніжина. Високий науковий рівень даної частини монографії забезпечений багаторічними ґрунтовними дослідженнями автора і його плідною діяльністю в структурі провідної спеціалізованої організації України в цій сфері – Центрі пам'яткознавства НАН України і УТОШК. Як впливає з тексту, Ніжин славний не тільки і не стільки першим у світі пам'ятником Миколі Васильовичу Гоголю, але й відразу кількома періодами забудови, кожен із яких привніс у пам'яткоємне середовище міста свої оригінальні об'єкти. С.Ю. Зозуля послідовно розглянув як змінювався історико-культурний ландшафт населеного пункту від часу його заснування до наших днів – від однієї епохи до іншої.

На жаль, з прочитаного можна зробити сумний висновок про те, що пам'ятки, що витримали II Світову війну та роки радянської влади (особливо це стосується культових споруд), планомірно знищуються сьогодні, здаючись під натиском комерсантів. У гонитві власників за наживою, а іноді просто з міркувань «зручності» перебудовуються будівлі XVIII – початку XX ст. Автор кваліфіковано класифікував існуючі пам'ятки Ніжина й дав оцінку їхнього туристичного потенціалу.

У цьому ж розділі С.Ю. Зозуля проявив себе як досвідчений археограф, публікуючи важливі документи щодо створення в Ніжині історичного архіву (с. 119–122). Також у другому розділі розкрито історію створення на наукових засадах у стінах закладів Ніжинської вищої школи потужного нумізматичного зібрання.

Звертає на себе увагу інтерес автора до окремих спеціальних історичних дисциплін. Останнім часом усе більш поширеними стають дослідження з некрополістики – галузі знань, украй важливої для історико-генеалогічних робіт. У рецензованій монографії докладно розглянута історія кількох ніжинських некрополів: Троїцького, Грецького, Католицького кладовищ, а також поховань при Благовіщенському монастирі. Іншим спеціальним напрямком, представленим у монографії, стала міська топоніміка. Ретельно розроблені питання походження назв районів і вулиць Ніжина, специфіка їхніх трансформацій.

Третій розділ дослідження С.Ю. Зозулі – це галерея історичних портретів ніжинських персоналій. Серед них – предки автора-виконавця Олександра Яковича

Розенбаума, родина громадських діячів Кушакевичів, кобзар Терентій Макарович Пархоменко, історики Василь Архипович Фесенко і Микола Неонович Петровський, академік Агатангел Юхимович Кримський та інші подвижники науки і культури, діяльність котрих була пов'язана з містом на Чернігівщині. Не обійдено увагою С. Ю. Зозулі й перетин долі ніжинських учених із кримською землею, що проявився в роботі Михайла Миколайовича Бережкова та Георгія Андрійовича Максимовича. Для реконструкції біографії останнього автором було опрацьовано значний корпус джерел, включаючи документи з фондів Центрального музею Тавриди в Симферополі.

До явно вдалих сторін рецензованої монографії відноситься цілком доречно вміщення в якості додатку списку нерухомих пам'яток культурної спадщини Ніжина, а також багатий ілюстративний матеріал. Це не тільки портрети «героїв» книги, але й зображення пам'яток і краєвидів міста, частина з яких представлена кольоровими. Окремі кадри дозволяють простежити негативні зміни, що відбуваються з ніжинським історичним ландшафтом.

Разом із тим, рецензоване видання не обійшлося без незначних недоліків. На жаль, тут присутні кілька прикрих видруків (с. 83, 342). У примітці на с. 207 йдеться про рисунки, що відображають розміщення в сучасній Україні певної категорії урбанонімів, але самі рисунки відсутні. Уміщений як ілюстрація у монографії центральний історичний ареал з історико-архітектурного плану Ніжина розділений на дві сторінки, що, на нашу думку, ускладнює його цілісне сприйняття.

Загалом, монографія С. Ю. Зозулі закриває безліч лакун в історії Ніжина – міста з непростю, але насиченою подіями долею. У книзі докладно та якісно розкриті сюжети з історіографії, пам'яткознавства та персоналістики міста над Остром. У зв'язку з цим рецензоване видання може вважатися вдало здійсненою спробою комплексного дослідження з регіональної історії.

Андрій НЕПОМНЯЩИЙ,

доктор історичних наук, завідувач Кримського відділення
Центру пам'яткознавства НАН України і УТОШК;
професор кафедри історії України Таврійського
національного університету ім. В.І. Вернадського

Володимир КАЛІНОВСЬКИЙ,

кандидат історичних наук,
викладач кафедри історії України
Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського
м. Сімферополь.

Рахно Костянтин. Свистопляска і Ренкавка (Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів): Монографія. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 488 с.

Монографія полтавського керамолога, кандидата історичних наук Костянтина Рахна «Свистопляска і Ренкавка: глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів»¹ привернула увагу наукової спільноти відразу ж після того, як побачила світ. На неї схвально відгукнувся й послався у своєму гаряче обговорюваному бестселері «Культурний геном: простір і його ідеограми міфічної історії» провідний словенський археолог Андрей Плетерський (2014)². Деякі висновки монографії використовуються й у нещодавній праці українського кельтолога Геннадія Казакевича «Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції» (2015)³.

Звертає увагу, що глибоку, філософську передмову до книги написав відомий македонський етнолог, культуролог і археомистецтвознавець Нікос Чаусідіс, відомий своїми ґрунтовними дослідженнями матеріальної культури слов'ян і їхніх предків. І це не випадково, бо монографія охоплює великий проміжок часу, побудована на значному масиві різнопланового фактажу й виходить з суто етнологічного рівня на концептуальне осмислення багатьох наукових питань. Присвячена вона глиняним виробам у традиційно-побутовій культурі поляків і росіян та аналізу календарних свят, до яких виготовлялися особливі глиняні іграшки, – Ренкавки та Свистопляски. Дані свята розуміються автором не тільки як коло загальновідомих, усталених ритуальних дій, але й як складна багатоскладова й багатофункціональна система, що відтворює важливі етапи етнокультурної історії слов'янських етносів. Ці два святкових комплекси стоять біля витoku димківської й краківської іграшки – яскравих символів відповідно російської й польської народних культур.

Свистопляска – це давнє традиційне свято городян В'ятки (колишнього Хлинова й сучасного Кірова), до якого й приурочували масове виготовлення та продаж глиняних іграшок і свистунців. Припадало воно зазвичай на пізню весну: його відзначали в четверту суботу після Великодня. Все починалося біля Раздерихинської яруги, на горі, на кручі, що спускалася до річки В'ятки, – у місці, де, за легендою, майже шість століть тому предки в'ятчан «не познаша і побиша» своїх союзників-устюжан, через що й отримали колоритне прізвище «сліпородів». Як пам'ять про це нещасливе «Хлиновське побоїще» була збудована каплиця, в якій уранці на свято проводилася панихида на згадку про загиблих у цьому бою. Під час святкування біля каплиці встановлювали ятки для торгівлі різноманітними ласощами, а також глиняними мальованими іграшками, виготовленими майстрами з приміської слободи Димково. Городяни на цій урочистості-ярмарку віддавалися самозабутньому розгулові: шуміли, співали, влаштовували кулачні бої та зав'язували бійки, ласували наїдками й пиячили. У формі гри зображався давній бій в'ятчан і устюжан. Присутні займали позиції по обидва боки яруги і починали кидати один в одного глиняними кульками-торохкальцями. Діти й дорослі без упину гучно свистіли в глиняні свистунці.

На підставі вичерпного аналізу місцевої періодики, статистичних оглядів, описів календарної обрядовості, звичаєвості й побуту, мемуарів, наукової й художньої літератури автор показує історію свята. Заїжджі мандрівники, політичні засланці й чиновники ще наприкінці XVIII – на початку XIX століття звернули увагу на хи-мерне святкування у віддаленій В'ятці. Про Свистопляску із зацікавленням писали перші російські етнографи. Проте російська імперська влада доклала всіх зусиль, аби перетворити його на «пристойне» міське гуляння. З часом від стародавнього свята Свистопляски не лишилося ні кулачних боїв, ні бійок за глиняні кульки-«шариші» у глибині яруги. У другій половині XIX століття «В'ятська баталія» відійшла на кумедні яскраві лубки і в приказки. Зостався лише ярмарок, який поволі перетворився з розваги дорослих на суто дитяче свято, вже під іншою назвою – Свистунья. Майстри з Димківської слободи продовжували виготовляти до нього глиняні й інші забавки,

хоча влада, не розуміючи народного мистецтва, намагалася й їх замінити на масові гіпсові й алебастрові вироби, відлиті в формах і наділені просвітницьким змістом. Порятувати дивовижне ремесло бабусь-іграшкаррок прагнули художники й колекціонери. Й лише лихоліття, що настало після Першої світової війни та більшовицького перевороту, змусило свято зникнути, – щоб бути частково відродженим уже в наш час у якості Дня міста. Саме місто змінило назву, а каплицю було знищено. Випробування чекали й на знамениту димківську іграшку, яку протягом тривалого часу силкувалися перетворити на знаряддя агітації та виховання нової людини, змінити її образність. В'ятське іграшкарство зберігалось завдяки своїм родинним традиціям, однак і це намагалися зламати, висунувши вимогу до майстринь брати собі учнів поза межами родинного кола, навчати їх за зразком художньої освіти. Місце традиційних спадкових іграшкаррок посіли майстрині виробничого колективу. Димківські фігурки втратили ігрову функцію, проте набули ознак декоративно-вжиткових виробів, сувенірів і авторських мистецьких творів.

Проаналізувавши численні джерела, Костянтин Рахно обґрунтував зовсім інший підхід, аніж базовані на концепції Дмитра Зеленина припущення сучасних російських мистецтвознавців і краєзнавців про Свистопляску як винятково поминальним днем, у який вшановували померлих неприродною смертю, або ж весняне святом, присвячене воскресінню природи та родючості. Він довів, що подібні свята навесні, до яких виготовлялися глиняні іграшки, існували у В'ятському краї та почасти за його межами. Ці святкування мали не лише подібну структуру, атрибутику й перебіг, але й, очевидно, спільне походження. Аналіз легенди про братовбивче Хлиновське побоїще, з якою традиційно пов'язувалося виникнення свята Свистопляски, дозволив автору розкрити її справжнє історичне підґрунтя та показати роль переселенців із Великого Устюга, котрі аж ніяк не були союзниками в'ятчан у формуванні культури міста В'ятки. Виявилось, що місцеві урочистості, первісно присвячені язичницьким богам, з часом були християнізовані, злившись із поминальною обрядовістю зайшлого устюзького населення, теж новгородського, як і в'ятчани, за походженням, яке вшановувало своїх предків, полеглих під В'яткою на початку XV століття.

Усупереч різним модним нігілістичним концепціям, автор висуває положення про те, що прототипом Свистопляски було святкування на честь язичницького бога Перуна, зафіксоване в середньовічному Новгороді джерелами XII-XVI століть. Зокрема, супроводжуваним свистом ритуальним протиборствам відповідають бої новгородців на честь Бога грому, відзначені в літописах і повідомленнях мандрівників. Вони виступали інсценізацією так званого основного міфу слов'янської міфології, в якому громовержець Перун, що визнавався покровителем гончарного ремесла, вражав згори блискавкою свого змієподібного суперника Велеса. Свист, який дав назву святові, виконував магічну функцію, а глиняні й дерев'яні вироби, що продавалися на ньому, були календарними обрядовими символами.

Зовсім інакше, як показує дослідник, проаналізувавши середньовічні хроніки й акти, періодичні видання, спогади, праці про польську народну іграшку, склалася доля іншого схожого давнього свята – Ренкавки у Кракові. Цей святковий календарно-обрядовий комплекс, перші звістки про який сягають XVI століття, теж був масовою весняною урочистістю, що відбувалася у вівторок після Великодня на однойменному могильному пагорбі Крака – засновника міста Кракова й драконоборця, під костелом святого Бенедикта. Ренкавка та її переддень Емаус теж включали в себе богослужіння, народні гуляння й розваги та обов'язковий ярмарок, на якому продавалися глиняні й дерев'яні іграшки. Характерною її рисою було традиційне обрядове дійство, хоча вже й перетворене на розвагу, яке полягало в тому, що зі схилу пагорба парубки кидали булки, пряники, яблука або ж варені яйця, а діти й біднота під пагорбом ловили їх. Лунали гомін, галас, музика і свист глиняних свистунців. Частина пов'язаних із цим святом язичницьких звичаїв у XIX столітті зникла. Проте саме свято продовжило існувати, ставши великим іграшковим ярмарком. Наприкінці XX – на початку XXI століття ця традиційна весняна урочистість у поляків стала одним із виражень етнічної специфіки, важливим компонентом етнічної, субетнічної й локальної самосвідо-

мості. Дотривавши до нашого часу, Ренкавка втілює в собі спадкоємність поколінь, польські національні традиції, дух народу.

Принципово інакшим було й ставлення до Ренкавки в польському суспільстві. Преса завжди описувала це свято з великою прихильністю. Особливу симпатію святкування на могилі Крака пробуджувало у науковців, які доволі швидко звернули увагу на саму щорічну подію на Кшемьонках та її виразно дохристиянське коріння. Останнє сприймалося в XIX столітті вже позитивно, як нагадування про минувшину. Відтоді ренкавківські іграшки дедалі більше привертають увагу етнографів і музейників. Їх збирають, описують, досліджують – і водночас намагаються збагнути їхню роль у все ще живій традиційно-побутовій культурі. Мистецтво простого люду розумілося як цінність, до нього від самого початку ставилися з повагою як до втілення польського творчого духу, намагаючись якомога краще зрозуміти, а не «поліпшити». На таке ставлення вплинуло пригноблене становище польської нації, що спонукало інтелектуалів почувати свою спільність із простими людьми, а не існувати у відриві від них. Зовсім інакшим, аніж у росіян, було ставлення в поляків до народних промислів. Ніхто не робив спроб підпорядкувати їх централізованій установі, змінити тематику, поставити на промислову основу, насадити штучно якусь ідеологію. У 1920-х роках пробували впровадити на іграшкових ярмарках промислові іграшки в якості більш завершених, проте народ залишився вірним своїм уподобанням, і ніхто не став його силувати чи ще якимось втручатися в його життя. Велоса лише вивчення народних смаків, уподобань, вірувань і звичаїв, пов'язаних із традиційними забавками, в чому велику роль відіграли музейники, керамологи, етнологи.

Ренкавка також, подібно до Свистопляски, була пов'язана із вшануванням Громовержця й прадавніми культовими місцями середньовічних поляків. Крак, як і засновник Києва князь Кий, виступав утіленням Перуна на нижчому, «історичному» рівні, а передмістя Вавель і Ренкавковий пагорб слугували просторовою інсценізацією основного міфу про боротьбу Громовержця з його хтонічним супротивником, опосередковану в змієборстві польського князя. Є й відгомін псевдоетіологічних оповідей про ворожу облогу як у В'ятці – переказ із угорської хроніки. Джерела XV–XVII століття показують зв'язок Ренкавки із цією забутою пізніше легендою про взяття міста в облогу чужинцями та її завершенням. Чудесна розв'язка слугувала поясненням звичаїв Ренкавкового святкування, зокрема влаштувати бої та кидати з могили Крака наїдки людям, які стояли біля її підніжжя.

Оперуючи великою кількістю джерел, Костянтин Рахно наводить і аналізує слов'янські та неслов'янські аналогії до структурних елементів Свистопляски й Ренкавки, пов'язані з ними вірування, при цьому активно послуговується й українським порівняльним матеріалом – із Чернігівщини, Полтавщини, Поділля, Закарпаття. Дослідження складної історії цих свят, їхньої генези та ролі у них глиняних виробів дозволило авторові прийти до філософських узагальнень щодо традиційності в народному мистецтві, виявив у ньому національної ідентичності. Його монографія наочно засвідчує, що українські вчені не бояться братися за складні й маловивчені теми, не обмежують себе вузькими регіональними рамками й не слідуєть сліпо за російським великодержавним дискурсом, а кидають йому виклик у руслі передових тенденцій європейської науки.

1. Рахно Костянтин. Свистопляска і Ренкавка (Глиняні вироби в традиційно-побутовій культурі як джерело формування національної ідентичності слов'янських народів): Монографія. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2013. – 488 с.

2. Pleterski Andrej. Kulturni genom: prostor in njegovi ideogrami mitične zgodbe. – Ljubljana: Založba ZRC, 2014. – S. 199.

3. Казакевич Геннадій. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції. – Київ-Вінниця: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. – С. 218.

Аліна КЛЕПАК

Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря XVII-XVIII ст. / Упорядники: *Юрій Мицик, Інна Тарасенко*. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2015. – 174 с.

Щойно у Києві видруковано другий том із серії «Документальна спадщина монастирів Гетьманщини». Він повністю присвячений публікації актових документів XVII–XVIII ст. з унікальної збірки «книги-архіву» Свято-Преображенського Максаківського монастиря на Чернігівщині, що нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У додатках вміщена й низка актів, скопійованих в ЦДІАУК.

Доктор історичних наук Юрій Мицик та кандидат історичних наук Інна Тарасенко впорядкували дуже важливий для історії Придесення та України масив документів – королівські привілеї, гетьманські універсали, листування гетьманів, полковників, представників козацької старшини, купчі й дарчі записи, тестаменти тощо. Кожен з них, може, й не несе потужного інформаційного потенціалу. Але зібрані в одному томі документи деталями, подробицями додають чимало нового для тих, хто глибоко вивчає історію Гетьманщини, міст та сіл Чернігово-Сіверщини. Так, скажімо, збірка документів дає відповідь, хто у певні часи займав сотницький уряд у Мені (про прізвища деяких сотників дізнаємося вперше). Історики публікують акт продажу млина у Батурині Оленою Чечель, яка була дружиною полковника Дмитра Чечеля, оборонця гетьманської столиці. З книги дізнаємося про його синів. До речі, на Борзнянщині нині успішно господарюють-фермерують два брати Чечелі, які, схоже, є нащадками славного українського роду.

Воприлюднених документах Свято-Преображенського Максаківського монастиря подається чимало інформації, згідно з якою можна визначити час заснування, буття багатьох населених пунктів округи (дослідники можуть знайти у книзі близько 100 згадок про села, містечка краю). Крім того, завдяки упорядникам маємо чимало додаткового фактажу про майже 500 відомих та маловідомих персон регіону.

Велике значення має опублікована збірка документів й для вивчення церковної історії. Ю. Мицик, І. Тарасенко засвітили чимало біографічних подробиць з життя церковних ієрархів, дали багато матеріалів про майновий стан, динаміку змін кордонів обителі.

Збірник документів побудовано за предметно-хронологічним принципом, містить іменний та географічний покажчики, додатки. Переважна більшість документів публікується вперше.

Сергій ПАВЛЕНКО

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 29.10.2015. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgСуг., Journal Sans.

Ум. друк. арк. 10,5. Обл.-вид. арк. 13,85. Тираж 300 прим. Зам. 0067.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК №3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua